

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ
Український науковий журнал
Видається з серпня 2003 р.

Вища атестаційна комісія України
визнала журнал фаховим виданням з
політичних і соціологічних наук
(Постанова Президії ВАК України №
1 – 05/10 від 10. 12. 2003)

Свідоцтво про реєстрацію: KB №5619 від 15.11.01

Засновники: **Український центр політичного менеджменту**

**Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України**

Видавець: **Український центр політичного менеджменту;**
Шеф-редактор – **Анатолій Толстоухов**
Головний редактор – **Юрій Шайгородський**
Адреса: вул. Волоська, Київ, 04070 Тел. 238-65-49
E-mail: 010@politik.org.ua

• політологія • соціологія • психологія • конфліктологія

• Політичний менеджмент •

№ 2(5)
2004

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України,
ректор Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук,
декан факультету політичних наук Миколаївського
державного гуманітарного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, ректор
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, кандидат історичних наук, начальник
управління освіти і науки Дніпропетровської обласної
державної адміністрації

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук,
професор Одеського регіонального інституту державного
управління Національної академії державного управління при
Президентові України

Світлана Василенко, доктор політичних наук, професор
Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік
Міжнародної кадрової академії, перший віце-президент –
ректор Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний
науковий співробітник Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень Національної академії наук
України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін Університету економіки та права
„КРОК“

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, завідувач
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, завідувача відділом
Інституту держави і права Національної академії наук України

Іван Курас, доктор історичних наук, академік Національної
академії наук України, народний депутат України, директор
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, заступник
декана соціологічного факультету Харківського
національного університету ім. В. Каразіна

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач
відділом Інституту соціології Національної академії наук
України

Микола Михальченко, доктор філософських наук,
член-кореспондент Національної академії наук України,
президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук,
директор Центру соціологічних і політичних досліджень
„Соціополіс“

Анатолій Романенко, заступник головного редактора
журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік
Української академії політичних наук, завідувач відділом
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, кандидат філософських наук,
народний депутат України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний
директор ТОВ „TNS –Україна“

Юрій Шайгородський, кандидат психологічних наук,
президент Українського центру політичного менеджменту,
головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор
кафедри політології Національного університету
„Києво-Могилянська академія“

З М І С Т

	ТЕОРІЯ	
Георгій Почепцов. Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики	3	
	АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ РЕФОРМИ	
Олег Петров. Суб'єкти політичного менеджменту в регіоні	28	
	ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Олена Кіндратець. Критерії визначення сильної держави	35	
	ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ	
Анатолій Круглашов. Буковинська етнополітична мозаїка.	47	
Михайло Багмет, Людмила Ляпіна. Міжкультурна взаємодія громадських об'єднань етноспільнот України	68	
	ПРАВОВА КУЛЬТУРА	
Олексій Картунов. Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин?	78	
	ПОЛІТИЧНІ СИСТЕМИ	
Віктор Лага. Феномени "опозиційної ідеології" та "ідеології опозиційності"	91	
	ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
Оксана Дмитренко. Громадська думка: історія і сучасність	101	
	ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ	
Євгенія Петракова. Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера	109	
	ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	
Юрій Ганжуров. Політична комунікація: проблеми структуризації	121	
Світлана Барматова. "Останній соціалізатор" українського суспільства та його роль у виборах	130	
	ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА	
Віталій Переверзій. Українська православна церква Київського патріархату та її суспільно-політичні орієнтації	137	
	СОЦІОЛОГІЯ	
Олексій Середя. Логіка неальтернативних запитань	145	
Дмитро Дмитрук. Соціокультурна детермінація політичної дії	153	
	СВІТОВІ ПРОЦЕСИ	
Світлана Наумкіна. "Третя хвиля" демократизації: підсумки і перспективи	162	
	ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР	
Камілі Дріс. Складова духовної культури та запорука стабільності Марокко	171	
	АКТУАЛЬНІ ВИДАННЯ	
Юрій Шайгородський. Філософське осмислення світу політики	178	
	КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	183

Рукописи не повертаються.

**За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.**

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 17.03.2004 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 11,6. Облік.-вид. арк. 9,74. Зам. № 65. Наклад 1000 примірників

Надруковано з готових фотоформ у видавництві "Четверта хвиля"

01030, Київ-30, вул. Володимирська, 57

Видавничий маркетинг – Микола Сніцар

© Український центр політичного менеджменту, 2003

Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики

Георгій Почепцов,

доктор філологічних наук, професор,
керівник Управління стратегічних ініціатив
Адміністрації Президента України

Стратегічне бачення є особливим мистецтвом. З одного боку, це дозволяє включати в процеси стратегування обмежене коло експертів, оскільки стратегія характеризується як міждисциплінарністю, так і системним характером, що визначає її як особливий вид аналітики. З іншого боку, країна в цілому також може мати (а може й не мати) стратегічного бачення. Будь-якій організації чи органу управління притаманне обмежене бачення майбутнього. Як правило, їхні основні зусилля зосереджуються на поточних завданнях. Але відома максима: якщо не маєш власної стратегії, житимеш за чужою. Це пов'язано з тим, що чужа стратегія все одно присутня, і країна розвивається за нею, не чинячи протидії.

Стратегія як структурування майбутнього

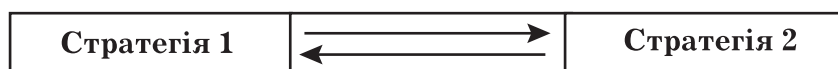
Недооцінка стратегії характерна для всіх без винятку країн. Адже навіть у США свого часу в доповіді комісії Д. Рамсфельда щодо ракетної загрози з боку СРСР констатувалося, що всі ресурси розвідки працюють на підтримку найближчих цілей. А тим часом реальне попередження про загрози потребує роботи на рівні далекосяжних цілей [1]. Це був 1998 рік, але відтоді саме стратегічна робота істотно не поліпшилася, хоча, без сумніву, досягла нового рівня. Якщо це відбулося в США, то рано чи пізно й інші гравці стратегічного простору зрозуміють необхідність посилити увагу до стратегічного мислення як у бізнесі, так і в державному управлінні.

Вирішення проблеми можливе тільки тоді, коли вона розглядатиметься в ширшому контексті. Певний метарівень дозволяє поєднати не тільки короткотермінові, а й довготермінові варіанти контекстів. Але погляд на 10 – 15 – 25 років уперед вимагає зміни самого формату мислення, а до цього ми часто не готові. Форми мислення, у межах яких ми рухаємося, не

дозволяють (цілком можливо) адекватно здійснювати такі операції. Потрібно виховувати новий тип мислення, нове форматування його процесів. Наше мислення дуже добре зорієнтоване в минуле. І вкрай погано – в майбутнє. Однак без знання майбутнього, без оволодіння систематикою стратегічного мислення вже неможливо адекватно функціонувати в сучасному світі. Це стосується як окремого індивіда, який може мати далекосяжні цілі, так і організацій, корпорацій та країн. Для того, щоб влучити „в точку” в майбутньому, треба знайти відповідну „точку” в сьогоденні і здійснити цілу низку конкретних операцій з трансформації даного сьогодення в конкретне майбутнє.

Можна виокремити кілька ситуацій, де статус стратегії найбільш важливий, де її неврахування чи нерозробленість призводять до катастрофічних наслідків. Це такі варіанти:

1. Стратегія потрібна і реалізується тоді, коли їй протистоїть чужа стратегія. Стратегія 1 у цьому випадку виступає проти Стратегії 2.

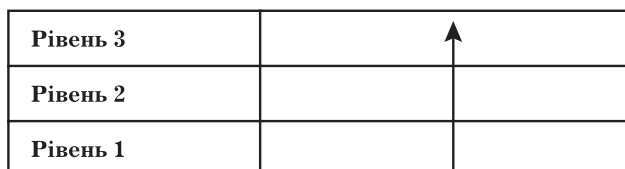
Примітка: виникає подвійне управління ситуацією, з одного й іншого боку, що й вимагає стратегічного втручання, врахування реальних і можливих дій іншої сторони.

2. Стратегія важлива, коли виникає взаємодія різних рівнів. Наприклад, Інформаційний (публічний) рівень вступає у взаємодію з рівнем Політичним, котрий, зрештою, вимагає реагування рівня Державного.

Примітка: Така міжрівнева взаємодія вимагає стратегічних рішень, оскільки управління вже не можна утримати на одному з рівнів.

3. Необхідний результат перебуває за межами стандартних, природних можливостей. Необхідно здійснити перехід між різними сходинками, чому може допомогти тільки стратегія.

Примітка: У такому випадку необхідний варіант ресурсу для подолання розриву або видозміни опору середовища, що також можна розглядати як ресурсне.

Головним доказом на користь стратегії як у бізнесі, так і в політиці, а також у військовій справі, повинна стати аксіома: **при зіткненні стратегії гравця А проти тактики гравця Б завжди перемагатиме стратегія**. При цьому кожен окремих „стілник” має притаманний йому рівень (обрій) бачення майбутнього. Тут знову діє аксіома: **перемагає той, чия стратегія має довгостроковий характер**. Китайці не даремно говорять, що можна сидіти біля річки й чекати, коли вона пронесе труп вашого ворога. Це і є зіткненням стратегій різного рівня тривалості.

Чисто біологічно людина може діяти в рамках трьох можливих варіантів: а) дії з безпосередніми об'єктами, б) плановані дії з безпосередніми об'єктами, в) прогнозовані дії з прогнозованими об'єктами.

К. Грей, один з провідних західних фахівців з теорії стратегії, вбачає труднощі роботи в галузі стратегії в таких сферах [2]:

³⁵₁₇ суть стратегії, оскільки стратегія повинна утримуватися в часі і застосовуватися до будь-яких контекстів,

³⁵₁₇ різноманіття сил протидії,

³⁵₁₇ стратегія планується для контекстів, які ще не були реалізовані; вони стосуються майбутнього, якого немає.

Розкриваючи вислів К. Клаузевіца про те, що в стратегії все просто, але це не означає, що все легко, К. Грей формулює п'ять аргументів щодо цього:

³⁵₁₇ стратегія не є ані політикою, ані збройним зіткненням, вона – міст між ними; отже, ні фахівці військової справи, ні фахівці-політики не мають бути фахівцями з стратегії;

³⁵₁₇ складність стратегії полягає в тому, що кожен її елемент чи галузь впливають на інші складові; суть стратегії незмінна в часі, але будь-які зміни в технологіях, суспільстві, політичних ідеях впливають на неї;

³⁵₁₇ практично неможливо навчати і готувати стратегів, оскільки це експерти у сфері використання загрози чи сили з політичною метою, але не ті, хто може пропонувати необхідні політичні сили або вміють боротися;

³⁵₁₇ оскільки в стратегії перетинається безліч складових, ця сфера, на відміну від тактики, вміщує в собі потенціал для великої кількості помилок;

³⁵₁₇ істотною протидією для реалізації стратегії є бажання, уміння й інтереси супротивника.

Стратегія структурує майбутнє, у такий спосіб здійснюючи оптимальний перехід до нього. Структурування майбутнього може відбуватися, наприклад, у когнітивній сфері, що створює такий напрямок, як **стратегічний аналіз фреймів**. Фрейми, введені в індивідуальну і масову свідомість, виступають у ролі фільтрів, не пропускаючи інформацію, яка їм не відповідає. При зіткненні фрейму і факту людина віддає перевагу

фреймовій інформації, відкидаючи фактичну як неадекватну. Відповідно фреймова інформація, змінюючи модель світу, створює в результаті той світ, що задовольняє її параметри.

Можна навести приклад такого форматування. К. Роув, радник президента США з питань стратегії, говорить про війну в Іраку: „Це битва за Ірак, а не війна. Це складова війни з тероризмом” [3]. У результаті об’єкт „воєнні дії” потрапляє в новий контекст, політично вигідніший. Ніхто не воює з Іраком чи ісламом, відбувається війна з тероризмом. У такому випадку „нівелюється” національний характер боротьби з двох сторін, ситуація стає одночасно об’єктивнішою.

Відбулася певна віртуалізація формули цієї війни: ті ж об’єкти фізичного світу одержали нову інтерпретацію, набагато абстрактнішу. За рівнем абстракції ми піднялися на кілька сходинок вище, внаслідок чого відбулося розмивання конфліктних зон, притаманних першій інтерпретації. В результаті „неправильна” сторона різко звузилася, оскільки ніхто не хоче означити себе терористом; водночас „правильна” сторона різко розширилася, включивши в себе увесь світ. Отже, таке вербальне формулювання проформатувало не тільки сторону повідомлень, але й визначило єдино можливий політичний вибір, тобто реально проформатувало реальний світ.

Структурування майбутнього може відбуватися в напрямку **подієвого аналізу**, коли вибудовується ланцюжок подій, що веде до конкретно поставленої мети. Якщо фреймовий аналіз структурує віртуальну дійсність, то подієвий аналіз структурує реальну дійсність. Але реально той і той підходи корисні й цікаві тим, що утримують одночасно дві платформи – реальну і віртуальну, що й дозволяє здійснювати перехід до майбутнього.

Це вдається робити за рахунок утримання майбутнього в сьогоденні різними способами. Бізнес, наприклад, може здійснювати цей процес за рахунок стратегічного планування. Суспільство в цілому утримує своє майбутнє (як і сьогодення) за рахунок ідеології, що перебуває в рамках віртуального простору. Ідеологія (релігія, міфологія) виявляються такими, що їх непросто перевірити реальністю, оскільки вони зміщені у віртуальність. Більше того, вони навіть оповідають про інші сутності, що дозволяє використовувати їх нинішнє становище, тільки серйозно трансформували їх.

Стратегія створює певні еквівалентності (взаємозаміни), що дозволяє рухатися до майбутнього в умовах недостачі певних елементів. Наприклад, у рамках військової стратегії виникає можливість таких компенсацій: уміння проти кількості; раптовість проти кількості; відволікаючий маневр проти дій іншої сторони.

Свого часу П. Ершов писав, розмежовуючи сильного і слабого „гравців” на сцені, що слабкому треба говорити більше, аби зацікавити своїми

проблемами сильного, котрий взагалі може мовчати [4]. Як правило, найцікавішим варіантом є варіант уміння проти сили.

Стратегія починає заміняти наявний ресурс тим, який необхідний на даний момент, компенсуючи брак окремих елементів іншими. Отже, стратегія виступає у певній ролі „перекладача”, що дозволяє вибудувати необхідний набір реальних і віртуальних складових, які ведуть до потрібної мети.

До речі, роль віртуального ресурсу стала останнім часом зростати. Це може бути тип впливу, що призводить до припинення опору навіть до початку воєнних дій. Активного розвитку останнім часом одержали два варіанти: **інформаційно-пропагандистський та фінансовий вплив.**

Перший варіант спрямований на різні типи аудиторії з різною метою. В сучасних умовах потрібно створювати відчуття у громадської думки, у першу чергу у своїй та нейтральних країнах, справедливості даної війни, моральності застосування сили. Водночас супротивник повинен одержувати яскраву і зрозумілу картинку безглуздості своїх дій.

Другий варіант впливу також не раз був уже апробований:

³⁵₁₇ в Афганістані вожді племен одержували хабар у 50 тисяч доларів за відмову від опору; коли ж вони не погоджувалися, біля їхніх домівок вибухали ракети, а сума хабара змінювалася на сорок тисяч;

³⁵₁₇ в Іраку раптове припинення опору пояснювалося підкупом генералів;

³⁵₁₇ в Грузії силові структури за хабар перестали підтримувати президента Е. Шеварднадзе.

Це знову взаємозаміна (компенсація) одних дій іншими, що у випадку Іраку навіть було прораховано як економічне рішення, оскільки вартість застосовуваних ракет була вищою вартості хабара.

Ми можемо вибудовувати взаємодію із середовищем (активним середовищем, що заважає нашим діям у вигляді, наприклад, агресивно налаштованих опонентів) за двома напрямками. Це може бути „**помилка**” **середовища**, під якою будемо розуміти, звичайно, нашу помилку у вигляді недостатньо проробленої стратегії. У результаті такої „помилки” середовища наші дії наражаються на серйозну протидію. Однією з причин такої помилки може бути неправильне розуміння супротивника. Певні оцінки таких розбіжностей у відносинах між СРСР і США можна побачити в У. Маттіаса [5]. Активна робота з подолання невизначеностей стала одним з компонентів роботи Пентагона з приходом туди Д. Рамсфельда.

Іншим варіантом взаємодії із середовищем є **принципова зміна середовища**. Умовно це можна уявити собі як будівництво моста або тунелю через недоступне для нас середовище. При цьому ми ніби розширюємо простір можливого, що і є однією з основних прикмет стратегії. Якщо тактика зупиняється в наявному просторі, то стратегія як робота з метарівнем дозволяє знаходити для вирішення завдань принципово нові простори.

У передвиборчій технології це поява типу суперника, найвигіднішого для перемоги. Приблизно так відбувався „двобій” Б. Єльцина і Г. Зюганова. До речі, досить часто політична боротьба подається як боротьба нового і прогресивного зі старим і віджилим. У цьому плані комуністи завжди формуються під минуле, що в цілому полегшує переможну боротьбу з їхнім кандидатом. Це і стратегія маркетингу, коли середовище змінюється під уже наявний тип товару, який необхідно просунути в певному сегменті ринку. Новий товар, як правило, може ще не мати „вихованої” потреби в ньому. Але це може бути і дуже довгострокова стратегія, що сьогодні зветься глобалізацією. У її рамках найбільші вигоди одержують сильні гравці, оскільки саме вони формують ці правила.

Сильний гравець (типу США) узагалі може задавати нестабільні стратегії, оскільки його ресурс дозволяє обігрувати усіх. Інші країни витратять більшу частину свого ресурсу для підтримання рівноваги, у той час як сильний гравець може витратити його на досягнення перемоги.

Необхідно додати і третій варіант. До речі, він найпоширеніший в галузі паблік рилейшнз і репутаційного менеджменту. Йдеться про трансформації самого об'єкта для проходження найоптимальнішим чином через опір середовища. У цих словах є певна „технічність” – об'єкт, що летітиме, повинен бути одним, а якому належить плисти під водою – іншим. Середовище щораз видозмінює наш об'єкт, зберігаючи модуль управління, але принципово видозмінюючи його захисні властивості.

Одержавши „помилку” середовища, на наступному етапі ми або трансформуємо сам об'єкт, що є частішим варіантом, або трансформуємо саме середовище. Й. Сталін, наприклад, обирав останній варіант, у такий спосіб доводячи населення до повної слухняності.

Варіанти стратегічних рішень у взаємодії об'єкта і середовища	
„Помилка” середовища	Середовище не підкоряється
Трансформація середовища	Середовище „переробляється” під об'єкт
Трансформація об'єкта	Об'єкт „переробляється” під середовище

Взаємодія із середовищем, тим більше таким, що прагне протидіяти рухові, створює ефект запізнювання, оскільки прийняття рішень все частіше починає опинятися в ситуації, що має принципово новий характер. Які фактори новизни починають з'являтися і впливати на процес прийняття рішень?

Раптовість. Людина, як правило, погано діє в нових ситуаціях, тому тренінг персоналу здійснюється саме в цьому напрямку, виводячи людей на повторення відрепетируваних заздалегідь дій, а не на вироблення рішень і дій. Підготовленому гравцеві не страшний прес часу, оскільки

певні варіанти рішень у нього вже готові, відпрацьовані в спокійних обставинах.

Протидія. Наявність іншого гравця, іншої волі, що створює протидію, є істотним фактором, який в результаті посилює динаміку ситуації, що розвивається. Наявність протидії – це норма, а не виняток. Саме це відрізняє реальну ситуацію від модельної.

Невизначеність. Людина завжди діє в умовах неповної невизначеності, але в певних ситуаціях чільною складовою стає саме невизначеність, що створює істотні труднощі. Людина завжди прагне накласти наявну ситуацію на їй подібні, з тих, що є в її арсеналі.

Стратегія повинна будуватися на подоланні цих та інших факторів, що мають протилежну спрямованість. Саме множинність факторів, часто протилежно спрямованих, є головною складністю при виробленні стратегії. Дж. Форрестер свого часу досить категорично констатував: „Людський розум найвищою мірою пристосований до аналізу елементарних сил і дій, що складають систему, і дуже ефективний при ідентифікації структури складної ситуації. Але досвід свідчить, що наш розум не пристосований для оцінки динамічних наслідків у тих випадках, коли частини системи взаємодіють одна з одною” [6]. Чим складніший об’єкт, тим гірше ми його аналізуємо. В такому випадку може рятувати інтуїція, якою завжди володіли видатні полководці. При цьому починають працювати і протилежні дії, які, здавалося б, не дають ефекту, але вони „багатоходові” і приносять результат на подальших стадіях. Саме тому Е. Луттвак говорив про парадоксальну логіку стратегії, вбачаючи її джерело в зіткненні протилежностей: “Динамічне зіткнення протилежних воľ є поширеним джерелом цієї логіки” [7].

Можна навести приклади такого роду, що розкривають „нелогічність” першого кроку, зате цілком логічні на другому. У цьому випадку це буде робота ніби на свого опонента.

Посилення супротивника. Ми вже згадували вибори Б. Єльцина, якому був потрібен сильний суперник в особі Г. Зюганова. Подібне посилення супротивника відбувається й у реальних війнах. Так, С. Хуссейну приписувалася не тільки жорстокість, але й володіння засобами масового ураження. Тобто у віртуальному просторі ворог був посилений, йому було додано особливої демонізації. Це сприяло тому, щоб усі визнали війну справедливою.

Підтримка гасел опонента. Поява у виборах Б. Єльцина О. Лебеда повинна була відібрати голоси в КПРФ, тим самим супротивник сегментувався. Подібна ж ситуація повторилася у Росії з блоком «Родина» на парламентських виборах 2003 року. У принципі Д. Морріс свого часу назвав це методом трикутника, коли президент вивищується над своїми симпатиками і суперниками, одержуючи право користуватися ідеями як однієї, так і іншої сторони.

Стратегія, стратегічне мислення, стратегічне управління є спробою „прорвати” запону, яка приховує від нас майбутнє, що позбавляє нас можливості впливати на нього, формувати його в потрібному напрямку. Найяскравішими тут стають різні „проривні” технології, що можуть реалізовуватися в бізнесі-середовищі. При цьому, хоча стратегія певною мірою не породжується шляхом навчання, вона дає можливість побачити низку принципових варіантів, на яких може бути побудований рух. Це потенційна стратегія, що принципово відрізнятиметься від стратегії, яка буде реалізовуватися насправді.

Сформулюємо окремі принципи такої **потенційної стратегії**, що носять узагальнений характер.

Стратегія розширює поле бачення. Стратегія в принципі відрізняється тим, що розширює тимчасові рамки інтересів і можливостей учасників. Вони починають бачити сьогодення крізь призму майбутнього, що дає можливість виокремлювати в сьогоденні інші пріоритети.

Стратегія звернена до негативного контексту. Стратегія виникає, реалізується при необхідності вирішувати певні проблеми, не вирішені сьогодні. До речі, звідси виникає багатоваріантність стратегії, що може вирішити посталі проблеми низкою можливих кроків, а не тільки одним визначеним набором.

Наявність стратегії посилює її суб'єкта, але це не є стовідсотковим вирішенням проблеми. Однак у будь-якому випадку суб'єкт, що володіє стратегією, сильніший від суб'єкта чи об'єкта без неї.

Стратегія активізує протидію їй. І це зрозуміло, оскільки активні дії завжди наштовхуватимуться на таку ж активну протидію. Стратегія активізує не тільки одну сторону, але і протилежну їй.

Стратегія переймається підтримкою і форматуванням майбутнього середовища. Стратегія бачить можливості для виправлення ситуації в майбутньому. Тому вона експлуатує потенціал майбутнього в сьогоденні. Усі кандидати на виборах акцентують ту чи іншу модель майбутнього. Револьюції намагаються опертися на своє бачення майбутнього („мир – хатинам, війна – палацам» у Росії 1917 року чи соціалізм з людським обличчям у „празькій весні”).

Стратегія не тільки і не стільки планування, але і виконання. Найкращі плани „розбиваються”, коли переходять до реальності. Реальність сильніша за будь-яку стратегію. Тому просування в ній можливе тільки за рахунок опори на наявні параметри реальності.

Стратегія як вищий рівень управління може компенсувати брак ресурсів чи будь-яку іншу ваду, оскільки оптимальніше розподіляє наявні можливості. Стратегія повинна мати можливість для адаптації.

Гравці різного рівня мають різного типу варіанти стратегічних інтересів. З одного боку, це дозволяє шукати і знаходити свої ніші в систематичі інших. З іншого, навпаки, жорстко обмежує право інших на

певні варіанти ресурсів.

Стратегія має інший горизонт простору і часу, що можливе тільки для сильного гравця. Слабкий гравець „похований” під тактичними завданнями. І в принципі серйозніші завдання стратегічного плану можуть виникати тільки у сильного гравця. Інструментарій і ресурси в цьому плані є вторинними. Якщо немає завдань, то не буде ні інструментарію, ні ресурсів. Якщо завдання є, то під них завжди знайдеться й інструментарій, і ресурси. Однак розширення горизонтів вимагає додаткової ресурсної підтримки, що, у свою чергу, загальмовує постановку цілей такого рівня.

Стратегічний потяг може взяти обмежену кількість учасників: машиніст узагалі тільки один. Тому відбувається постійна боротьба за право бути таким учасником.

Стратегія принципова і цікава тільки тоді, коли підсумовуються дія і протидія. У протилежному випадку нема потреби в стратегії взагалі. Так думає Е. Луттвак, говорячи про бомбардування Німеччини і Японії, коли їхній протиповітряний захист уже не працював: “Це все ще була війна, але логіка стратегії більше не застосовувалася, оскільки реагування ворога, навіть саме його існування як свідомої, живої істоти, могло не братися до уваги” [8].

Стратегія спрямована на визначення пріоритетів, оскільки ресурсна підтримка можлива тільки в обмеженому обсягу. Визначений набір пріоритетів повинен забезпечити просування до обраної мети, можливо підтягуючи за собою інші сегменти.

Стратегія цікава і сильна для того, хто може нею скористатися. Вона втрачає сенс, якщо організація чи країна не можуть бути адекватними сучасному світові, що своєю динамікою відкидає спроби слабких гравців скористатися його трендами. Тільки сильний гравець може повністю „осідлати” наявний тренд. Слабкий гравець може тільки „заховатися” за тренд, аби спробувати скористатися його „плином”. Стратегія, безперечно, підсилює, але підсилює тільки того, хто спроможний її розробити і втілити в життя, незважаючи на серйозний опір середовища. Стратегія спрямована саме на агресивне середовище. Нею може скористатися тільки той, хто уміє адекватно оцінити ризики і піти в напрямку найменшого опору середовища.

Стратегія як нетактика

Стратегія належить до управлінської діяльності, оскільки визначає рух організації/країни/людини до стратегічної мети. **Стратегічний аналіз** визначає основних гравців і правила гри в довгостроковій перспективі. **Стратегічна розвідка** визначає ту ж сферу пріоритетів не тільки з свого боку, але й з боку супротивника/опонента. У такий спосіб стратегічний аналіз визначає стратегічні цілі та засоби для їх досягнення. Однак зробити це можна при ще одному важливому компоненті – місії, тобто певній

метаметі, яку ставить перед собою організація/країна/людина. В результаті такого пророблення ситуації управлінський простір структурється, ми одержуємо чіткий і зрозумілий варіант свого руху. Визначивши свій рух на майбутнє, ми можемо вибудовувати його сьогодні. Протилежне – менш раціональне.

Місія реалізується в рамках певного бачення майбутнього. Стратегія в цьому плані є **рухом за метарівнем**, коли до уваги беруться не тільки реальні, але й потенційні дії. Як свої, так і супротивника/опонента. Утворюється багаторівнева система, до якої належать різного рівня цілі, як віддалені, так і близькі.

Експлуатація метарівня дозволяє розширювати поле можливостей, оскільки починаємо дивитися на ситуацію з іншої точки зору, з множинних точок зору. До речі, відомий вислів В. Леніна „Ми підемо іншим шляхом” може бути слоганом стратегії. При цьому стратегія ґрунтується на перетині двох протилежних вимог: з одного боку, ми вимагаємо розширення поля можливостей, з іншого – нас цікавить у реальності звуження цього поля.

Стратегія в цьому плані досить **креативна**, оскільки розширює майданчик можливої дії (як у бізнесі, так і у випадку бойових дій). Спрацьовує те, що раніше не було „працюючим” інструментарієм. Тим самим стратегія підсилює стратегічного гравця, надаючи в його розпорядження новий вид інструментарію, якого в принципі не матиме нестратегічний гравець. Тому стратегія часто реалізується як експлуатація нових факторів, нових параметрів, що до цього не включалися в дію. Їх поява на арені протидії обумовлена зміною загальної парадигми, характерної для якісної стратегії, що дозволяє змінити наявну або ж нав'язану супротивником/опонентом конфігурацію факторів.

У політиці це може бути **втягування опонента у не виграти для нього сферу**. Однак завдяки створенню феномена публічності він не може уникнути її обговорення. Відомий ефект CNN з цього ж ряду: ЗМІ, організовуючи обговорення проблеми, здійснюють відповідний тиск на політиків чи військовиків, які могли б прийняти інше рішення без пильної уваги громадської думки.

Д. Морріс свого часу, працюючи з Б. Клінтоном, запропонував варіант **перехоплення ідеї супротивника** для того, щоб перетворити її на свою [9]. Саме так у ряді випадків чинив і Б. Клінтон. Тобто в цьому випадку „моє” поле розширюється за рахунок використання „чужого”. До речі, Гете колись сказав приблизно так: не має значення, чия це ідея, важливо, хто краще її використав.

Новим фактором може стати обнародування **принципово нової інформації, що несе негативні наслідки для опонента**. Наприклад, під таким кутом зору розглянув кубинську кризу К. Білдер [10]. У цьому випадку боротьба за громадську думку полягала у з'ясуванні, хто говорить

правду про ракети на Кубі. Сторони конфлікту продукували суперечливу інформацію. У вирішальний момент А. Стівенсон продемонстрував в ООН фотографії авіазйомок, що було зовсім несподіваним у плані публічної демонстрації розвідувальних фотографій.

А. Гордон, що працює в галузі комп'ютерного моделювання, до речі, у рамках проекту Пентагона в Інституті креативних технологій, задає стратегію як ментальну репрезентацію, що дозволяє порівнювати, маніпулювати і використовувати її в ситуаціях вирішення проблем [11]. Це дозволяє відійти від загальників про стратегію до конкретного набору варіантів реалізації стратегічного планування в різних середовищах. Звідси його інтерес до випадків планування за аналогією. Так, він розглядає під одним кутом зору дві історичні події: вторгнення Гітлера в Україну і вторгнення військ Хуссейна в Кувейт. У тім і іншому випадках було прийнято рішення знищувати інфраструктуру, аби вона не дісталася супротивникові. При цьому він доходить висновку, що реальні випадки прийняття рішень набагато складніші за будь-які існуючі на сьогодні моделі.

А. Гордон зібрав 372 варіанти буденних стратегій у 10 різних галузях планування. Він також розглянув 48 сфер репрезентації, де вони реалізуються. Наприклад, в галузі менеджменту цілей, де використовується 28 термінів, серед яких є і такий, як **відкладена мета**, що може вербально реалізовуватися в такому вигляді: „Давайте відкладемо це покищо”, „Я повернуся до цього пізніше” [12]. Сильною стороною свого підходу він вважає саме увагу до змістових аспектів, оскільки основна увага раніше скоріш приділялася формалізації правил висновку [13].

У приблизно такий же сфері здійснюється й робота інших представників цього інституту, спрямована на формалізацію емоційних станів та їх зв'язку з прийняттям рішень. У рамках комп'ютерного моделювання роботи з емоційними реакціями запропоновано таку стратегію [14]: визначення можливостей для оволодіння ситуацією, пропозиція альтернативних стратегій реагування, оцінка потенціалу реагування, вибір стратегії для дії.

Найбільш зрозумілим і близьким антиподом для стратегії є тактика. Тому спробуємо, відштовхнувшись від неї, знайти основні характеристики стратегії.

Стратегія – це серія тактик, які навіть мають право суперечити одна одній, якщо об'єднані єдиною стратегією. У цьому випадку втрати на одному рівні компенсуються виграшем на іншому.

Стратегія, на відміну від тактики, є одночасно і **управлінням супротивником/опонентом**. Наприклад, повідомлення несправжнього місця десантування союзників у Другій світовій війні або США у війні в Перській затоці. Дії супротивника в результаті готуються і розвиваються

Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики

Георгій Почепцов

в неправильній точці простору-часу, куди його свідомо заманули.

Звичайні стратегії реагування		
Стратегія	Умови	Ефекти
Планування	Можлива майбутня подія має позитивні наслідки	Підтримка намірів, що подія відбудеться
Прийняття	Потрібний майбутній стан (гобто мета) здається нездійсненним	Відмова від намірів
Позитивна реінтерпретація	Минула або очікувана майбутня подія з небажаним ефектом має бажаний побічний ефект	Посилення корисності бажаного побічного ефекту
Ментальна розбіжність	Бажана мета здається недосяжною	Зменшення корисності очікуваної мети
Заперечення/прийняття бажаного за дійсне	Наслідки минулої події або очікуваної майбутньої події мають небажані наслідки	Зменшення імовірності небажаних наслідків
Зсув/прийняття провини	Подія має бажані/небажані наслідки і невизначену причинність	Приписування провини одному з невизначених гравців, на кого покладається причина

Стратегія відрізняється від тактики тим, що працює в рамках багатовимірного простору. В результаті виникає варіант міжрівневих впливів, коли дія в рамках одного простору приносить результати в рамках іншого. Оponent/супротивник навіть може не відчувати небезпеки, оскільки бачить усе в рамках одного рівня.

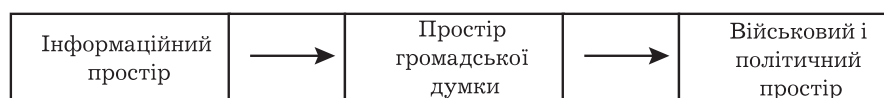
Можна навести приклади негативного міжпросторового зв'язку, коли події в рамках інформаційного простору вплинули на громадську думку, спричиняючи зміни у просторі прийняття політичних і військових рішень:

³⁵₁₇ в'єтнамська війна завершується, коли телевізійний показ її сформував певний варіант громадської думки;

³⁵₁₇ США виводять свої війська із Сомалі після того, як на екрані було продемонстровано груп американця, який тягали вулицями Могадішо (так званий ефект CNN);

³⁵₁₇ перша чеченська війна викликала різке несприйняття її громадською думкою Росії.

В усіх таких випадках ланцюжок впливу принципово міжрівневий:

Можна навести приклади позитивного міжрівневого зв'язку:

³⁵₁₇ перші вибори В. Путіна на тлі загострення внутрішньої обстановки через чеченський фактор;

³⁵₁₇ другі вибори Дж. Буша на тлі антитерористичної війни.

Це вплив на політичний простір. Подібно відбувається вплив на економічний простір, коли, скажімо, культурна експансія США у вигляді масової культури спричиняє зрозумілі результати в економічній і політичній сферах.

Цікаво, що „холодна війна” була інформаційною війною, яка не переносилася (слабко переносилася) в інші сфери. „Холодна війна” велася, в першу чергу, на власній території: СРСР і США були активні ідеологічно та інформаційно у своїх межах. І оскільки напруга не скидалася назовні, рівень її постійно зростав. Можна було б сказати, що він набирав навіть карикатурних форм, якби це не було настільки небезпечно.

Сьогодні виникла інша інтерпретація дій Й. Сталіна як відповідь на дії партноменклатури, котра хотіла усунути його групу. Й. Сталін навіть намагався запровадити альтернативні вибори, але йому не дали цього зробити [15]. Репресії ж були відповіддю на цю змову, але в іншому просторі. В результаті утворився високий рівень стабільності, хоча й за рахунок втрати особистої волі. Відбулося просте фізичне блокування дестабілізуючих дій. Сучасні країни блокують подібні дії скоріше у сфері віртуального, а не фізичного простору.

Стратегія працює за **принципом „багатоходівки”**, тоді як тактика пропонує тільки один хід. Чим складніша ситуація, тим складнішу конструкцію слід запропонувати для її подолання. Стратегічне бачення розглядає дальші обрії, тому в такій ситуації зрозумілішими стають ближчі цілі. Той же, хто володіє тільки тактикою, навіть ці ближчі цілі бачить крізь лінзи сильної невизначеності.

Стратегія висуває **пріоритети**. Наприклад, Нокія спрямовує майже половину свого бюджету на наукові дослідження. Визначення пріоритетних цілей дозволяє сконцентрувати ресурси для досягнення результату, що з розряду потенційних переходить у можливий.

Стратегія визначає **ризики**, оскільки будується в агресивному середовищі. Розвиток стратегії, що працює з протидією, завжди перебуває під впливом двох гравців. На арені постійно відчуватиметься присутність опонента. Немає і не може бути стовідсоткової впевненості в досяжності стратегічних цілей, але до них можна рухатися, зваживши ризики і свої можливості.

Стратегія є **мультиплікатором** наявних сил, оскільки надає їм найсприятливіший шлях застосування. Якщо в бізнесі підприємець шукає свою нішу, де рівень конкурентного тиску буде найменшим, то військові відшукують, приміром, сприятливі нічні умови для нанесення удару. Стратегія дозволяє побачити не тільки мету, але й раціональні шляхи її

досягнення. Вона в цьому плані максимально системна, оскільки розширює набір „працюючих” факторів, переходячи до парадигми, якої донині ніхто не використовував.

Час також відіграє важливу роль при розробці стратегії. Хоча стратегія і має часовий ресурс на відміну від тактики, але все одно відчувається тиск строків. Тому на першому місці часто опиняється той, хто інтуїтивно, а не раціонально відчуває майбутній рух ситуації, допомагаючи своєму об’єктові підлаштуватися під цей майбутній розклад сил. Увага до стратегії не скасовує ролі інтуїції. Стратегія посилює сильного гравця, але може послабити слабого, оскільки в нього немає достатнього ресурсу для виконання власної стратегії. Виконання ж чужої стратегії завжди буде не вигідним і в короткотерміновій, і в довгостроковій перспективі.

Стратегія як методологія роботи з невідомим

Будь-який аналіз ситуації, будь-яке планування завжди, усвідомлено це аналітиками чи ні, передбачає наявність такої собі „чорної скриньки”: до неї потрапляють ситуації, які не можна передбачити сьогодні. Будь-який розвиток планується в умовах прогнозованої поведінки майбутніх об’єктів, а прогнозована поведінка завжди відрізнятиметься від реальної. Більше того, завжди є невраховані фактори, які у певний момент можуть включитися, привівши систему в несподівану дію. **Невідоме/невизначеність є головним об’єктом стратегії.** Цей компонент рівня нашого незнання необхідно жорстко враховувати при будь-яких побудовах і висновках. Саме в ньому приховуватимуться головні перешкоди і причини очікуваних помилок. К. Грей підкреслював, що майбутнє важко передбачити і не слід вірити фразам про передбачуване майбутнє [16].

П. Девіс наводить список найзначніших несподіванок останніх десятиліть, що потрясли національну безпеку США [17]:

- ³⁵₁₇ кубинська ракетна криза,
- ³⁵₁₇ мирна місія Садата стосовно Ізраїлю,
- ³⁵₁₇ падіння шаха Ірану,
- ³⁵₁₇ розпад Радянського Союзу,
- ³⁵₁₇ іракський напад на Кувейт,
- ³⁵₁₇ економічний колапс у Східній Азії наприкінці дев’яностих,
- ³⁵₁₇ ядерні випробування в Індії і відповідне реагування Пакистану,
- ³⁵₁₇ атаки терористів на Всесвітній торговий центр і Пентагон.

Як бачимо, ці несподіванки можуть бути як негативними, так і позитивними подіями. Як можливий інструментарій роботи з несподіванками П. Девіс пропонує використати ідею комплексних адаптивних систем, коли навіть мала подія може мати серйозні наслідки для системи в цілому. У одній з попередніх праць він з колегами висунув принцип: робота з невизначеністю – це планування адаптування [18]. Тут

також захищається ідея відмови від сценаріїв, побудованих під конкретну загрозу, оскільки загрози, як правило, важко передбачити. Сьогоднішні загрози навряд чи співпадуть із загрозами, що виникнуть через п'ятнадцять років. Рішенням також стає форматування майбутнього, що в результаті дасть можливість зменшувати роль невизначеності, що можна робити за рахунок підтримки факторів, які сприяють стабілізації, і зменшення ролі факторів, які створюють дестабілізацію.

Центральна роль адаптивності у сфері подолання невизначеності полягає в тому, що роль детального планування у випадку довгострокових варіантів розвитку знижується. Успішність у таких часових проміжках полягає в здатності адаптуватися до змін. Відповідно визначаються два види адаптивності: оперативна і стратегічна [19]. При цьому стратегічна адаптивність являє собою здатність змінювати військові складові легко і швидко, відповідаючи на зміни в геостратегічному контексті чи національній стратегії. При цьому “швидко” означає кілька років, а “легко” – використання для цієї мети не більш 10 % військового бюджету, а не 20 – 50 %. Тобто навіть ці цифри свідчать, що на зміни спроможні всі, тільки адаптивність сама по собі означає, що ці зміни не повинні кардинально руйнувати наявне.

Повторюючи бізнес-стратегії у військовій галузі, мову починаємо вести про стратегічний портфель, оскільки тільки наявність ряду складових може задати потрібний рівень адаптивності. Такий стратегічний портфель може містити в собі:

³⁵₁₇ можливість реагування на різні ситуації (великі війни, конфлікти малої інтенсивності, воєнні операції з підтримання миру),

³⁵₁₇ форматування майбутнього в принципових регіонах,

³⁵₁₇ стратегічна адаптивність.

Стратегічна адаптивність, у свою чергу, повинна реагувати на зміни в чотирьох принципових сферах:

³⁵₁₇ міжнародна безпека,

³⁵₁₇ військові технології,

³⁵₁₇ реальності вартості, реалізації та організаційної поведінки,

³⁵₁₇ національні пріоритети, відображені в оборонному бюджеті, та ступені включеності у конфліктні ситуації.

При цьому військові технології, наприклад, повинні включати в розгляд як свої зміни, так і ті зміни, що робить супротивник.

Ще одним активно розроблювальним варіантом “боротьби з невизначеністю” стало планування, засноване на можливостях (capabilities-based planning). Це планування в умовах невизначеності, що надає можливості, адекватні широкому спектрові сучасних викликів. Тут, як впливає вже із самої назви, відбувається зміщення з визначеності майбутньої загрози, що неможливо, на розвиток захисних функцій стосовно універсальнішого розуміння майбутньої загрози. П. Девіс

акцентує такі ключові моменти цього типу планування (ми повинні, ймовірно, говорити про певну підготовку до майбутнього, а не просто про планування) [20]:

³⁵₁₇ концептуальна схема планування в умовах невизначеності, що підкреслює гнучкість, достатність і адаптивність можливостей;

³⁵₁₇ аналітична схема з трьома складовими: розуміння потреби в можливостях, оцінка вибору можливостей на рівні місії або операції, вибір рівнів можливостей в об'єднаній схемі, що включає інші фактори (управління військами, ризик, економічні обмеження);

³⁵₁₇ схема рішення, що акцентує “будівельні блоки”.

При цьому принциповою стає відмова від сценаріїв, побудованих на загрозах. Фіксація на конкретних ворогах, конкретних війнах, конкретних уявленнях про ці війни детська ознака стосовно гнучкості й адаптивності. Тому зміна загрози обумовлює крах усього сценарію. Варто розглядати якомога ширший спектр потенційних загроз, а не концентруватися на двох чи трьох з них, як це було в період “холодної війни”.

Як набір можливих сценаріїв для США пропонується такий список, з якого ми наведемо лише частину:

³⁵₁₇ Ірак окупує Кувейт і Саудівську Аравію;

³⁵₁₇ Північна Корея захоплює Південну Корею;

³⁵₁₇ Китай атакує Тайвань;

³⁵₁₇ Китай стає серйозним регіональним лідером, загрожуючи об'єднаній Кореї чи іншим країнам регіону;

³⁵₁₇ США втручаються в “наступну Боснію” з метою запобігти агресії з боку регулярних військ;

³⁵₁₇ США втручаються в “наступне Косово” з метою зупинити убивства з боку розрізнених нерегулярних сил;

³⁵₁₇ США атакують країну-ізоля, що має зброю масового враження;

³⁵₁₇ США атакують терористичні угруповання (Афганістан, Сирія, Іран, Лівія);

³⁵₁₇ Росія загрожує країнам Балтії чи й захоплює їх;

³⁵₁₇ Індія і Пакистан розпочинають війну;

³⁵₁₇ араби та Ізраїль вступають у війну.

Принциповим моментом цього списку стає нове джерело загроз. У відповідь виникає потреба мати зовсім інші можливості – наприклад, інструментарій для примусу держав, що підтримують тероризм. Для кожного обраного сценарію необхідно створити свій набір потреб і можливостей. “Будівельні блоки”, пропоновані в рамках такого підходу, не нові. Важлива акцентуація саме універсальності цих блоків, з яких може будуватися захист від різних варіантів загроз, а не тільки від однієї. Такими блоками можуть бути: підрозділи; операції з виконання місії; оперативні поняття; ресурси.

І тут виникає ще один аргумент на користь такого модульного підходу

– це відповідь на модель конфлікту, що ускладнилася, у якій задіяні як традиційні ієрархії, так і сучасні види мереж. Істотним завданням при цьому стає добір адекватного типу модулів, будівельних блоків, якими можна відповісти на нові типи викликів.

Одним з варіантів невизначеності, до якого варто готуватися, є перехід до хаосу як ситуації, у якій немає довгострокового передбачення. Це пов'язано з тим, що поведінку нелінійних систем уже не можна зрозуміти в термінах поведінки складових їх елементів [21]. Теорія динамічних систем виокремлює три джерела такої непередбачуваності:

³⁵₁₇ чутливість до вихідних умов;

³⁵₁₇ детерміністський характер хаосу, тобто довгострокова непередбачуваність, що випливає з локальної нестабільності;

³⁵₁₇ чутливість до контрольних параметрів.

Невизначеність/невідомість не є аномальним феноменом. Навпаки, це норма, з якою має справу будь-який рівень управління. Тому досить важливо вишукувати свої варіанти можливостей у роботі з цим феноменом. Наприклад, Д. Гилленспор пропонує ніби „делегувати” невизначеність на нижчі рівні ієрархії, не приймаючи рішення самому, а даючи можливість це зробити іншим [22]. Утворюється модель, при якій кількість невизначеностей на вищому рівні ніби зменшується за рахунок перерозподілу їх на різних рівнях ієрархії.

Стратегія роботи з невідомістю може будуватися на такому наборі потенційних можливостей:

³⁵₁₇ закриття невідомості (заборона на перетинання певних точок);

³⁵₁₇ посилення власних складових, еквівалентних за силою з передбачуваною невідомістю;

³⁵₁₇ рух іншим шляхом;

³⁵₁₇ рух з підстрахуванням (мінірух з розвідкою попереду);

³⁵₁₇ очікування зміни періоду невідомості на період відомого.

Але це все просторові метафори відходу від невідомості. Реальність виявляється складнішою, оскільки в ній закладаються фактори невідомості на різних рівнях, а не тільки на одному.

Стратегічний аналіз визначає можливий рух уперед, спираючись на наявні точки вразливості чужої системи чи власного майбутнього. Точка у майбутньому має оптимальні і неоптимальні шляхи її досягнення. Вона взагалі може бути за межами нашого усвідомлення. Її також потрібно „відфільтрувати” від наявних нашарувань. Розвідувальний аналіз, наприклад, оперує зі стратегічними попередженнями та інтенціями. Ш. Кент, що створив у США стратегічну розвідку, виділяв три типи висловлювань [23]:

³⁵₁₇ відоме в принципі і відоме конкретно (тобто факти),

³⁵₁₇ відоме в принципі, але невідоме конкретно (секрети),

³⁵₁₇ невідоме (загадка).

Два останніх варіанти він відносив до оцінок, трактуючи їх як інтелектуальний продукт, що: 1) базується на більш-менш солідній фактичній базі, 2) є результатом досить обґрунтованих припущень.

Про це ж говорить і Д. Рамсфельд, намагаючись виділити в окрему зону уваги те невідоме, котре нам у принципі недоступне, бо ми не можемо навіть уявити його собі.

Стратегія сповільнює свій рух при наближенні до невідомого, тому саме невідоме стало сьогодні основним об'єктом дослідження, особливо у випадку військового планування. Це стає одним із основних параметрів оцінки моделей [24]. Автори цього підходу, названого ними „експлораторним”, на відміну від стандартного підходу, при якому виокремлюється базовий випадок, а решта аналізуються як його похідні, вважають, що у випадку невизначеності ми не маємо права віддавати перевагу одному з випадків.

Які на сьогодні є методи, що дозволяють полегшити перехід і роботу з невідомим? Можна назвати такі:

³⁵₁₇ визначення трендів, драйверів, тобто можливих варіантів констант, що вірогідно не змінюватимуться в майбутньому;

³⁵₁₇ виявлення аналогічних моделей, що проходять інші країни, інші галузі знань при „включенні” певного роду факторів.

Однією з власне методологій, що дозволяють заглянути за заштору невідомого, є опитування експертів (варіант – метод Дельфи). Після 11 вересня Пентагон використовував також методи оцінки віртуальної реальності, прагнучи відстежити можливі нові варіанти терористичної діяльності за продукцією Голлівуду.

П. Девіс пропонує варіант **експлораторного аналізу** (exploratory analysis), що має такий набір цілей [25]: розуміти наслідки невизначеності для конкретної проблеми; допомагати у визначенні потрібної стратегії і наступних модифікацій.

В цілому експлораторний аналіз повинен допомогти визначити гнучкі, адаптивні і якісні стратегії. Він вивчає наслідки невизначеності, близько підходячи до такого напрямку, як аналіз простору сценаріїв. Оскільки маємо справу з невизначеністю, то вона перестає бути єдиною, без різних типів. Пропонується аналізувати два види невизначеностей: параметричну і структурну.

Параметрична невизначеність належить до входу в модель, коли ми часто не знаємо її точних значень. Структурна невизначеність пов'язана з формою моделі і відповідає на запитання, чи включені в розгляд усі перемінні реального світу.

Проводячи параметричне дослідження, можна зрозуміти, до яких параметрів модель чутливіша, а до яких менш. Можемо визначати ситуації, у рамках яких параметр стає важливим. Вірогідне дослідження ролі параметрів також можливе.

Експлораторний аналіз не стільки передбачає ситуацію, скільки надає результати комп'ютерного моделювання, коли, змінюючи вхідні параметри, одержуємо інші результати на виході [26].

Якщо стратегія працює з невідомим майбутнім у прикладному вимірі, то футурологія робить те ж саме в теоретичному аспекті, оскільки працює з віддаленішими в часі станами. Це пояснює неспівпадання „мови” футурологів і стратегів, що пов'язано з двома факторами: різна віддаленість розглянутих подій від нинішнього часу; необхідність опису руху до точки майбутнього в одному випадку і самої цієї точки майбутнього в іншому випадку.

Невідоме „препарується” стратегією поступово. Наприклад, чисто стратегічна ідея застосування авіації для зруйнування економічного потенціалу ворога прийшла в тридцяті роки [27]. Потім її довелося конкретизувати, щоб знайти критичні точки економіки ворога. В цілому виникає таке правило: стратегічна ідея з'являється раніше, ніж можливості для її реалізації.

Стратегія - це завжди боротьба з протидією. Протидія несе в собі більший обсяг несподіваного, ніж дія. З цієї причини протидія важливіша за дію. Дію плануємо ми самі, а протидія живе за іншим законами.

Зіткнення дії і протидії може відбуватися в таких можливих варіантах:
³⁵₁₇ **блокування протидії**, тобто заздалегідь проведена операція, спрямована на те, щоб зупинити можливу протидію;

³⁵₁₇ **відхід від зіткнення** – це спроба „разминутися”, тимчасово відкласти варіант остаточної сутички;

³⁵₁₇ **власне боротьба з протидією**;

³⁵₁₇ **перехід боротьби в іншу сферу** (наприклад, з політики в економіку, з військового протистояння в політичне тощо);

³⁵₁₇ **переведення на свій бік**.

Прикладом блокування може служити інформаційна кампанія в період путчу, цілі якої Е. Луттвак визначає за двома напрямками [28]: відбити бажання дати відсіч підкресленням своєї сили; знімати страх, який у протилежному випадку сприяв би зростанню опору. Йдеться, як можна зрозуміти, про різні сегменти суспільства. В другому випадку мається на увазі вплив на пасивнішу частину населення, що повинна побачити своє нормальне майбутнє при новому варіанті правління.

Ці ж методи спостерігаємо й у сфері політичної боротьби, яку окремі дослідники визначають як „політичну війну” [29]. І справді, за запеклістю й агресивністю політична боротьба серйозно нагадує війну.

При цьому можливий виграш у переході в майбутнє будується, як правило, на **порушенні нинішньої рівноваги**. Сьогодення „збалансоване”, воно всіма силами прагне утримати наявний порядок. Усі гравці й інституції поставлені на свої місця, які вони намагатимуться вдержати, не допускаючи у свою зону відповідальності чужих. А чужими для них є

усі, хто хоче порушити рівновагу.

В таких ситуаціях варто розрізняти особистісне порушення й інституціональне. І те й інше становить небезпеку для порушення рівноваги, але часто в пострадянському просторі особистісна зацікавленість/образу виявляється сильнішою від будь-яких об'єктивних рухів. Однак за формою інституції сильніші за людину, тому колишній СРСР був готовий легко боротися з індивідуальними дисидентами, але не любив будь-якого об'єднання в групі.

При цьому боротьба ведеться вже навіть за спробу порушення рівноваги. Згадаємо, наприклад, лист Н. Андрєєвої, що викликав активну протидію, яку можна порівняти з шоком, хоча що таке лист нікому тоді не відомого професора? Тобто слід розрізняти реальний рух і сигнали про нього. Лист був сигналом майбутнього розвитку. Заблокувавши його, давши відсіч потенційному рухові, можна було зупинити реальний рух вчасно.

При цьому парадоксальним чином тактична перемога може насправді стати стратегічним програшем. Е. Луттвак наводить приклад з Другої світової війни, коли навіть втрата трьох літаків союзників проти двох збитих німецьких все одно вважалася перемогою, оскільки союзники виробляли втричі більше літаків [30]. Тобто можливий і парадоксальний варіант, коли програш на одному рівні веде до перемоги на іншому.

Збільшуючи рівень невизначеності, ми одержуємо складний об'єкт, поведінку якого тепер слід прогнозувати на великій кількості рівнів. Стратегія роботи зі складним об'єктом стає **комплексною стратегією**, що ми будемо задавати в такий спосіб:

³⁵₁₇ необхідність міжрівневих побудов (переходів між політикою, економікою, військовою справою тощо);

³⁵₁₇ утримання площі на одному рівні дозволяє досягати результатів на іншому, трансформувати свої перемоги на інший рівень;

³⁵₁₇ аналогічно може йтися і про програш, що також дає міжрівневі результати;

³⁵₁₇ у стратегіях роботи з такими складними об'єктами змінюються пріоритетні характеристики. Наприклад: сьогодні військові планують медіа-операції нарівні з бойовими через залежність воєнних дій від громадської думки;

³⁵₁₇ є еквівалентні гравці (сильні на всіх рівнях) і є нееквівалентні гравці (типу терористів), що намагаються компенсувати слабкість на одному рівні силою на іншому;

³⁵₁₇ у комплексній стратегії однією з найважливіших проблем стає проблема синхронізації дій на різних рівнях.

Наведемо деякі приклади взаємозалежності між різними рівнями, що дозволить зрозуміти значення „гри” відразу за кількома напрямками. Так, дослідники встановили, що на рівні нижче \$1000 на душу ВВП диктатори

живуть дуже добре. Вони менш стабільні при рівні від \$1000 до \$4000. Не існує загрози демократії при рівні доходу вище \$6055 [31].

В іншому випадку стан перехідних держав визначається, виходячи з двох параметрів (**ibid.**): однобічне застосування сили – багатобічне прагнення компромісу; перехід, ініційований згори або знизу. Утворюються чотири типи переходів: пакти, нав'язування, реформи і революції. Пакти і нав'язування йдуть згори, реформи і революції – знизу. Пакти і реформи мають високий рівень багатосторонніх компромісів, обмани та революції характеризуються однобічним застосуванням сили. Проміжні елементи розміщуються між ними. Взаємодія стратегій може призвести до несподіваних результатів.

Комплексні стратегії (що можна також розуміти, як взаємодію стратегій) пояснюють інтерес до так званих маніпуляцій, що також можна трактувати, як спробу досягти міжрівневих переходів. У цілому об'єкт для управління, різко ускладнившись, обумовив розробку комплексних стратегій, чого не було раніш. У результаті утвориться вже не два, а три типи стратегії:

³⁵₁₇ Простий об'єкт – один варіант стратегії (наприклад, військової чи політичної);

³⁵₁₇ Складний об'єкт (один об'єкт у ряді проєкцій) – комплексна стратегія, у якій задіяні всі рівні;

³⁵₁₇ Множинність об'єктів – велика стратегія (grand strategy).

Напевне, ми дещо гіперболізуємо ситуацію. Однак саме ситуація зі складними об'єктами покликала до життя проєктний підхід. Виникає серйозна потреба в **синхронізації станів об'єкта** за кількома напрямками. Хоча в деяких випадках синхронізація не потрібна. Так, у випадку воєнної підготовки інформаційно об'єкт рухається попереду власне його військової реалізації. Об'єкт спочатку присутній чисто інформаційно й у деяких політичних варіантах, коли перевіряється реагування суспільної свідомості на ті чи інші варіанти розвитку ситуації. В цьому випадку використовуються або чутки, або „витікання” інформації. Сумарно маємо кілька проєкцій об'єкта за кількома напрямками, кожним з яких рухається своя стратегія. На якихось просторах об'єкт йде попереду, на інших запізнюється.

Це умовний приклад, що демонструє розбіжність у русі об'єкта в різних видах просторів. Наприклад, якщо взяти війну в Іраку, то інформаційно її було завершено до початку бойових дій, оскільки і С. Хуссейн був осуджений, і зброї масового знищення не знайшли, але все це було зроблено в рамках ЗМІ. Дипломатично США йшли паралельно чи навіть переганяючи інформаційний об'єкт війни. Громадська думка рухається паралельно з військовими успіхами: якщо їх не буде, то не буде і суспільної підтримки.

Рівень невизначеності сучасного світу не знижується, а зростає, що

Стратегія як мистецтво і особливий вид аналітики

Георгій Почепцов

викликає до життя нові типи стратегій, придатні для умов невизначеності. Нині хаос уводиться свідомо, щоб перейти до конструйованого, заздалегідь вигідного для однієї зі сторін виходу.

Простори			
Інформаційний			ОБ'ЄКТ
Військовий		ОБ'ЄКТ	
Дипломатичний			ОБ'ЄКТ
Економічний	ОБ'ЄКТ		
Соціальний		ОБ'ЄКТ	
Громадської думки		ОБ'ЄКТ	

Можна сформулювати кілька загальних правил такого введення хаосу як політичного інструментарію: введення в хаос вигідніше суб'єктові введення, ніж його об'єктові; введення в хаос безпечніше для зовнішнього суб'єкта, ніж для внутрішнього; введення в хаос може розв'язатися як ймовірнішим керованим результатом, так і менш ймовірним некерованим результатом.

Перше правило відображає той факт, що підготовленому до подібної операції гравцеві завжди легше в ній перебувати, ніж тому, хто потрапляє в неї випадково. Системний гравець сильніший випадкового завжди, а в цій сфері особливо. Друге правило цілком зрозуміле, оскільки для одного гравця це політичні шахи, а інший сам є фігуркою такої гри. Третє правило відображає ситуації невдалого застосування хаосу (наприклад, події в Бірмі чи Венесуелі), коли виявилася реалізованою протидія введеному хаосові. Хоча обидві країни й досі перебувають у стадії перманентної боротьби, але результату планованої операції з введення хаосу все ж не було досягнуто, оскільки у відповідь було введено порядок, хоча й насильницькими методами.

Невизначеність є елементом порядку, тільки іншого типу. Вона вимагає іншого рівня інструментарію управління нею, але він у принципі можливий. Сьогодні розробляються системи введення в хаос [32]. Менше уваги надається зворотним схемам – систематичі боротьби з заколотами. Окремим винятком є книга Дж. Шарпа і Б. Дженкінса "Анти-путч" (Sharp G., Jenkins B. The anti-coup. - Boston, 2003).

Хаос є невідомістю, але тільки для тієї сторони, що так його і трактує, відмовляючись від втручання. Подолання хаосу вимагає серйозного інтелектуального і матеріального ресурсу. Власне кажучи, у бізнесі для цього вже існує кризовий менеджмент. **Хаос як порядок з перевагою невизначеності вимагає особливого типу стратегій.** Ці стратегії принципово відрізняються від стратегій стандартного типу.

Як приклад можна розглянути операції з підтримання миру, до яких

зараз залучено багато країн. Виникає складний об'єкт, що має безліч проєкцій, головною з яких стає незвичайне поєднання мирного і військового компонентів. Ускладнення цього об'єкта можемо бачити на прикладі вимог до розвідки для такого роду операцій [33]:

³⁵₁₇ **проблеми цивільного сектора:** зміни в цивільному секторі критичні для воєнних операцій, чого немає в звичайних воєнних діях;

³⁵₁₇ **нові партнери і джерела:** як військова сила не працює ізольовано від „цивільно-військової” інтервенції, так і розвідка не працює ізольовано від інших сил;

³⁵₁₇ **численні партнери і джерела:** на додаток до якісних змін виявляються і кількісні зміни.

Тут виникає включення зовсім нових параметрів, що призводить до принципового ускладнення об'єкта (військові прагнуть керувати цивільними об'єктами). У принципі підключення все нових типів об'єктів створює ситуацію багатомірності, оскільки кожний з цих об'єктів грає за власними правилами: у військових – свої, у цивільних – свої. Кожний з наявних об'єктів уже не може жити за старими законами, а нові не формуються, оскільки інерція об'єкта вимагає дій за старими схемами. Через новизну середовища об'єкти опиняються в стресовій ситуації.

І багато в чому ця загальна зміна характерна для сучасного світу. Ще одним подібним прикладом може бути перетинання інформації та економіки, що призвело до виникнення інформаційної економіки, економіки на базі знань. У нобелівській лекції Дж. Стігліц говорить: „Інформаційна економіка вже несе в собі істотні наслідки того, як ми думаємо про економічну політику, і матиме ще більший вплив у майбутньому. Світ безперечно є складнішим, ніж пропонують наші прості і навіть ускладнені моделі” [34].

Подолання хаосу будується на принципах поступового відвойовування порядку в критичних сферах. Однак рішення в цьому випадку приймаються дуже складно, оскільки містять у собі істотні можливі втрати в інших сферах. Падіння СРСР (як і будь-який інший подібний приклад) дуже чітко демонструє брак такої стратегії. Хаос, що вводився, поступово знищував старі інституції, які одна за одною відмовлялися чинити опір. Усі вони утримували порядок на своїй території, щоб потім раптово відмовитися від цієї своєї функції.

Хаос – це іносистема, яка утруднює роботу основної системи.

Невизначеність сьогодні перестала бути тим страшним чортом, якого слід всіма силами уникати. Невизначеність, ставши об'єктом досліджень, набула рис керованості, тим самим ставши одним з компонентів, які беруться до уваги в стратегічному аналізі. Нові типи загроз породили потребу інструментарію нового типу, який в результаті й удалося виробити. Але головним усе ж є принципова зміна погляду, типу чи формату мислення, в результаті чого вдалося тим чи іншим чином

“заарканити” невизначеність. Наступні види досліджень дадуть нове розуміння інструментарію для роботи з невідомістю.

Література:

1. **Davis J.** Improving CIA analytic performance // Occasional papers. - 2002. - September. - Vol. 1. - N 3 / The Sherman Kent Center for Intelligence Analysis.
2. **Gray C. S.** Why strategy is difficult? // Joint Force Quaterly. - 1999. - Summer).
3. **Skalka J.** White House adviser pushes Bush agenda // www.cmonitor.com
4. **Ершов П. М.** Режиссура как практическая психология. - М., 1972.
5. **Matthias W. C.** America's strategic blunders. Intelligence analysis and national security policy. - University Park, Penn., 2001.
6. **Форрестер Дж.** Мировая динамика. М. - Спб., 2003.
7. **Luttwak E. N.** Strategy. The logic of war and peace. - Cambridge, Mass. etc., 2001. - P. 87.
8. **Luttwak E. N.** Strategy. The logic of war and peace. - Cambridge, Mass. etc., 2001. - P. 13.
9. **Моррис Д.** Новый государь. - М., 2003.
10. **Builder C. H.** Keeping the strategic flame. - Joint Force Quaterly. - 1996-1997. - Winter.
11. **Gordon A. S.** Strategies in analogous planning cases // www.ict.usc.edu
12. **Gordon A. S.** The theory of mind in strategy representation // www.ict.usc.edu
13. Див. також **Gordon A. S.** The representational requirements of strategic planning // www.ict.usc.edu
14. **Marsella S., Gratch J.** Modeling coping behavior in virtual humans: don't worry, be happy // www.ict.usc.edu
15. **Жуков Ю. Н.** Иной Сталин. - М., 2003.
16. **Gray C. S.** Why strategy is difficult? // Joint Force Quaterly. - 1999. - Summer.
17. **Davis J.** Uncertainty-sensitive planning // New challenges, new tools for defence decisionmaking. - Santa Monica, 2003 / RAND. - P. 131.
18. **Davis P. K. a.o.** Adaptiveness in national defense: the basis of a new framework // www.rand.org
19. **Davis P. K.** Defense planning in an era of uncertainty: East Asian issues // Emerging threats, force structures and the role of air power in Korea // www.rand.org
20. **Davis P. K.** Analytic architecture for capabilities-based planning, mission-system analysis and transformation. - Santa Monica, 2002 / RAND.
21. **Crutchfield J. P.** Complexity: order contra chaos // www.santafe.edu

22. **Gyllensporre D. T.** Decision navigation. Coping with 21st -century challenges in tactical decisionmaking // Military Review. - 2003. - September - October.

23. **Davis J.** Sherman Kent's final thoughts on analysis-policymaker relations // Occasional Papers. - 2003. - Vol.2. - N 3 / The Sherman Kent Center for Intelligence Analysis.

24. **Bigelow J. H., Davis P. K.** Implications for model validation of multiresolution, multiperspective modeling (MRMPM) and exploratory analysis. - Santa Monica, 2003 / RAND project Air Force.

25. **Davis P. K.** Exploratory analysis and implications for modeling // New challenges, new tools for defense decisionmaking. - Santa Monica, 2003 / RAND.

26. **Dewar J. A. a. o.** Expandability of the 21st century army. - Santa Monica, 2001 / RAND.

27. **Builder C. H.** Keeping the strategic flame. - Joint Force Quarterly. - 1996-1997. - Winter.

28. **Luttwak E.** Coup d'etat. - Cambridge, Mass., 1979. - P. 168.

29. **Pitney J. J., Jr.** The art of political warfare. - Norman, 2000.

30. **Luttwak E. N.** Strategy. The logic of war and peace. - Cambridge, Mass. etc., 2001.

31. Цит. за: **Lervik O. E.** A new French revolution? An integrative approach in the analysis of the Romanian transition // www.ub.uib.no

32. **Luttwak E.** Coup d'etat. - Cambridge, Mass., 1979.

33. **Siegel A. B.** Information, analysis, intelligence: a critical challenge for 21st century operations // www.capitol.northgrum.com

34. **Stiglitz J. E.** Information and the change in the paradigm in economics // www3.gsb.columbia.edu

Суб'єкти політичного менеджменту в регіоні

Олег Петров,

кандидат соціологічних наук,
народний депутат України

Реформування політичної системи в Україні висуває проблему непересічного значення, а саме – організацію ефективного політичного менеджменту в регіонах. Якщо, з одного боку, взяти до уваги нинішню, скажу так, млявість системи місцевого самоврядування, а з іншого – ідею формування Верховної Ради на пропорційній основі, то постає питання: хто стане ефективним суб'єктом (чи суб'єктами) політичного менеджменту на рівні районів, міст, областей і цілих регіонів? Необхідно також уточнити принципи та механізми управлінської діяльності цих соціально-політичних одиниць.

Хоч і повільний, але неухильний рух політичної системи українського суспільства до впровадження пропорційної системи виборів до органів законодавчої влади і місцевого самоврядування з можливим у майбутньому переходом до функціонування народних депутатів на основі імперативного мандата примушують уже тепер замислитися над проблемою визначення суб'єкта (або кількох взаємозалежних і взаємодіючих суб'єктів) політичного менеджменту. Маємо на увазі в цілому систему управління регіонами, оскільки будь-який політичний менеджмент неодмінно повинен бути соціально орієнтованим. А це справа не проста, бо абсолютно чітко, від сих до сих, розділити, розокремити господарські, соціальні, політичні функції в управлінні регіонами практично неможливо. (Утім, і на рівні Кабінету Міністрів домогтися чіткого розподілу політичних та професійно-господарських функцій і, відповідно, повноважень непросто).

У цьому зв'язку, на наш погляд, будь-які дії, здійснювані в регіонах різними суб'єктами управління – від обласної, районних держадміністрацій та органів місцевого самоврядування до обраного від регіону (згідно з чинною на сьогодні змішаною виборчою системою) народного депутата, цілком обґрунтовано можна віднести до сфери

політичного менеджменту. І саме тут виникає безліч проблем, пов'язаних, у першу чергу, з неефективною (якщо відверто, то її у нас узагалі не існує) системою місцевого самоврядування.

Світова практика знає різні підходи до організації такої системи: від держав, де центральні органи управління, парламент практично не мають жодного стосунку до вирішення місцевих проблем, до ситуацій (як в Україні), коли, приміром, на рівні району влада практично не може вирішувати серйозних проблем без втручання (сприяння!) центральних органів та народних депутатів.

Особливо гостро така ситуація відчувається в небагатих, як правило, сільськогосподарських регіонах. Якщо у великих індустріальних центрах мерії, міські та районні ради в цілому функціонують досить самостійно, хоча й не завжди ефективно, то в сільській місцевості районна рада і районна держадміністрація через кричущу злиденність місцевого бюджету і обмеженість владних повноважень нерідко взагалі нічого не можуть зробити для вирішення соціальних проблем громадян. Саме через це у нас в останнє десятиріччя й склалася специфічна система в структурі місцевого самоврядування (ще раз повторимо – особливо „успішно” вона діє в небагатих сільських регіонах), коли суб'єктом соціального і політичного менеджменту, поряд з органами державного управління на рівні району та органами місцевого самоврядування, виступає народний депутат, обраний у мажоритарному окрузі.

Прошу зрозуміти мене правильно: я зовсім не заперечую погресивності та перспективності формування парламенту за пропорційною виборчою системою. Йдеться про інше: за всіма законами ефективного менеджменту управління не може вибудовуватися так, щоб не існувало суб'єктів політичного і соціального управління, функції яких поширюються на регулювання певних об'єктів. Хто сьогодні у віддаленому районі Чернігівської, приміром, області може вирішити проблему газифікації населеного пункту, будівництва моста, ремонту шляхів, поклопотатися про допомогу інвалідам, допомогти організувати літній відпочинок дітей тощо? Теоретично – місцева влада. Практично – ніхто.

Отже, йдеться не про захист мажоритарної чи змішаної систем виборів народних депутатів, а про пошук компенсаторів, замінників елементів системи політичного менеджменту в регіоні, пошуку тих його суб'єктів, які візьмуть на свої плечі весь обсяг функцій, необхідних для реалізації завдань управління. До речі, істотною вадою в організації політичного менеджменту (і не тільки на рівні регіонів), як я вважаю, є те, що вся система управління у нас побудована так, що не існує чіткого розподілу об'єктів менеджменту між конкретними його суб'єктами. Якщо проаналізуємо чинні законодавчі акти, то побачимо, що є сфери соціально-економічного розвитку, за які відповідає одночасно кілька органів управління. А є такі, якими взагалі ніхто не опікується.

Можна, звичайно, „тимчасово” не звертати уваги на таку ситуацію, відкладаючи вирішення проблеми на майбутнє, коли, зрештою, складуться ефективно працюючі політичні й правові системи в нашій державі. Але ж коли це станеться? А людям необхідно постійно й у режимі „он-лайн”, якщо використовувати сучасну термінологію, вирішувати повсякденні життєві справи. Саме тому ми вирішили за допомогою Центру соціологічних та політичних досліджень і технологій „Соціополіс” провести соціологічне дослідження у виборчому окрузі №211, населення якого обрало до парламенту автора цих рядків, аби з’ясувати позицію громадян щодо означеної проблеми. Дослідження проводилося в семи районах Чернігівщини, що входять до згаданого округу, у жовтні 2003 року. За репрезентативною квотною вибіркою в 49 населених пунктах було опитано 795 респондентів.

Отже, якими справами, на думку населення, повинні на території регіону перейматися представники місцевої влади (райдержадміністрації, райради, сільради), а чим – народний депутат, обраний від округу?

Перший висновок (див. **таблицю 1**): незначний рівень диференціації населенням функцій місцевих органів управління і народного депутата. Це можна пояснити і невисоким на загальному рівні політичної культури населення, і тим, що у нас і досі функції суб'єктів політичного менеджменту на рівні регіонів недостатньо диференційовані. Другий висновок: населення усе ж розуміє, що народний депутат в основному повинен працювати над законами, дбати, щоб вони працювали на благо всього народу. (Ще кілька років тому в подібних дослідженнях населення пропонувало депутатаві цікавитися переважно місцевими соціальними та господарськими проблемами).

Таблиця 1

Ставлення населення, що проживає на території виборчого округу №211, до обов'язків, функцій, що повинні виконуватися представниками місцевої влади та народним депутатом, обраним в окрузі (% опитаних)

Функції	Представники місцевої влади	Народний депутат
Постійно підтримувати зв'язок з населенням, вивчати громадську думку, потреби і запити людей	80	64
Активно вести законотворчу діяльність	27	57
Піклуватися про благо України, добробут всього народу, захищати інтереси населення і держави	49	58
Вирішувати конкретні соціальні і господарські проблеми окремих людей і територіальних громад	59	34

аспекти політичної реформи

аспекти політичної реформи

Надсилати пропозиції, заяви, скарги громадян до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових осіб, у повноваження яких входить розгляд звертань громадян або вирішення порушених у звертаннях питань	37	28
Брати участь у складанні бюджету і звітності щодо його виконання	42	26
Здійснювати особистий прийом громадян у дні, визначені законом для роботи з населенням	51	48
Здійснювати контроль за розглядом в органах державної влади і місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях пропозицій, заяв і скарг громадян, що надійшли на ім'я керівника або депутата	33	33
Здійснювати державний контроль за використанням і охороною земель, лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного, тваринного світу й інших природних ресурсів	37	29
Сприяти інвестиційній діяльності, одержанню кредитів, створенню робочих місць на території району, населеного пункту	41	34
Приймати рішення про недовіру керівникам міста, району, села	28	28
Інші функції	1	1
Важко відповісти на запитання	8	9

Нарешті, третій (і, мабуть, найважливіший!) висновок: населення справді не вірить у самодостатність таких суб'єктів політичного менеджменту, як органи місцевого самоврядування та районні держадміністрації, в те, що вони своїми силами, без допомоги народного депутата в Києві, можуть вирішувати навіть такі проблеми, як укладання (і, зрозуміло, „просування” угорі) місцевого бюджету або одержання кредитів, залучення інвесторів, створення нових робочих місць, вирішення конкретних соціальних і господарських питань.

Що з цього випливає? Природно, не прямі заклики до „заморожування” системи, за якою народний депутат повинен вирішувати подібні проблеми. За будь-якого ставлення до пропорційної системи виборів необхідність розвитку і зміцнення місцевого самоврядування не викликає сумнівів. Питання в іншому. Чи не занадто система політичного менеджменту в регіонах певного типу „зав'язана” на практичну „допомогу” народного депутата як благодійника і лобіста? І що з нею буде, коли депутати-мажоритарники „підуть” з територій?

Природно, активність і дієвість роботи народних депутатів неоднакова. Проте, як свідчать практика і результати соціологічних досліджень, вона найчастіше, по-перше, корисна безпосередньо місцевому населенню, виборцям. По-друге, дозволяє компенсувати управлінським, регулюючим

впливом саме ті ділянки роботи, на які у місцевої влади не вистачає повноважень чи засобів.

Наведемо в цьому зв'язку результати дослідження, що стосуються задоволеності опитаних тими ділянками роботи в окрузі №211, що належать, на їхню думку, до безпосередніх обов'язків народного депутата (таблиця 2).

Таблиця 2

Задоволеність населення виборчого округу №211 певними напрямками діяльності народного депутата (% опитаних)

Напрямки діяльності народного депутата	% опитаних
Захист інтересів виборців у Верховній Раді України	14
Адресна допомога малозабезпеченим громадянам, пенсіонерам, інвалідам	33
Організація благодійної діяльності (з боку благодійних фондів, інших організацій)	28
Допомога ветеранським організаціям, ветеранам	19
Законодавча діяльність у Верховній Раді України	10
Сприяння щодо зменшення заборгованості з пенсій, зарплат, стипендій	18
Допомога у вирішенні проблем міст, районів, населених пунктів в органах державної влади: міністерствах, відомствах, Верховній Раді тощо	15
Допомога підприємствам, організаціям, фермерам та ін. у придбанні техніки, устаткування	13
Допомога віруючим у будівництві, ремонті храмів	17
Надання допомоги молоді в організації спортивних заходів, літнього відпочинку дітей тощо	36
Сприяння в благоустрої населених пунктів, ремонті і будівництві шляхів	9
Важко відповісти на запитання	37

Як видно, респонденти звертають досить мало уваги на „чисто” депутатську роботу свого обранця в стінах парламенту (і не тому, що нею незадоволені; вона їм малоцікава). Зате цінують його діяльність щодо:

³⁵₁₇ надання реальної допомоги молоді стосовно організації спортивних заходів і літнього відпочинку дітей;

³⁵₁₇ адресної допомоги малозабезпеченим громадянам, пенсіонерам, інвалідам;

³⁵₁₇ організації благодійної діяльності;

³⁵₁₇ допомоги ветеранським організаціям та окремим ветеранам тощо.

При цьому значна частка опитаних, відповідаючи на відкрите запитання, змогла пригадати конкретні акції депутата і його помічників, пов'язані з забезпеченням шкіл комп'ютерами, лікарень – продовольством і ліками, віруючих – будівельними матеріалами і допомогою при ремонті храмів тощо.

Ми не випадково аналізуємо ефективність діяльності суб'єктів

політичного менеджменту в регіонах, спираючись на положення законодавчих актів, що стосуються, зокрема, організації системи місцевого самоврядування, саме на результатах вивчення думки населення, що виступає як об'єкт політичного менеджменту. На нашу думку, вивчення громадської думки щодо ролі народного депутата у вирішенні проблем місцевого самоврядування свідчить не тільки про серйозні проблеми з рівнем життя людей, яким постійно потрібні конкретна допомога і підтримка. Дослідження говорять (і це особливо важливо!), що в масовій свідомості наочно відбивається нинішня недиференційованість системи політичного менеджменту, що призводить до вельми низької довіри до органів місцевого самоврядування і регіональної влади (таблиця 3).

Таблиця 3

Рівень довіри населення регіону до регіональних органів управління
(% до числа опитаних і середній бал: максимальне значення – «3», мінімальне – «1»)

Регіональні органи управління	Ціком довіряють	Наскільки довіряють, настільки й не довіряють	Зовсім не довіряють	Важко відповісти	Середній бал
Обласний держадміністрації	16	28	16	40	2,00
Обласний раді	14	27	16	43	1,96
Районний держадміністрації	21	34	27	18	1,93
Районний раді	22	37	21	20	2,01
Міський раді	18	26	16	40	2,03
Сільський раді	31	23	14	32	2,25

Проблеми, пов'язані з тим, наскільки відповідають вимогам ефективного менеджменту законодавчі акти, що стосуються організації місцевого самоврядування, потребують окремого аналізу. На наш погляд, у них найяскравіше відбилися моменти, пов'язані з компромісністю прийнятих на нинішньому етапі розвитку політичної системи документів подібного типу. Тут „перетинаються”, у гіршому розумінні цього поняття, функції різних органів місцевого самоврядування (причому нерідко до такої міри, що стає незрозумілим, хто і за що відповідає). Досить часто нечітко визначаються механізми фінансування тих чи інших функцій з управління регіоном. „Відхід” зі складу суб'єктів політичного менеджменту народних депутатів, які багато в чому „компенсують”, як кажуть білоруси, недоходи існуючої системи місцевого самоврядування (від пошуку інвесторів підприємствам регіону до забезпечення додаткової соціальної допомоги пенсіонерам та інвалідам), зробить систему ще більш „розпливчастою” і малодійовою.

У зв'язку з цим вважаємо, що давно вже настав час підійти до проектування системи місцевого самоврядування і, безумовно, до чіткого

визначення функціонуючих у його рамках суб'єктів політичного менеджменту (утім, як і чіткої диференціації його об'єктів) на основі наукових підходів. При обов'язковому проведенні спеціальних соціологічних, політичних, маркетингових досліджень, відпрацюванню спеціальних принципів політичного маркетингу і політичного менеджменту. Тільки в такій ситуації можна говорити про подальшу розробку ефективних законодавчих актів у цій важливій сфері політичного життя країни напередодні докорінної адміністративної реформи, яка задекларована і неодмінно буде здійснена відповідно до вимог часу.

Критерії визначення сильної держави

Олена Кіндратець,

кандидат філософських наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

Проблему сильної і слабкої держави у нас почали вивчати в роки перебудови. Тоді дехто схильний був вважати демократичну державу апіорі слабкою: вона, мовляв, за природою своєю не зможе модернізувати суспільство. Та й тепер поняття „сильна держава” часто асоціюється з державою авторитарною, тобто з такою, яка, задля досягнення певних цілей, прагне контролювати все суспільство в цілому і життя кожного громадянина зокрема. Отже, і в теоретичному, і в практичному плані проблема формування сильної держави і сьогодні лишається актуальною.

Різним аспектам цієї проблеми присвячували свої дослідження такі зарубіжні й вітчизняні вчені, як С. Хантінгтон, К. Фрідріх, З. Бжезинський, Леслі А. Пал, О. Панарін, М. Ільїн, А. Мельвіль, В. Спиридонова, Ю. Аверін, М. Михальченко, М. Шульга та інші. Але й досі не існує визначення сильної держави, яке б могло задовольнити науковий загал. Зокрема, про необхідність осмислити поняття „сильна” і „слабка” держава пише В. Спиридонова [1]. Адже в умовах глобалізації не досить брати до уваги лише незалежність країни: нині активізувалися два виміри сильної і слабкої держави – внутрішній і зовнішній.

Моделі поведінки держав в умовах глобалізації різні. М. Лебедева, наприклад, розглядає три можливі типи їх поведінки в сучасних умовах: пасивна позиція; намагання ізолюватися; спільна діяльність держав і недержавних організацій з творення нової політичної структури світу постіндустріальної доби [2]. Вибір типу поведінки залежить не лише від окремої держави. За певних обставин він може бути вимушеним. О. Панарін твердить, що на Сході політичні нації з їх спільними економічними, політико-правовими, інформаційно-освітніми просторами зруйновано [3]. Вчений вважає, що існує реальна загроза втрати соціокультурного суверенітету, а не лише економічного [4]. Отже, ознакою сильної держави є її спроможність захистити суверенітет в умовах

глобалізації.

Сильна авторитарна радянська держава була незалежною і від внутрішнього, і від зовнішнього середовища. США, наприклад, сьогодні є державою не лише незалежною від зовнішнього середовища, а й такою, що це середовище формує за допомогою не тільки економічного впливу, але й ідеологічного, культурного тощо.

Ю. Аверін відзначає, що „придушення зовнішнього середовища”, тобто формування його винятково у відповідності до власних інтересів, за своїм зразком і подобою, потребує величезних ресурсів. Зараз стратегію „придушення зовнішнього середовища” проводить блок Західної Європи та США. Пригнітивши „найближче зовнішнє середовище” – на Американському континенті, США перейшли до такої ж стратегії відносно решти світу. Ця стратегія реалізується переважно воєнними та економічними засобами. Основний принцип – проголошення своїх норм державного устрою цивілізованими – відомий ще з часів Римської республіки [5].

Найбільш прийнятною для РФ Ю. Аверін вважає стратегію „рівноваги із зовнішнім середовищем”. Вона полягає в участі у формуванні міжнародного порядку, процесах узгодження інтересів різних країн. Але для цього слід чітко визначити стратегічні пріоритети Росії [6]. Така стратегія, на наш погляд, прийнятна і для України. Однак наші стратегічні пріоритети й досі остаточно не окреслені. Зрозуміло тільки, що Україна не належить до низки країн з особливим шляхом розвитку, як, скажімо, Японія, Китай чи сусідня Білорусь.

На думку Ю. Аверіна, для того, щоб проводити стратегію „придушення зовнішнього середовища”, необхідна гранична концентрація політичної і економічної влади, „жорстка” ієрархічна структура, неухильне виконання владних рішень. Повністю це досягається тільки в рамках тоталітарної державної організації [7].

Але ж США не є тоталітарною державою! Отже, необхідно відмовитися від стереотипу, згідно з яким тоталітарна, авторитарна держава є сильною, а демократична, в якій існує політичний плюралізм, – слабкою. Так само не можна вважати, без врахування конкретних особливостей, федеративну державу слабкою, а унітарну – сильною. Протягом всього XX століття в США, демократичній федеративній державі, посилювалася президентська влада. Сприяли цьому депресія 20 – 30-х років, світові війни, економічні кризи. Такі фактори зумовили посилення виконавчої гілки влади і збільшення повноважень президента. Ще одним фактором, що сприяє формуванню сильної влади в США, є двопартійна система, маятникова зміна влади.

Канадський вчений Леслі А. Пал прискіпливо вивчає „слабкість” і „силу” своєї держави. „Твердження про „слабку” канадську державу правильне, – пише, зокрема, він, – якщо дивитися на неї очима

адміністраторів і підкреслювати важливість парламентаризму та федералізму як визначальних інституційних особливостей. Однак якщо глянути на державу очима громадян і взяти до уваги деякі потенційні інституційні переваги, то цей блідий портрет треба змінити” [8]. Леслі А.Пал називає кілька інституційних протиположностей, властивих парламентаризму й федералізму [9]. По-перше, ще Конституція 1867 року передбачила сильний центральний уряд та відносно слабкі провінційні уряди. По-друге, Хартія прав і свобод тамує політичні чвари. По-третє, „слабкість” парламентаризму врівноважується партійною системою. Одна з особливостей канадської партійної системи полягає в тому, що вона забезпечує формування урядів на тривалий термін діяльності. По-четверте, близькість США завжди була прихованою силою, що позначалась на подіях в Канаді. Централізація економічної політики відбувалась під впливом Угоди про вільну торгівлю [10].

В. Спиридонова зазначає, що сучасні західні дослідники розрізняють сильну і слабку державу на основі двох взаємопов’язаних критеріїв: міри її внутрішньої структурованості та міри її автономії відносно середовища, перш за все – громадянського суспільства. За цими критеріями США, наприклад, вважається слабкою державою, а Франція розглядається як певний еталон сильної держави. Ознаками слабкої держави називають також фрагментацію та дисперсію влади й авторитету. В США внутрішня структура держави відзначається великою децентралізацією, пов’язаною з федералізмом [11].

Леслі А. Пал пропонує розглядати проблему сили і слабкості „державної традиції” крізь призму особливостей взаємодії учасників політичного процесу. Він вважає: якщо влада і держава слабкі, то можна сподіватися, що держава та її органи у всіх політичних секторах будуть „лише реагувати” на події, їх вплив буде слабким. Це може означати переважання суспільства в політичному процесі. Зацікавлені асоціації матимуть вирішальний вплив на формування політики. Якщо ж держава міцна, то вона може домінувати над інтересами суспільства [12].

Коулмен і Скогстад, оцінюючи взаємовідносини держави і суспільства, використовують змінні величини, якими є ступінь самостійності та концентрація влади серед державних агентств і ступінь концентрації або координації інтересів суспільства. Вчені виділяють кілька видів політичних мереж. Перша – плюралістична. Особливістю її є слабкість держави і зацікавлених асоціацій. У випадку плюралізму тисків державне агентство зберігає певну самостійність, але опиняється перед низкою некоординованих груп, що вимагають уваги до себе. Якщо сама державна влада роззосереджена, то це може породити мережу плюралізму клієнтів. Державні агентства тоді потрапляють у залежність від зацікавлених асоціацій через брак інформації, необхідної для безпосередньої участі в політичному процесі. Корпоративні мережі охоплюють відносно сильних

державних учасників і кілька сильних організацій, що репрезентують протилежні сторони політичного сектора. Державні агентства та організації працюють спільно над вирішенням політичної проблеми. Узгоджені мережі виникають тоді, коли сильне державне агентство має справу, в основному, з однією зацікавленою асоціацією. У цьому випадку досягається максимум сили на обох сторонах. Керовані державою мережі – це ті, в яких асоціаційна система слабка, а державне агентство відносно сильне і послідовне у своїх діях. У таких випадках держава може домінувати в політичному секторі без особливих заперечень і без потреби спиратися на асоціації [13].

Леслі А. Пал називає цю класифікацію мереж експериментальною, бо політичні процеси не можна пояснити одними лише структурними чинниками. У деяких сферах, пише він, державна політика розробляється у вузьких колах державних агентств і зацікавлених учасників. В інших маємо суміш слабких, непостійних учасників політичного процесу. А ще в інших обидві сторони – і держава й асоціації – неспроможні впливати на хід справ [14].

Незважаючи на це, згадані критерії можна використати для визначення сили чи слабкості української держави та громадських асоціацій у різних сферах. Але чи досить їх для визначення того, яка держава є слабкою, а яка сильною?

Нашу державу не можна віднести до сильної, бо вона залежить від розвинених країн світу, світових фінансових організацій, які впливають на соціальну політику України, вимагаючи скорочення соціальних програм. З іншого боку, українська держава значно більше, ніж розвинені демократії, незалежна від громадянського суспільства, оскільки воно ще не розвинене. З державою взаємодіють здебільш корпорації. І саме вони суттєво впливають на державну політику.

Формальна структурованість України подібна до структурованості французької держави. До певної міри французька модель політичної системи була використана українськими реформаторами. Тобто можна зробити висновок, що в деяких сферах наша держава виступає, як сильний актор політичного процесу, а в інших – як слабкий.

Це стосується й інших країн. Хоча, скажімо, американська держава залежить від громадянського суспільства, але за можливостями мобілізації населення, ідеологічного впливу на суспільство США не можна назвати слабкими. США часом вдається це робити не гірше, ніж колись СРСР (наприклад, під час підготовки до війни в Іраку американській адміністрації вдалося заручитися підтримкою більшості американців).

Показником сильної держави є її здатність зберігати політичну стабільність в умовах модернізації. В. Спиридонова пише, що проблема збереження структурних характеристик влади, в тому числі й структури сильної держави, для успішної модернізації суспільства – центральна

проблема сучасних європейських досліджень [15].

Модернізація, як свідчить досвід багатьох країн, може призвести до порушення політичної стабільності. С. Хантінгтон говорить, що коли темпи політичної модернізації занадто високі, розширення політичної участі випереджає темпи політичної інституціоналізації, то це може призвести до порушення політичної стабільності і навіть до її деградації. На його думку, в цих умовах для запобігання хаосу потрібна сильна авторитарна влада, яка б послідовно впроваджувала реформи, створила коаліцію реформаторських сил, враховувала фактор часу.

С. Хантінгтон, вивчаючи наслідки змін традиційних інститутів у процесі модернізації, дійшов висновку, що їх руйнування, як правило, спричиняє дестабілізацію політичних відносин, зростання соціальних конфліктів, створення, в деяких випадках, авторитарного режиму військового характеру. Тому він вважав, що потрібна, перш за все, стабілізація розвитку, а це можливо при сильній авторитарній державній владі. Політичний розвиток означає інституціоналізацію політичних організацій і процедур та їх стабільність. Політична модернізація, на думку С. Хантінгтона, означає, перш за все, послідовне, поетапне проведення реформ. Говорячи про авторитарну владу, вчений наголошує, що саме вона є коаліцією реформаторських сил, яка характеризується компетентністю політичного керівництва.

Як існує багато різновидів демократії, так існує і багато різновидів авторитаризму. Очевидно, в умовах модернізації справді необхідна авторитарна влада, але особливого типу – „помірно авторитарна”, „авторитарно-ліберальна”. Її мета – підготувати перехід до відкритого суспільства, яке може уникати політичних та соціальних конфліктів, регулювати їх, адаптуватись до змін середовища, взаємодіяти з громадянськими інституціями. Під „ліберальним авторитаризмом” треба розуміти відповідальну владу, спроможну приймати рішення, яка має план розвитку суспільства і здійснює його на користь народу. При цьому держава визначає і надає права і свободи, міру їх гарантованості, може деякі з них скасовувати, якщо вважатиме це за необхідне. Наприклад, для збереження стабільності й соціального миру.

В усіх країнах, які належать до розвинених демократій, спостерігається певний елемент авторитаризму. Вважається, що гармонійне поєднання демократії з авторитаризмом – норма. При демократії політична еліта, професійні політики наділені правом приймати рішення, водночас вони відповідальні перед народом. В теоріях еліти такий устрій називають демократичним елітизмом, а еліту – елітою заслуг. Вона складається з компетентних професіоналів, що виражають інтереси народу, який їм довіряє. (В нашому суспільстві відчуваємо дефіцит політиків-патріотів, що впливає на характер модернізації країни та її наслідки).

А. Мельвіль пише, що існує цілий спектр різних політичних систем і

режимів, які можна розмістити в континуумі між полюсами “демократія” і “авторитаризм”. На його думку, важливо розрізняти дві фази в логіці демократичного транзиту: 1) фазу транзиту як такого; 2) фазу консолідації [16].

Авторитарно-ліберальний режим має привести до консолідованої демократії. Консолідовану демократію пов’язують із згодою всіх чи основних суб’єктів політики дотримуватися демократичних норм і принципів (Р. Гюнтер, Дж. Хіглі) [17]. Х. Лінц пише, що про консолідовану демократію доцільно говорити тоді, коли основні учасники політичного процесу (партії, групи, інститути, сили) переконані, що владу можна завоювати лише демократичним шляхом [18]. С. Хантінгтон пов’язував таку демократію з неможливістю авторитарного реваншу [19].

Дж. Придхам вважає, що кінцева мета в процесі консолідації досягається тоді, коли демократія глибоко укорінилась в країні і зміцнилась завдяки еволюції політичної культури, яка може бути названа демократизацією цінностей. Відданість принципам демократії демонструється як з боку еліти, так і з боку всього населення [20].

В Україні не склалося коаліції сил з чітким планом реформування суспільства. Натомість, як пише В. Тарасенко, наше суспільство, ставши на авантюрний шлях історичної творчості і вдавшись до копіювання чужих зразків, створило в собі самому соціально невизначену реальність, від якої само й потерпає. Перетворення пішли на користь фінансово-промисловим і регіональним кланам [21].

В Україні побоювання декого про випереджаюче зростання політичної активності не справдилися. Навпаки, відбувається політична деградація. Одним з її проявів є корупція у всіх структурах влади, що, в свою чергу, призводить до деградації суспільства, зниження довіри не лише до влади, але й до найближчого оточення. В цих умовах не виключена можливість встановлення авторитарного режиму (але не такого, про який пише С. Хантінгтон) не лише тому, що не маємо громадянського суспільства, але й через привабливість авторитаризму для частини населення, в уявленнях якої він асоціюється з порядком.

У середовищі української еліти існують впливові угруповання, які борються між собою за владу та ресурси. А народ „безмолствует” – він байдужий до цієї боротьби. В таких умовах неможливе формування суспільного договору, який би не допустив встановлення радикально авторитарного режиму.

В авторитарних державах радянського типу проголошувалась демократія, але вона розумілась як засіб досягнення народного блага, а не як здійснення волі народу. В них був дуже виражений директивний елемент влади – нав’язування волі, наказ, примус.

Проте слід визнати, що сила авторитарної держави була не лише в тому, що вона вдавалась до насильства, репресій.

Слід розрізняти поняття „сила” і „наси́льство”. Існує точка зору, що будь-яке наси́льство є псевдовладою. Той, хто використовує наси́льство, фактично визнає, що не в змозі ні самостійно здійснювати управління, ні добиватися мети в умовах співробітництва з іншими. Треба пам’ятати й те, що саме суспільство надає право державі використовувати наси́льство в тому випадку, коли існує загроза його безпеці. Наси́льство є ефективним засобом досягнення певних цілей в короткотерміновій перспективі. Але воно неефективне як засіб збереження влади протягом тривалого часу. Будь-яка держава має монополію на право використовувати наси́льство, і це зовсім не означає її безсилля. За умови, що це право є легітимним.

Сила державної влади саме в легітимності. Це переконливо довів М. Вебер. Авторитарні держави досягають легітимності, використовуючи різні методи. Вони мають єдину ідеологію, спроможні здійснювати політичну соціалізацію населення, формувати громадянську свідомість, створювати міфи, стереотипи тощо. Легітимність забезпечує політичну стабільність.

Особиста позиція людини з безліччю різних інтересів формується під впливом багатьох факторів – релігійних, моральних, емоціональних, економічних. В СРСР протягом життя всього кількох поколінь сформувалась певна колективна свідомість як сприйняття спільних цінностей. Зруйнування її стало однією з причин системної кризи суспільства. Антагоністи СРСР в холодній війні добре розуміли значення цієї колективної свідомості. Тому велись не тільки перегони озброєнь, які повинні були економічно ослабити Радянський Союз, але й ідеологічна війна, котра покликана була зруйнувати існуючі уявлення, стереотипи, міфи. Все це разом мало ослабити державу.

Сполученим Штатам також за досить короткий час вдалося сформувати ціннісний консенсус – сприйняття соціальної нерівності. Особливості політичної культури США є предметом уважного дослідження вчених. Дехто пов’язує швидке формування ціннісного консенсусу з діяльністю лідерів-харизматиків, які відіграли важливу роль в інтеграції суспільства, вплинули на формування спільної ідентифікації. В роки Другої світової війни американці німецького походження воювали проти гітлерівської Німеччини.

Здатність формувати єдину ідентичність, патріотизм, гордість за власну державу, використовувати такі форми колективної свідомості, як право, релігія, мораль для збереження стабільності, слід також зарахувати до критеріїв сильної держави. Н. Макіавеллі, наприклад, вважав, що якби релігії не було, то її слід було б вигадати – без неї політичній еліті важко управляти народом. Релігія включає базові цінності і норми, відносно яких в суспільстві існує згода. Норми санкціонують певну поведінку людей та контролюють її.

Не тільки релігія, але й соціальні утопії, месіанські теорії передбачають

віру. Людина схильна вірити в краще, що й використовує влада в релігії, в політичних міфах. Основне завдання влади – сформувати ціннісний консенсус, визначити способи його досягнення. США вдалося сформувати такий консенсус в умовах політичного плюралізму, секуляризації.

Колективна свідомість, ціннісний консенсус сприяють інтеграції суспільства. Ця інтеграція є також ознакою сильної держави. Але, як вважають Ю. Фрідріхс та Я. Ягодзинський, інтеграція, яка виникає внаслідок переносу витрат на державу, має формальний характер: держава не породжує зв'язків індивідів один з одним. Довіра до державних інститутів залежить від сприйнятої здатності до досягнення результату [22]. На думку цих вчених, нині немає не тільки точного визначення різних понять інтеграції, але й, перш за все, моделі дій, які пов'язують інтеграцію зі стабільністю та функціонуванням систем [23]. Ю. Фрідріхс і Я. Ягодзинський розглядають три рівні інтеграції: мікро-, мезо- і мегарівень. Хоча погоджуються, що це спрощений підхід – в сучасних суспільствах належить виділяти багато мезорівнів, і, крім того, існує немало й наднаціональних рівнів – аж до рівня світового суспільства [24].

На кожному рівні є свої критерії інтеграції. На макрорівні (суспільство) показниками інтеграції та дезінтеграції є громадянські війни, політичні конфлікти з використанням насильства, революції, договірна політична участь, недоговірна політична участь, договірна аполітична участь, кількість і впливовість екстремістських партій, розщепленість партійної системи, самогубства, злочинність, розлучення, рівний розподіл доходів, національна ідентифікація, національна гордість, патріотизм, багаторазове членство у спілках, волонтерство, готовність до витрат, квота на імміграцію тощо. На мезорівні (об'єднання, громади, профспілки, спілки роботодавців тощо) показниками інтеграції є місцева ідентичність, членство, волонтерство, готовність до витрат і т. п. На мікрорівні (індивіди та малі групи) – кількість друзів чи тих, з ким людина контактує постійно, допомога і підтримка, кількість дітей, група ідентифікації, переселення тощо [25].

В Україні хоча й немає політичних конфліктів з використанням насильства, але є багато інших ознак дезінтеграції – зростання кількості розлучень, самогубств, крайній політичний плюралізм, тобто існування двохсторонньої опозиції владі тощо.

З часів Е. Дюркгейма вчені прагнуть відповісти на запитання, за яких умов для інтеграції корисні відмінності і протилежності. Німецький соціолог Зіммель вважав, що чим більше відмінностей, тим більше інтеграції. Л. Козер вивчав інтегруючий вплив конфлікту. Звичайно, не всі конфлікти сприяють соціальній інтеграції. Нині досліджується можливість інтеграції в умовах політичного плюралізму, тобто в умовах визнання права іншого існувати в широкому політичному просторі, мати власні політичні інтереси.

Спроможність формувати солідаристську культуру також можна віднести до ознак сильної держави. Є. Трубецької солідарність називав законом обов'язкового, що в більшій чи меншій мірі визнається скрізь, де існує людське суспільство [26]. Поняття „солідарність” споріднене з поняттям „братерство”. Солідарність часто розглядається як взаємний обов'язок. М. Шлай і Й. Вагнер у праці „Свобода, справедливість, солідарність: основні цінності і практична політика” (1976 р.) зазначають, що природна єдність, з якої випливають взаємні обов'язки, існує лише в дружбі, сім'ї, малих соціальних групах. Щоб виникла солідарність в державі, потрібно створити економічні, соціальні та суспільні умови, які б стимулювали єднання людей [27].

Раціональна солідарність виникає з визнання спільних інтересів, спільного бажання змінити ситуацію. Хоча чіткої межі між різними формами солідарності немає. Загальною ознакою всіх форм солідарності є добровільність. Держава не може примусити бути солідарними, а ось вплинути на формування почуття солідарності може. Вона сама демонструє солідарність, надаючи допомогу тим, хто її потребує. Соціальна держава створює певні організаційні форми підтримки малозабезпечених, малозахищених соціальних груп та сприяє різним недержавним організаціям, які допомагають їй вирішувати такі проблеми.

Е. Дюркгейм вважав, що об'єктивним показником соціальної солідарності є право, оскільки воно сприяє організації суспільства, будучи найбільш усталеним. Він розглядав два види солідарності: механічну і органічну. Перша існує в суспільстві, в якому життя кожного індивіда повністю контролюється. І не тільки поведінка, а й вірування, переконання.

Розвиток розподілу праці, диференціація суспільства змінюють характер суспільних зв'язків. Виникає органічна солідарність, яка базується на розумінні індивідами своєї взаємозалежності. Сильною є держава, в якій солідарність стає суспільним принципом. „Сенс політики солідаризму, – пише О. Неель-Бройнінг, – такий: будь-який індивід, будь-яка частина цілого відповідає за долю соціуму, за долю цілого; індивіди, частина цілого, соціуму об'єднані взаємною відповідальністю. Водночас ціле, великі чи малі співтовариства несуть відповідальність за долю індивідів, „частин”. Цю двобічну відповідальність і взаємозв'язок, що є наслідком спільної долі, ми називаємо „спільною участю”. „Відповідальне суспільство” – це солідаризм” [28].

Наша держава протягом тривалого часу жила в умовах кризи. Одним із її проявів стала криза ідентичності. Саме вона призводить до маргінальності та зменшення солідарності.

Сильна держава сприяє національному самовизначенню, справедливому розподілу ресурсів, що є умовою забезпечення авторитетності влади. М. Ільїн та А. Мельвіль наводять три точки зору на авторитет. Згідно з першою, авторитет є формою здійснення влади поряд

із непрямым впливом, примусовим контролем, насильством тощо. Згідно з другою, авторитет зводиться до керівництва, яке визнається підвладними, до здатності спрямовувати дії та думки інших політичних суб'єктів, не використовуючи при цьому примусу та насилля. Згідно з третьою точкою зору, авторитет розглядається як одне із джерел влади [29]. Дослідники пишуть, що авторитет є здатністю політичних керівників виявляти, концентрувати і посилювати найважливіші моменти спільної згоди [30].

Дж. Кенджемі розглядає особливості влади-повноважень і влади-авторитету. Влада-повноваження припускає законне право спонукати, примушувати інших робити те, що сама вважає важливим. Вона має право карати або заохочувати індивідів, намагаючись досягти поставлених цілей. Ключове поняття тут — „законне право”. Воно надається офіційно. Але влада-повноваження може бути не тільки законно отримана, а й привласнена. Основна різниця між владою-повноваженням та владою-авторитетом полягає в способі, яким вони досягаються. Влада-авторитет — це здатність спонукати, переконувати для досягнення особливих цілей, здатність впливати на інших і мотивувати їх. Вона не може бути привласнена, захоплена.

Влада-авторитет бажаніша, ніж влада-повноваження. Конструктивний авторитет ґрунтується переважно на повазі. Хто заслужив повагу, той одержує і авторитет. Але влада-авторитет досить швидко може виявитися втраченою. Іноді одна-єдина невдала дія руйнує її. Свідомий обман, особливо якщо він впливає на добробут, сім'ю; безвідповідальні дії; скандали; антигромадські дії, жорстока поведінка — все це руйнує владу авторитету.

Коли зменшується авторитет, залишається тільки сила. В цій ситуації влада застосовує покарання та погрози. Часте використання законного права застосовувати силу є небезпечним.

Основними умовами створення влади-авторитету є такі: влада здатна до самоаналізу; має певні спільні цілі і цінності; представники влади толерантні, можуть досягати консенсусу; існує визначеність стратегічних цілей розвитку, основних правил гри, усвідомлення наслідків поведінки; влада має сильне прагнення до досягнення мети. Вона також має бути реалістичною, бачити можливості вирішення проблем. Послідовна поведінка влади викликає довіру [31].

Отже, держава, щоб бути сильною, має визначити зовнішньополітичну стратегію, вміти захищати не лише політичний, економічний, а й соціокультурний суверенітет; повинна розглядати альтернативні варіанти вирішення суспільних проблем, легітимізувати їх, здійснювати зворотний зв'язок, контролювати реалізацію рішень. Важливо, щоб держава могла інтегрувати суспільство, визначала колективні цілі, сприяла формуванню ціннісного консенсусу. Визначення шляхів формування сильної

української держави є сьогодні першочерговим завданням.

Література:

1. **Спиридонова В. И.** Слабое и сильное государство как две исторические модели модернизации в современных условиях // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 2001. – №4. – С.95.
2. **Лебедева М.** Современные технологии и политическое развитие мира // Международная жизнь. – 2001. – № 2. – С. 52.
3. **Панарин А. С.** Глобальное политическое прогнозирование. – М. Алгоритм, 2002. – С. 98.
4. Там само. – С. 99.
5. **Аверин Ю. П.** Циклы государственной организации России: из прошлого в будущее // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 12.
6. Там само. – С. 13-14.
7. Там само. – С. 13.
8. **Леслі А. Пал.** Аналіз державної політики. – К. Основи, 1999. – С. 161-162.
9. Там само. – С. 162.
10. Там само. – С. 162-164.
11. **Спиридонова В. И.** Слабое и сильное государство как две исторические модели модернизации в современных условиях. – С. 100-101.
12. **Леслі А. Пал.** Аналіз державної політики. – С. 167-168.
13. Там само. – С. 168.
14. Там само. – С. 170-171.
15. **Спиридонова В. И.** Цит. праця. – С. 95.
16. **Мельвиль А. Ю.** Внешние и внутренние факторы демократических транзитов. – М., 1999. – С. 33.
17. **Elites and Democratic Consodation in Latin America and Southern Europe.** – Now York, 1992.
18. **World Politics**, 1994. Vol. 1947, №1. – С. 145.
19. **Huntington S.** The Third Wave. Democtatization in the Late Twentieth Century. Norman – London, 1993.
20. **Transitions to Democracy: Comparative Perspeptions from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe.** – Aldershot, 1995.
21. **Тарасенко В. І.** Інноваційна трансформація в Україні та її результати і наслідки // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології АН України, 1999. – С. 67.
22. Див. Проблемы социальной интеграции. – РЖ Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Социология. Серия 11. – 2003. – № 3. – С. 27.

23. Див. там же. – С. 23.
24. Там само. – С. 24.
25. Там само. – С. 24-25.
26. **Трубецкой Е. Н.** Энциклопедия права. – Санкт-Петербург: “Лань”, 1998. – С. 52.
27. **M. Schlei, J. Wahner.** Freiheit Qerechtigkeit, Solidaritat: Grundwerte und Praktische Politik. – Bonn: Bad Godesbery: Neue Gesellsc haft, 1976. – XVI, 165.
28. **Neel-Breuning O. von.** Grundsatzliches zur Politik, – Munchen, wien, 1975. 1195. Olzog – Studienbuch.
29. **Ильин М. В., Мельвиль А. Ю.** Власть // Психология и психоанализ власти. Хрестоматия в 2-х томах. – Т. 1. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1999. – С. 68.
30. Там само. – С. 70.
31. Див. **Кенджеми Дж.** Использование лидером власти личного авторитета или власти законных полномочий // Психология и психоанализ власти. Хрестоматия в 2-х томах. – Т. 2. – Самара: Издательский дом «БАХРАХ», 1999. – С. 155-166.

Буковинська етнополітична мозаїка

Історична спадщина та сучасні тенденції

Анатолій Круглашов,

доктор політичних наук,

завідуючий кафедрою політології та соціології

Чернівецького національного університету

ім. Ю. Федьковича

Стосунки провідних національних спільнот України не випадково привертають увагу вітчизняних і зарубіжних науковців, політиків та громадськості. Стабільність етнополітичної ситуації, продумані заходи з гармонізації міжетнічних стосунків з боку влади є запорукою демократичного розвитку країни, важливим стимулом і складовою формування громадянського суспільства. Обравши за базову модель творення української політичної нації демократичні стандарти європейської спільноти, ми повинні поважати як нагромаджений за сторіччя досвід міжнаціонального діалогу, так і ретельно вивчати сучасні тенденції у цій царині. Необхідно своєчасно реагувати на чинники, які можуть загрожувати напруженістю, а тим більше появою конфліктів у стосунках національних громад. Насамперед ці питання вимагають уваги у поліетнічних регіонах, де поруч з українцями віддавна компактно живуть представники інших націй та національностей. Один з таких регіонів – Чернівецька область.

Генеza буковинського феномена

Незважаючи на карколомні повороти історії, минуле сформувало у теперішнього жителя Чернівеччини доволі стійкі традиції стихійної “мультикультурності”. Їм притаманні повага до мови та звичаїв сусідів – представників інших націй, уміння підтримувати з ними толерантні стосунки. Як у минулому, так і тепер міжнаціональні стосунки в регіоні відзначаються досить високою стабільністю й елементами компліментарності ролей одних етнічних громад щодо інших. Утім не слід ігнорувати й фактів, які нагадують, що і в минулому траплялися періоди напруження та прояви конфліктності між представниками основних

етнічних громад. Наголосимо, що вони, як правило, виникали не з ініціативи місцевого населення, а штучно підбурювалися тогочасною владою.

Найвагоміший внесок у формування культури етнічної та конфесійної толерантності жителів краю було зроблено в австрійський період історії Буковини (1774 – 1918 роки). Роздуми на тему міжетнічних стосунків у попередні періоди матимуть надто умоглядний характер, адже тогочасні літописні матеріали здебільш не брали до уваги таких аспектів взаємин або згадували про них епізодично [1]. Навряд чи виправдано спиратися й на археологічні факти [2]. Отже, за відправну точку у формуванні феномена традиційної місцевої багатокультурності і толерантності слід взяти час приходу Австрійської імперії на цю до того периферійну територію Османської імперії.

Проте не варто давати однозначну оцінку австрійському періодові [3]. Адже, з одного боку, буковинський регіон здобув у ті часи вагомі результати в економічному, соціальному та духовно-культурному розвитку. З середини XIX століття бурхливо розвивається місцева урбаністична культура, виникають комунікації, які міцно пов'язують регіон з Центральною Європою. Край поступово втягується в процеси модернізації. Культурне піднесення засвідчує створення тут 1875 року університету, пізніше – театру [4]. Значення і статус етнічних громад засвідчувала поява в Чернівцях народних домів – румунського, польського, єврейського, німецького, українського. Центральне місто автономного краю перетворюється на справді європейський науковий та культурний осередок.

Ці й досі вражаючі прикмети періоду Габсбургів відзначені не лише здобутками. Варто згадати, що в рамках Австрійської імперії Буковина була однією з найбільш бідних, економічно нерозвинутих провінцій, її культурною окраїною. Це накладало відбиток і на взаємини провідних національних громад. Дві найчисельніші з них, українці та румуни, перебували все ще у стані доіндустріального, аграрного суспільства з панівною патріархальною культурою. Їх соціальна структура була неповною. При цьому румунам більше пощастило, адже ця громада мала земельну аристократію, передусім нащадків бояр середньовічної Молдови. Переважно її представники керували багатомісними і впливовими православними митрополією з резиденцією в Чернівцях. Значну підтримку статусу та діяльності цієї громади надавало існування Румунської держави, яка плекала мрію про оволодіння територією Буковини.

Проте не цим численно найпотужнішим громадам належали панівні позиції в політичному, адміністративному, а тим більше у фінансово-комерційному житті регіону. Якщо провідну верству місцевої бюрократії складала німецька громада [5], вагомі позиції в ній нерідко посідали представники досить нечисленної, але активної та освіченої громади

польської [6]. Вони були помітні на посадах бургомістрів, послів сейму тощо. Урбаністичний пейзаж тогочасної Буковини неможливо уявити без єврейського населення, яке було відносно або й абсолютно домінуючим серед інших національних громад у містах і містечках краю [7].

Поступовий розвиток місцевого і міського самоврядування, ліберальні конституційні реформи в Австрії закладали в краї традиції європейської демократичної політичної культури, а змагання за парламентське представництво і доступ до інших виборних та призначуваних посад обумовлювали необхідність досягати порозуміння між кандидатами, які представляли різні етнічні групи та соціальні верстви населення. В таких умовах вироблялися “типово буковинські” політичні якості тогочасної регіональної еліти. Тут високо цінувалося і навіть культивувалося мистецтво досягати компромісів, уміння домовлятися ціною взаємних поступок. До того ж, деконфліктизації стосунків між етносами сприяло те, що різні політичні або соціальні інтереси нерідко “перекривалися” релігійно-конфесійною ідентичністю. Наприклад, румуни та українці, що виборювали статус автохтонного населення, в переважній більшості належали до православної церкви. Значна частина німецького і єврейського населення належала до німецькомовно-культурної спільноти. Перелік регіональних підсистем ідентичностей, що взаємно перекривалися, можна продовжити. Відтак мешканцям краю була притаманна виразна регіональна самосвідомість, вбудована, щоправда, у систему загальноімперської лояльності до правлячої династії та культивованого вихованням почуття відданості особисто монархові. До цих стабілізуючих чинників, які перешкоджали ескалації місцевих суперечок за етнонаціональними ознаками, треба додати і вплив „високої” німецької культури, яка була насправді інтегруючою, а не тільки панівною в регіоні.

Процеси націоналізації місцевих етнічних громад, неухильне набуття їх представниками національної самосвідомості, формування відмінних, а то й вороже налаштованих щодо інших етносів національних ідентичностей бурхливо розгорнулися в Східній Європі на рубежі XIX і XX століть. Утім навіть це докорінно не змінювало стосунків представників різних етнічних груп краю. Житель регіону нерідко сприймався насамперед як „буковинська людина”, а вже потім – українець, румун, єврей і т. д. Це все було унікальним феноменом для Дунайської імперії, яка трималася на балансуванні між запитами та вимогами різних народів і регіональних еліт.

В основі буковинської етнополітичної стабільності було й те, що в краї не існувало одного панівного етносу, а два чисельно переважаючі – українці та румуни перебували в позаурбаністичному середовищі. Тому їх етнополітична мобілізація була мало ймовірною. До того ж на роль „мобілізаторів” не могла повноцінно претендувати еліта цих громад, вихована в дусі австрійського державного патріотизму та лояльності до

імператора. В центральній владі керівники національних громад регіону вбачали свого бажаного й найпотужнішого союзника, арбітра в конфліктних ситуаціях.

Соціальні ролі провідних етнічних громад переважно не призводили до конфліктного зіткнення інтересів. Хоча зовсім безхмарним це співжиття не було. Але „хмари” якщо й збиралися, то все ж до загального збурення і трагедій не доходило. Центральна влада у Відні та місцева в Чернівцях високо цінували внутрішню стабільність прикордонного регіону, котрий у будь-який час міг стати (і справді став у роки Першої світової війни) плацдармом бойових дій конкуруючих імперських потуг [8]. Ось тому австрійські урядовці також мали добру нагоду проходити гідну школу політичного маневрування та етнополітичної дипломатії, ведучи справи з представниками різних національних груп і конфесійних громад з широкого кола питань, погляди на розв’язання яких у них не часто співпадали. Банальний факт, що засвідчує соціолінгвістичні процеси того часу: пересічний буковинець і державний службовець вільно могли спілкуватися 4 – 5 основними мовами (наприклад, німецькою, українською, румунською, польською, ідиш).

З таких історичних „констант” відносного спокою та уповільнено-поступального розвитку „Східного Тиролю” імперії й склалася основа буковинського міфу – про спокійний, гостинний, багатомовний та поліконфесійний, дещо патріархальний і провінційний, але в цілому приємний для відвідин край, який не спричиняє владі багато клопоту.

Культивування традицій підтримання балансу й певного паритету інтересів в їх регіональній ієрархії, культура діалогу та компромісів, притаманна австрійському періоду, виявилися зайвими, коли буковинський регіон разом з Бессарабією (яка розвивалася з 1812 року у суттєво інших політичних, адміністративних, соціально-культурних рамках російської імперії) опинився 1918 року під владою Румунії [9]. „Велике возз’єднання”, яке донині є не лише державним святом, а й свого роду національним ідеалом для значної частини румунського суспільства, стало спершу драмою, а потім і трагедією для національних меншин регіону. Тоді у краї, вперше за історію його існування як окремої території, з’явилася панівна нація. Її чільні діячі хотіли бачити в цій території прояви виключно румунської історії, культури та національних традицій. Офіційний Бухарест ставився до представників національних меншин як до підозрілого і потенційно небезпечного чинника нестабільності як ніколи великої територіально, але бідної та політично вкрай нестійкої Румунії.

Боротьба з інститутами і традиціями австрійського періоду з боку нової влади не обмежилася ліквідацією автономії Буковини. З початку 1920-х років все більше посилювалися тенденції до румунізації населення нерумунського походження, від чого потерпали практично всі національні громади краю. Позицію нової влади лаконічно сформулював румунський

історик та політичний діяч Іон Ністор, стверджуючи, що після „воз'єднання” Буковини з Румунією тут немає місця для *homo bucovinensis*, але є тільки для *civis Romaniae* [10]. Особливо ж загострюються міжнаціональні суперечності в 30-х роках.

До етнокультурних протиріч додаються аграрне питання, проблема контролю над місцевими капіталами, боротьба за робочі місця. На всі кращі позиції претендує і заохочується урядом саме румунське населення. В краї, звісно зі схвалення центральної влади, розгортаються кампанії з повернення до „румунських коренів” місцевого українського населення. Відтак українці, які не поспішали відцуратися свого походження, зазнавали утисків. Дискримінаційні заходи здійснювалися й щодо єврейства, в якому представники румунського капіталу вбачали небезпечного конкурента.

Мало якими досягненнями за передвоєнні роки можуть похвалитися й інші національні громади регіону. Та все ж основним етнополітичним конфліктом стає румуно-український. Він загострюється ще й тому, що серед українського населення розгорнуто діяльність як прорадянське, так і українське націоналістичне підпілля. Ці сили становили загрозу для Румунії, а відтак українці зазнавали різних обмежень, потерпали від репресій.

Показово, що в боротьбі за румунізацію регіону центральні та місцеві адміністрації вдавалося нейтралізувати прояви цілком доречної в таких випадках антидискримінаційної солідарності різних етнічних груп. Наприклад, офіційний антисемітизм знаходив певний відгук і серед деяких місцевих румунів та українців, а також серед німців, що все більше підпадали під вплив націонал-соціалістичної ідеології. І, навпаки, антиукраїнські почуття зовсім не обмежувалися колом великорумунських шовіністів.

Це наводить на думку, що австрійський час не сформував нічого абсолютно непохитного і самодостатнього в місцевій елітарній чи масовій культурі міжетнічних взаємин. Відносини конкуренції в боротьбі за опанування місцевих ресурсів, за кращі можливості для власного розвитку, за землі, капітали, освіту, духовний вплив на суспільство – все це було і в попередній період. Інша річ, що суперечності тепер роздмухувалися, схвалювалися та культивувалися офіційним Бухарестом і його місцевими представниками.

Прихід 28 червня 1940 року радянської влади докорінно змінив як політичну, так і економічну, соціальну та духовно-культурну ситуацію в краї. Проте, за винятком низки пропагандистських і репресивних заходів (в останніх побачити якісь етнічні преференції вкрай важко), нова влада не встигла виробити особливої політики щодо національних громад. Сам прихід радянських військ у результаті підписання пакту Ріббентропа – Молотова й досі слугує яблуком розбрату в оцінках подій 1940 року

політикам та історикам незалежної України і постчаушеської Румунії [11]. (Аналіз цього сюжету не входить до завдань статті). Відзначимо, що прихід радянської влади вперше радикально вплинув на етнічну і соціальну мозаїку краю. Відбулася масова еміграція німецького за походженням населення [12], а також втеча питомої частини місцевої інтелігенції і представників ділової еліти, які не страждали на радянофільство і мали уявлення про дійсність у сталінському СРСР. До того єдиний край припиняє існування. Натомість в полі нашого зору надалі перебуває тільки утворена 1940 року Чернівецька область УРСР.

Зауважимо, що другий прихід румунських військ на ці терени 1941 року надзвичайно негативно позначився на етнонаціональній ситуації. Це, без сумніву, найгірша сторінка в історії місцевих національних відносин. Адже здійснювалася відверто окупаційна, терористична політика, стимулювався побутовий антисемітизм до рівня погромів, а потім відбувся і плановий етноцид щодо єврейського населення. Жертвою репресивної політики стало й українське населення. Існували плани стосовно тотального очищення Буковини від українців.

Проте повернення радянської влади 1944 року не принесло жаданого миру і спокою. Хто не встиг або не захотів покинути рідний край з відступаючими окупаційними військами, мав змогу відчувати на собі всі принади сталінського режиму – масових репресій, примусової колективізації, кампаній боротьби з буржуазним націоналізмом тощо [13].

У післясталінський період політика місцевих властей щодо міжнаціональних відносин стала стриманішою. Влада намагалася продемонструвати переваги „ленінської національної політики”, пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів, що „розквітли в СРСР”. При цьому приділялася показна увага, з одного боку, українському населенню, що виявлялося у формальній українізації освітніх і культурних закладів. З іншого боку, мережа освітянських закладів та діяльність засобів масової інформації, в певному наближенні, враховувала мовно-культурні запити місцевого населення, в тому числі й румуно-молдовського. Щоправда, переважно у сільській місцевості.

Все це мало переконувати: проблем з національними меншинами в краї не існує. А насправді їх не бракувало [14]. Варто згадати, наприклад, про заходи з русифікації місцевої культури та освіти, особливо в Чернівцях. На жаль, ці події ще належно не вивчаються українськими дослідниками. І це дивує, бо певною мірою свідчить про брак критичної і водночас науково виваженої оцінки спадщини радянського періоду чи не в найголовнішій царині наших знань про недавнє минуле. А тому й доводить „нездоланність” радянської теоретичної спадщини та практики в її негативній частині. Відтак ця спадщина для певної частини населення, та й управлінців, залишається ледь не взірцем вирішення національних питань. Що не викликає захоплення.

Унікаючи необґрунтованих узагальнень, звернемо увагу тільки на окремі проблеми того періоду. Наприклад, на активно стимульовану партійними й радянськими органами та КДБ антисемітську за сутністю кампанію з часу першої масової хвилі єврейської еміграції, існування радянського варіанту “заборони на професії” для осіб єврейського походження, в тому числі й при вступі на окремі факультети Чернівецького університету. Чимало перепадало від влади українській та румунській творчій інтелігенції за найменшої підозри в „націоналістичних ухилах”. Час від часу влаштовувалися закриті або показові засудження винуватців у цих „збоченнях” [15]. Треба згадати і сумнозвісну „процентівку”, яка, за задумом номенклатурних бонз, мала переконати в повноцінному представництві та врахуванні інтересів усіх соціальних, національних і навіть статевих категорій населення в органах управління, виборних партійних і радянських органах.

Традиційна для першої половини ХХ століття етнічна структура краю зазнавала суттєвих деформацій внаслідок демографічних змін і штучно стимульованих міграційних процесів. Урбанізація аграрного регіону також давалася взнаки на рівні етнокультурних суперечностей. Варто лиш згадати поширення, якщо не культивування побутуючих досі на теренах області небезневинних анекдотів як про євреїв, так і про молдован [16]. З іншого боку, незважаючи на всі вади, радянський час відрізнявся стабільністю (хоч і примусовою) етнонаціональних взаємин, що засвідчувалося, наприклад, тенденцією до зростання міжнаціональних шлюбів у той період.

Проблеми, які існували, але не вирішувалися та ще й приховувалися, почали виходити назовні з початком перебудови. Саме тоді стала формуватися нова етнополітична ситуація. Вона відзначалася, зокрема, відродженням національних культур етнічних громад. Ця доба принесла не лише радість повернення до своєї ідентичності та культури, але й нові або забуті проблеми, які вимагали формування навичок публічної політики, діалогу та демократичних форм співпраці влади з національними громадами й товариствами та організаціями, що їх репрезентують. А швидкі і не завжди позитивні зміни в українському суспільстві накладали додаткове навантаження на чутливу тканину міжнаціональних стосунків. У ній тісно переплелися природні почуття гордості за власну націю та її минуле з за давними етнічними фобіями і навіть шовіністичними комплексами, де бажання домогтися повноцінного забезпечення своїх прав межує зі спокусою зазіхнути на такі ж права інших громадян. До того ж, ситуація в регіоні ніколи не була ізольованою від загальнодержавної соціально-економічної, політичної і духовної кризи, вихід з якої хіба що тільки розпочинається.

З 1991 року міжетнічні стосунки в області набули особливого політичного значення. Адже в перші роки незалежності України не тільки

окремі політики, але й державні інституції сусідньої Румунії виявляли наполегливе бажання перекраяти міждержавні кордони, висували претензії на повернення до меж Румунії взірця 1918 року. Все це дестабілізувало взаємини українського і румунського населення. На щастя, незважаючи на намагання створити іредентистський рух, до конфронтаційної фази етнонаціонального конфлікту не дійшло. До того ж, під тиском зовнішніх чинників, головне з боку НАТО та ЄС, керівництво Румунії пішло на врегулювання відносин з Україною. Хоча цей процес не повністю завершено, поліпшення румуно-українських стосунків позитивно впливає на становище в Чернівецькій області. Регіональна влада в ці кризові роки намагалася (не завжди вдало й послідовно) приділяти належну увагу розвитку національних громад, задоволенню їх законних потреб [17]. Чимало ще належить зробити, але як вітчизняна правова база, так і прагнення України відповідати в своїй етнонаціональній політиці стандартам Ради Європи сприяють вирішенню все ще існуючих проблем у правовому полі української держави [18].

Проте й надалі, уже в XXI столітті, прикордонне становище регіону продовжує викликати специфічну увагу до нього з боку сусідніх держав (Румунії та Молдови). Насамперед з боку політичних сил, які відверто проголошують ідеали історичного реваншу та жадають ревізувати нинішні кордони. Вплив цих факторів ускладнює подальша зміна етнічної структури краю. Як свідчить перепис населення 2001 року, еміграційні процеси практично повністю вимили з області єврейський елемент. Відбувається зміна національної ідентичності в середовищі громадян, які до 1989 року вважали себе росіянами. Зменшується питома вага представників польської і білоруської громад. Чимала частина населення, яка раніше вважала себе молдованами, приймає румунську національну ідентичність [19]. Отже, етнічна структура регіону суттєво спрощується, а національна ідентичність помітної частини його жителів змінюється, і ми схильні бачити в цьому певний виклик регіональній стабільності. Адже залишається в минулому той специфічний баланс значення і впливів національних громад, регіональної полікультурності, який складався протягом тривалого історичного періоду.

Проблема щодо сприйняття румунської ідентичності частиною молдовського населення пояснюється не лише успіхами пропаганди ідей єдиної румунської нації та єдиної (велико)румунської держави, хоч і вони спостерігаються. Більше впливає поліпшення соціально-економічного становища Румунії, її перспективи вже 2007 року стати членом ЄС, а ще раніше – учасником НАТО [20]. До того ж декого з румуномовних громадян спокушають додаткові можливості отримати румунський паспорт (нехай навіть незаконно з точки зору українського права). Це, поряд з іншими заходами сусідньої держави щодо своєї діаспори на теренах області, порушує низку питань, на які ще треба відшукати адекватні відповіді.

Ці фактори негативно впливають на міжетнічні взаємини, змушуючи регіональну й частково центральну владу вдаватися до різних кроків для їх врегулювання і профілактики небажаних ексцесів.

Необхідно належно враховувати нові реалії, адже Чернівецька область за кілька років стане прикордонною територією України не лише щодо Румунії і Молдови, але й стосовно таких потужних структур, як НАТО та ЄС. Залишається низка проблем щодо місця українських інтересів та перспектив участі Чернівецької області в діяльності єврорегіону “Верхній Прут” [21]. Ось тому важливо помічати не тільки основні позитиви існуючих традицій міжетнічного діалогу і співпраці в регіоні, але й своєчасно звертати увагу на ті, здебільш малопомітні на поверхні соціально-політичного життя краю, небезпеки, які становлять потенційну загрозу для регіональної стабільності. Без адекватного й своєчасного реагування на них саме вони в недалекому майбутньому можуть стати серйозним головним болем усієї української політичної й управлінської еліти.

Міжнаціональні взаємини в дзеркалі національних історіографій

Науковий підхід до історії та сучасного стану буковинської поліетнічності є одним із важливих засобів формування вираженої, ефективної етнонаціональної політики як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях. Поряд із здобутками вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї проблематики, сумлінне звернення до наукової літератури виявить, що, на жаль, у ній не все і не завжди сприяє розумінню історичних умов творення буковинської поліетнічної толерантності і тих викликів, які загрожують її подальшому розвитку. Аргументи “від історії” у з’ясуванні джерел сучасних взаємин між провідними етнічними громадами краю не завжди слугують як об’єктивному розумінню процесів, що відбуваються, так і виробленню ефективної державної і регіональної політики. Адже той дослідник, та й практик, який зануриться у вивчення феномена „Європи в мініатюрі”, „Східноєвропейської Швейцарії”, відкриє для себе архіпелаги наукової та публіцистичної літератури, розташовані ізольовано в морях-океанах різних національних історіографій. Отже, в інтелектуальному вимірі існує не одна „Буковина”, а кілька різних її національних образів, кожен з яких має своїх творців і споживачів.

Визначальними для формування інтелектуального клімату, який створює масові стереотипи, в тому числі й етнонаціональні, впливає на ідеологічні настанови лідерів національних громад, місцевих громадських і політичних діячів, стала українська та румунська історіографія минулого буковинського регіону й побіжно, в цьому контексті, історії різних етносів, що населяли край. Між представниками двох національних історичних шкіл відбувалися то відкриті „зіткнення”, то позиційна дискусія, яка у

своїх крайніх виразах була скристалізована парадигмою радикально-націоналістичного підходу.

З румунського боку уособленням такого підходу став відомий діяч румунської науки та освіти, свого часу професор Чернівецького університету історик І. Ністор. Саме йому належить історіографічна концепція, яка стверджувала виключно румунський характер Буковини (в цілому) та погляд на українське її населення як на зайд, мігрантів або ж слов'янізованих румунів [22]. Під різними інтерпретаціями ця „класична” модель історичного минулого зберігає, на жаль, своє значення й для наступних поколінь румунських дослідників. Якщо сьогодні вони й не виступають з тезою про виключно румунський характер Буковини, то, вже напевне, наголошують на ексклюзивному, автохтонному, корінному тощо статусі та правах саме румунської громади в Чернівецькій області [23]. Дивно, але навіть у шкільному вихованні учнів румуномовних шкіл краю можемо знайти пропозицію вивчати регіональну історію з погляду виняткової автохтонності румунського населення. В „невичерпній криниці Ністорової мудрості” продовжують знаходити політичне натхнення й ідеологи нинішньої націоналістичної „правиці” в Румунії, передовсім діячі націонал-царанистської партії, які не полишають надій, що так чи інакше, але кордони Румунії 1918 року стануть реальністю в новій, об'єднаній Європі (!).

Агресивно-зневажливе ставлення з боку творців такої історіографічної та політичної традиції до українців породили відповідь з українського боку. Вона знайшла свій академічний вираз у „класичній”, але вже для української історіографії Буковини, праці професора А. Жуковського „Історія Буковини”. В ній він фактично розплатився з І. Ністором його ж монетою, „перелицювавши” румунську формулу прочитання історії регіону на український лад. В його розумінні українська Буковина постає як забороло проти румунської агресії для всієї Великої України [24]. Книга А. Жуковського цікава й важлива як пам'ятка певного етапу формування національної історіографії. Вона гостро полемічна щодо поглядів апологетів „класичної” румунської історіографії. Зустрічаємо в ній і радикальні, а часом і односторонні оцінки, які відбивають інтелектуальну та політичну атмосферу 1930 – 1940-х років, що сформувала світогляд і творчий стиль цього дослідника.

Навряд чи такі праці, чи то румунського, чи то українського походження, створені в епоху агресивної національної конфронтації, тоталітарних і авторитарних експериментів над усією Європою, можуть послужити нині теоретичною основою толерантного полікультурного розуміння історії краю. Сучасні українська та румунська історіографії в особі деяких представників їх нових генерацій прагнуть відшукати нові форми і засоби професійного діалогу. Поступово починає приходити розуміння потреби спільно розпочати вироблення наукових, європейських

підходів до пізнання минулого україно-румунських взаємин, у фокусі яких чимале, якщо не провідне місце посідає „проблема Бессарабії та Буковини” [25]. Так, наприклад, з українського боку на повагу заслуговують зусилля таких чернівецьких науковців, як О. Добржанський, І. Буркут, Г. Скорейко, С. Гакман, І. Піддубний. З румунської сторони над цими проблемами працюють сучасні історики, серед них Ф. Пінтеску та Ш. Пурич (до речі, випускник Чернівецького університету). Важливим кроком до порозуміння між дослідниками стало проведення у травні 2001 року першої за всю історію україно-румунсько-молдовських відносин міжнародної наукової конференції „Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин” [26]. Вона виявила певні труднощі діалогу між науковцями. Але водночас допомогла визначити пріоритетні напрямки спільної роботи над подоланням спадщини національного романтизму і радикального націоналізму, а також численних фальшувань соціалістичного періоду. Задля цього, зокрема, було рекомендовано створити спільні експертні групи, а на їх основі – колективи авторів для опрацювання спільних концепцій і створення навчальних посібників та підручників з історії україно-румунсько-молдовських стосунків, з регіональної історії, праць, присвячених посткомуністичним перетворенням в Україні, Румунії та Молдові, процесам їх входження до європейських і євроатлантичних структур.

Однак основна проблема реалізації пропозицій полягає в тому, що ці заходи, будучи цілком на часі, залишаються без необхідної підтримки з боку керівництва всіх трьох держав. Науковці України, Румунії і Молдови, в тому числі й у питаннях аналізу минулого міжетнічних взаємин у регіоні, й надалі продовжують працювати переважно у рамках творення і відтворення традиційних, а краще сказати – інерційних методологічних підходів до складних, а то й конфліктних проблем етнополітичної історії Чернівецької області й спадщини минулого. Подолати такі підходи більшості дослідників поки що не вдається навіть на рівні концептуальних розробок. Залишається справою майбутнього і створення українського підручника з історії Румунії та Молдови, не знайшли втілення в життя і належної підтримки ініціативи щодо відкриття в Чернівцях наукового Центру європейських та регіональних досліджень, який би вивчав сучасні процеси у Румунії та Молдові.

Не лишаються осторонь регіональної міфотворчості й історики, що походять з інших етнічних громад. Особливо активні історіографи єврейського походження. І для цього є вагомі підстави. Адже історію Буковини та Бессарабії XIX – XX століть неможливо уявити без єврейського населення, яке в певних місцях домінувало, а в будь-якому випадку було найпомітнішим і найкраще організованим серед інших етнічних громад. Увага до цього періоду виправдана, вона принесла чимало цікавих праць. Водночас складається враження, що версії історії краю та

етнічних взаємин у поданні єврейських дослідників часом не вільні від етнонацизму та, частково, й національної ексклюзивності [27]. Інші національні громади, їх діяльність та співпраця відображені здебільш як тло або ж і виклик єврейській спільноті. Звичайно, такі особливості історіографії не становлять безпосередніх загроз місцевій етнічній стабільності. Очевидно, що сучасні міграційні та демографічні процеси все переконливіше відсувають цю частину етнокультурного спектру краю в минуле, оскільки, як вже наголошувалося, питома вага єврейського населення швидко зменшується.

Чимале значення зберігає й польська історіографія міжетнічних взаємин на Буковині. Попри порівняно незначну питому вагу поляків в етнічній структурі населення, досить високий інтелектуальний і соціальний статус представників цієї громади сприяв появі польського дискурсу історії краю. На особливу повагу тут заслуговує ентузіастична праця професора К. Фелешка [28]. Якраз польській історіографії регіону, як на наш погляд, притаманне прагнення подати досить збалансовану версію крайової етнічної історії.

Вагоме значення має німецькомовна, зокрема австрійська історіографія Буковини й етнічних взаємин у ній [29]. Можна виділити дві групи досліджень. Власне австрійську, яка звертається переважно до періоду перебування регіону в рамках Габсбурзької монархії, в значній мірі апологетично подаючи цей час як свого роду “золотий вік” Буковини. Друга група – німецька, представлена насамперед емігрантами з краю, які опинилися в середині ХХ сторіччя в Баварії і стараннями яких було утворено Інститут буковинознавства в Аугсбургу [30].

При всій джерельній солідності та вагомості доробку кращих представників історіографічних версій минулого Буковини й Бессарабії, при науковій значимості зусиль різних поколінь істориків у спробах здійснити достовірну реконструкцію розвитку і стосунків основних етнічних громад, ці намагання залишаються методологічно різноспрямованими, ідеологічно заангажованими, а головне етнонаціонально детермінованими і тому обмеженими в сучасному значенні. Образно висловлюючись, їх творці самі ставали бранцями власноруч споруджених фортець, які, нерідко лише в їхній уяві, постійно піддавалися облозі силами інших націй та конфесій. Не біда, що національно ексклюзивно орієнтовані історіографи обирали для себе таку рольову модель творчої поведінки. Біда в тому, що вони переконують представників свого національного загалу грати ці ролі й надалі.

Отже, до створення інтегральної версії історії регіону, сконцентрованої на міжетнічних взаєминах у ньому, руки фахівців ще не дійшли. Очевидно, це мав би бути міжнародний проект (або, що, можливо, й краще, різні проекти). Як би це не було непросто з огляду на організаційні та фінансові проблеми, важливу, а головне ініціативну роль у ньому могли б (і повинні)

відіграти українські дослідники. Звичайно, у тісній партнерській співпраці з румунськими та молдовськими колегами. За доречною інтелектуальною та фінансовою участю представників інших європейських і світових інституцій, які цікавляться феноменом буковинської полікультурності та справді безцінним досвідом мирного співжиття різних етносів на цій території протягом століть в умовах панування різних держав і політичних режимів. Здійснення цього задуму – завдання не з легких, але воно на часі [31]. Такі процеси, як розширення ЄС і НАТО, наближення їх до цього регіону, реалізація європейського вибору України вимагають забезпечення стабільного у позитивній динаміці розвитку прикордонних регіонів країни в нових геополітичних та соціально-політичних умовах.

Сучасні тенденції: багато доброго, але...

Після історико-політологічного аналізу буковинської етнічної мозаїки звернемося до результатів проведеного в 2002 – 2003 роках соціологічного дослідження з питань сучасної етнополітичної ситуації в області. Дослідження проводилося кафедрою політології та соціології Чернівецького національного університету у співпраці з Регіональним центром підвищення кваліфікації державних службовців при Чернівецькій облдержадміністрації. За репрезентативною вибіркою (з урахуванням віку, статі, освіти та національності) опитано 1900 респондентів з 11 районів області та Чернівців.

Його результати засвідчили важливий і відрадний факт: в області зберігаються традиційно доброзичливі стосунки між людьми різних національностей. Так, переважна більшість респондентів (69,7 % - 2002 р., 70,5 % - 2003 р.) вказали на своє позитивне ставлення до людей інших національностей. Частина з них (13,0 % - 2002 р., 14,5 % - 2003 р.) не зовсім доброзичливі. І тільки 4,5 % в 2002 р. та 5,9 % в 2003 р. опитаних негативно ставляться до людей різних національностей (таблиця 1).

Таблиця 1

Ставлення людей до представників інших національностей, які проживають на території області, 2002 – 2003 р. (у %%)

Національність	Доброзичливе		Не зовсім доброзичливе		Не доброзичливе		Важко відповісти	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003	2002	2003
Українці	91,79%	94,43	5,80%	4,27	1,16%	0,39	1,25%	0,78
Росіяни	79,73%	80,05	14,91%	14,38	2,32%	3,27	3,04%	2,20
Румуни	71,43%	65,41	17,32%	20,85	4,64%	7,64	6,61%	6,09
Молдовани	71,16%	59,59	16,88%	22,80	5,45%	11,27	6,52%	6,35
Євреї	58,30%	61,27	16,43%	16,58	10,45%	8,94	14,82%	13,21
Інші націонал.	46,43%	62,56	6,61%	8,68	3,04%	4,15	43,93%	24,61
Всього	69,7	70,5	13,0	14,5	4,5	5,9	12,8	8,9

На загал, людей, які недоброзичливо ставляться до інших національностей, в області до 5 %. З одного боку, це не надто тривожні показники. Проте, з іншого, соціометричний аналіз показує, що серед цієї категорії опитаних найбільше громадян румуно-молдовської та інших національностей, в той же час кількість українців і росіян, які негативно ставляться до людей інших національностей, значно менша. До цього ж, 2003 року у порівнянні з 2002 роком кількість представників румуно-молдовського населення, яке недоброзичливо ставиться до людей інших національностей, зросла майже удвічі, що може свідчити про значну динаміку формування негативних тенденцій у міжнаціональних стосунках в області. Подальшим науковим завданням є з'ясування зумовленості та глибини проявів таких змін. Це також демонструє, що представники саме цих національних громад перебувають у стані соціально-політичної фрустрації, невпевненості, що повинно привертати належну увагу з боку практичних політиків і управлінців. Найбільш упереджене ставлення румуно-молдовського населення та інших національностей спостерігається до представників української, російської і єврейської національностей. Загальна характеристика соціометричних даних показує, що представники різних національностей негативніше ставляться (середні дані протягом 2-х років):

³⁵₁₇ українці до молдовського (до 3 %) та російського населення (в середньому до 2 %);

³⁵₁₇ росіяни до євреїв (14 %), українців та румуно-молдовського населення (до 3 %);

³⁵₁₇ румуни до представників інших національностей (8 %), українців (7 %), росіян (5 %);

³⁵₁₇ молдовани до євреїв та представників інших національностей (по 13 %), українців (10 %), росіян (7 %);

³⁵₁₇ євреї до румуно-молдовського населення, росіян та українців (майже по 10 %);

³⁵₁₇ інші національності до румуно-молдовського населення (7 %).

Очевидно, що на загальному тлі доброзичливих міжнаціональних стосунків все ж між окремими представниками національних громад відбуваються певні тертя. Особливо це стосується румуно-молдовського, єврейського населення та представників інших національностей.

Окремої уваги потребує етносоціальне самопочуття представників інших національностей (білоруси, німці, грузини тощо), які не проживають компактно на території області та відчувають себе менш захищеними у порівнянні з представниками інших національних громад. Так, з них 83,3 % вказали, що час від часу відчувають негативне ставлення до себе з боку людей інших національностей, а ще 66,7 % вважають, що тільки частково мають необхідні умови для реалізації своїх життєвих запитів.

Під час опитувань респонденти вказали і на існуючі негативні явища

міжнаціонального характеру:

	2002	2003
• неповага до звичаїв, традицій, мови інших народів	42,95 %	42,09 %
• недружні стосунки між людьми різних національностей	39,82 %	35,75 %
• негативне ставлення до міжнаціональної сім'ї	15,63 %	15,5 %
• порушення громадського порядку на ґрунті національних незгод	14,82 %	12,18 %
• вплив на міжнаціональні стосунки з боку окремих держав	12,41 %	19,69 %

Прикро, що на перший план у негативі міжнаціональних стосунків виходять фактори соціально-культурного, навіть побутового рівня. Це вказує на прогалини в освітній, культурній та інформаційній політиці, спрямованій на профілактику таких явищ. Прикметним є і те, що 2003 року у порівнянні з 2002 роком зросла кількість людей, які вказують на вплив міжнаціональних стосунків з боку інших держав. Очевидно, що така реакція відбиває усвідомлення жителями області справжньої загрози погіршення регіональної стабільності через недружні заходи зовнішніх сил.

І все ж не зовнішні, а внутрішні фактори є визначальними для формування етнополітичної ситуації в області. При вивченні можливих факторів впливу на міжнаціональні стосунки, було встановлено переважаючий вплив соціально-економічних факторів у порівнянні з політичними. Так, 43,8 % опитаних вказали на залежність міжнаціональних стосунків від життєвого рівня людей і 23,1 % – від політичних і громадських організацій. Отже, незадовільна якість посткомуністичних перетворень і суперечливість реформаторських зусиль в країні формують об'єктивне підґрунтя як для соціальної, так і етнополітичної напруги. І, що ще важливіше, в цій частині опитування засвідчило зростання негативних тенденцій. Відтак процеси неадекватного перерозподілу суспільного добробуту в країні респонденти пов'язують з погіршенням ставлення до людей інших національностей.

Впродовж двох років в області зберігається тенденція кризи громадянської лояльності та існування, відповідно – помітних еміграційних настроїв, що виявляється у відповідях на запитання щодо бажаного для респондентів вибору громадянства. Більшість респондентів, при можливості, хотіли би стати громадянами інших країн: Європи, колишнього СРСР, США, Канади, Австралії тощо. Причому така позиція зберігається, як правило, у представників української та російської національностей (таблиця 2).

Етнополітична ситуація в області у найближчі роки може ускладнюватися і з огляду на небезпеку перегляду кордонів між Україною та іншими державами, які межують з Чернівецькою областю. Останні події на україно-румунському кордоні додатково актуалізували ці проблеми. Так, кількість респондентів, які акцентують увагу на перерозподілі кордонів, зросла 2003 року удвічі (2002 р. – 8,4 %, 2003 р. – 17,0 %). І хоча

на рівні міждержавних стосунків за останні роки зроблено чимало для розв'язання цього кола проблем, така позиція чітко спостерігається серед румуно-молдовського населення (таблиця 3). Цей показник прямо вказує на поширення нелояльних, недружніх щодо української держави настроїв серед певної частини громадян румуно-молдовського населення області. Напевно, ці теми актуалізуються в цьому середовищі дискусіями щодо „історичної справедливості” існуючих кордонів, які мають як внутрішніх, так і зовнішніх ініціаторів. Поруч з іншими проявами відсторонення певної частини цієї громади від українського державно-політичного та національно-культурного контексту такі явища справді заслуговують особливої уваги.

Таблиця 2

Розподіл думок респондентів щодо можливості стати громадянином іншої країни (дані за 2002/2003 рр. в %%)

Країни	Укр. 2002/2003	Рос. 2002/2003	Рум. 2002/2003	Молд. 2002/2003	Євреї 2002/2003	Інші 2002/2003
Україна	49.0/50.1	29.2/34.0	21.7/40.7	17.7/33.3	29.2/80.0	33.3/50.0
Країни Європи	36.9/35.9	33.7/34.0	63.9/41.6	51.2/52.4	50.0/20.0	33.3/37.5
Країни колишнього СРСР	9.0/6.7	27.0/30.2	10.8/11.9	25.2/9.5	4.2/-	-/12.5
Інші країни світу	5.4/7.5	10.1/1.9	3.6/6.2	6.1/4.8	16.7/-	33.3/-

Таблиця 3

Розподіл думок респондентів за національною ознакою щодо перерозподілу кордонів (у %%)

Країни	Укр. 2002/2003	Рос. 2002/2003	Рум. 2002/2003	Молд. 2002/2003	Євреї 2002/2003	Інші 2002/2003
Так	7.4/16.1	12.4/17.3	7.2/17.7	11.5/38.1	8.3/-	-/25.0
Ні	54.9/65.4	56.2/69.2	72.3/55.8	63.4/47.6	75.0/80.0	83.3/75.0
Важко відповісти	37.6/18.5	31.5/13.5	20.5/26.6	25.2/14.3	16.7/20.0	16.7/-

Тривожність цього параметра підкреслює те, що 2003 року у порівнянні з 2002 роком кількість представників молдовського населення, які вказують на необхідність перерозподілу кордонів, зросла більше, ніж утритчі (2002 р.- 11,5 %, 2003 р.- 38,1 %), а представників румунського населення – в 2,5 раза (2002 р.- 7,2 %, 2003 р.- 17,7 %). Очевидно, як зворотна реакція на такий процес, кількість представників українського населення з цього питання також збільшилася (2002 р.- 7,4 %, 2003 р.- 16,1 %).

Попередній аналіз етнополітичної ситуації в області не виявив відкритих, безпосередніх загроз підвищення напруги в міжнаціональних стосунках. Але, незважаючи на ці заспокоїливі дані, потребують уваги та реагування з боку органів державної влади суттєві фактори, які можуть стати причиною міжнаціональних конфліктів і які доцільно враховувати в управлінській діяльності.

1. Певний негативний вплив з боку окремих політичних і громадських організацій, держав (чи держави) на міжнаціональні стосунки в області, який періодично посилюється.

2. Низький матеріальний рівень життя людей в прикордонній області, який спонукає їх до масового виїзду за кордон та породжує негативістські, а частково й агресивні соціально-політичні настрої, провокує загальну й етнічну нетолерантність у стосунках між людьми.

3. Міжнаціональні стосунки між румуно-молдовським населенням та євреями, росіянами, українцями містять небезпеку зростання недовірливого, відчуженого ставлення, а то й ворожого взаємного сприйняття.

4. Привертають увагу представники інших національностей, які відносно малочисельні в області, але демонструють значний рівень невдоволення своїми національно-культурними можливостями, оскільки вважають, що їх інтереси незаслужено залишаються поза увагою влади та громадськості.

5. Критично низький рівень громадянської свідомості (громадянської лояльності/української політичної ідентичності), яка повинна виступати основою консолідації представників титульної нації та інших національних громад у краї на засадах цінностей демократичної, правової соціальної державності України.

6. Помітне зростання настроїв на користь ревізії існуючих кордонів взагалі і насамперед серед румуно-молдовського населення навіть на тлі поліпшення сусідських відносин, які несуть потенційну загрозу територіальній цілісності та суверенітету України.

7. Дається взнаки не завжди толерантна і виважена позиція щодо етнічних почуттів як румунських, так і українських ЗМІ, які інколи в провокаційній манері зачіпають питання історичного минулого, використовують негативні етностереотипи, що викликає певну напругу у стосунках між національними громадами. Зокрема, є небезпека творення „образу ворога” в особі всіх представників певної національної громади (для українців – це румуни і т. д.).

Для розв’язання зазначених проблем доцільно розглянути такі пропозиції.

1. Проаналізувати результати проведеного соціологічного дослідження відповідними органами державного управління та місцевого самоврядування. Зокрема, доцільно звернути увагу їх працівників на необхідність вироблення науково обґрунтованої та організаційно і фінансово забезпеченої програми (або системи заходів) профілактики подальшого поширення негативних етнічних стереотипів у масовій свідомості. Програма повинна передбачати заходи освітньої, просвітницької, культурної та інформаційної діяльності державних установ, особливо в місцях компактного проживання румуно-молдовського

населення, та бути розрахована на певну часову перспективу.

2. При виробленні заходів профілактики негативних тенденцій в етнополітичній ситуації доцільно передбачити залучення національно-культурних товариств краю до консолідуючих зусиль влади, спрямованих на соціально-економічний та духовно-культурний розвиток області. Такі функції може виконувати дорадчо-консультативний орган, в рамках якого передбачити проведення періодичних зустрічей на рівні керівництва облдержадміністрації з лідерами цих товариств з питань, які становлять пріоритетний інтерес для національних громад у процесі підготовки окремих рішень і розпоряджень крайової влади. (Ці пропозиції на початку грудня 2003 року одержали підтримку. Такий орган створено головою Чернівецької облдержадміністрації М. Романівом – аналітично-консультативна рада при голові ЧОДА) [32]. При цьому доцільно широко інформувати громадськість про проведення таких заходів.

3. Здійснювати систематичний (не рідше одного разу на рік) соціологічний моніторинг етнополітичної ситуації в області, ретельно відстежуючи тенденції в міжетнічних взаєминах, для чого передбачити необхідні на його проведення кошти в обласному бюджеті.

4. Кабінету Міністрів України створити Лабораторію сучасних етнополітичних досліджень при кафедрі політології та соціології ЧНУ ім. Ю. Федьковича, на яку покласти завдання аналізу етнополітичної ситуації як у Чернівецькій області, так і в західноукраїнському регіоні, та вироблення науково обґрунтованих пропозицій її врегулювання органами державної влади та інститутами місцевого самоврядування, забезпечивши фінансування її видатків з державного бюджету України.

5. Міністерству освіти та науки України сформувати цільові групи експертів і науковців для вироблення концепцій та подальшої праці над текстами праць з історії Румунії і Молдови, україно-молдово-румунських стосунків у минулому та сучасності (на базі Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича), передбачивши для цього необхідне фінансування.

6. Підтримати на регіональному і державному рівнях ініціативу науковців Чернівецького національного університету та Буковинського політологічного центру про регулярне проведення (раз на три роки) Міжнародної наукової конференції „Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин”.

Література:

1. Напр.: **Михайлина П. В.** Висвітлення історії Північної Буковини на сторінках слов'яно-молдавських літописів // Архіви України. – 1969. - № 4. – С. 81 – 84; Його ж. Відомості з історії Північної Буковини 15 – I половини 17 ст. в молдавських літописах // Минуле і сучасне Північної Буковини. –

1972. – Т. I. – С. 13 – 18 і т.д.

2. Деякі спроби узагальнень містяться в таких, наприклад, працях: **Курило В. М.** Північна Буковина, її минуле і сучасне. – Ужгород, 1969; **Тимоцук Б. О.** Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород, 1969 і т.д.

3. Одна з останніх праць на цю тему: **Никифорак М. В.** Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр. – Чернівці, 2000.

4. **Білик В. Криворучко О., Масан О., Чеховський І.** Вітання з Чернівців. – Чернівці, 1994; Чернівецький університет. 1875 – 1995. Сторінки історії. – Чернівці, 1995. – С. 5 – 72 і т. д.; **Марусик Т.** Театральне та музичне життя Північної Буковини (II пол. XIX – поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини. – Чернівці, 1996. – С. 136 – 147 і т. д.

5. **Осачук С.** Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 2002. – С. 12 – 17.

6. **Струтинський В., Горук А.** Культурно-просвітницька діяльність буковинської полонії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 2000. – Випуск сьомий. – С. 27 – 35; **Горук А.** Персональний чинник становлення і розвитку Буковинської полонії у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія, політичні науки, міжнародні відносини. – Чернівці, 2002. – С. 341 – 350.

7. Аналіз соціально-демографічної ситуації в регіоні у цей час див.: **Добржанський О.** Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С. 57 – 87; **Попик С.** Українці в Австрії. 1914 – 1918. – Київ – Чернівці, 1999. – С. 8 – 24; **Скорейко Г.** Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами. – Чернівці, 2002.

8. **Фісанов В.** Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісник Центру Буковинознавства. Серія історична. – Чернівці, 1993. – Випуск I. – С. 143 – 152.

9. Див.: Хотину – 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці, 2000.

10. **Livizeanu I.** Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle, 1918 – 1930. – Ithaca and London: Cornell University Press, 1995. – p. 49.

11. Див., наприклад: 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. Матеріали науково-практичної конференції, м. Чернівці, 28 червня 2000 року. – Чернівці, 2000.

12. **Холодницький В.** З історії взаємовідносин між радянськими і німецькими представниками в радянсько-німецькій змішаній комісії по евакуації буковинських німців у Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія, політичні науки, міжнародні

відносини. – Чернівці, 2002. – Випуск 123 – 124. – С. 193 – 206.

13. **Марусик Т.** Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція. Реалії життя та діяльності. – Чернівці, 2002. – С. 134, 141, 144 – 149;
Холодницький В. Ф. З історії переселень і депортацій на Буковині в 40-х роках ХХ ст. // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – Чернівці, 2001. – Т. 8. – С. 51 – 62.

14. **Буркут І.** Історичні та етнічні особливості регіону // Курс України на інтеграцію до Європейського Союзу: регіональні виміри громадської підтримки. – Чернівці, 2002. – С. 16 – 17.

15. Напр.: **Філіпчук Г.** Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. – Чернівці, 2002. – С. 223.

16. Напр.: **Буркут І. Г.** Моніторинг. Чернівецька область. Питання міждержавних стосунків у контексті міжнаціональних відносин та транскордонного співробітництва. – <http://www.euroexxi.kiev.ukraine>.

17. Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 305.

18. Про деякі аспекти правового регулювання див., наприклад: **Котик В.** Национальные меньшинства в рамках межгосударственных отношений Украины, Республики Молдова и Румынии // Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств: механизм реализации. – Кишинэу, 2000. – С. 116 – 127.

19. Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (За даними Всеукраїнського перепису населення 2002 року). – Чернівці, 2003. – Ч. I. – С. 4 – 8.

20. **Круглашов А.** Від “Європи націй” до “Європи регіонів” // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 69 – 78.

21. Аналіз впливу розширення НАТО на етнополітичну стабільність див.: **Мітряєва С.** Територіальні питання та етнічні чинники в процесі другої хвилі розширення НАТО: регіональний вимір. – <http://www.ji-magazine.lviv.ua/conf-march03/mitriajeva.htm>.

22. Починаючи з праці: **Nistor J.** Romani si Rutenii in Bucovina: studiu istoric si statistic. – Bucuresti, 1915.

23. Огляд деяких з цих праць див.: **Добржанський О. В.** Етнічний склад населення Буковини кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці, 2001. – С. 367 – 373.

24. Для А. Жуковського в історії Буковини: “...обтяжливим і відосереднім чинником являвся напливовий румунський елемент, який витискав автохтонне українське населення та постійно намагався його денационалізувати і поневолити. Боротьба між тубільним українським і агресивними напливовими румунськими елементами лягла в основу творчих проявів історії цього краю на протязі останніх періодів”. – **Жуковський А.** Історія Буковини. – Чернівці, 1994. – Ч. II. – С. 195.

25. Наприклад.: **Босчко В.** Північна Буковина і Придунав'я –

споконвічний терен України // Політика і час. – 1992. – № 5. – С. 47 – 51; № 6. – С. 66 – 71; **Симоненко Р.** Вічноживі гілки України: північна Буковина й південна Бесарабія. – К., 1992; Буковина: визначні постаті 1774 – 1918 рр.: біографічний довідник. – Чернівці, 2000; **Ciachir N.** Din istoria Bucovinei: 1775 – 1914. – Bucuresti, 1993; **Luceac I.** Familia Hurmuzaki: intre ideal si realizare. – Cernauti, 2000.

26. Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин. – Чернівці, 2002.

27. Див. наприклад: **Lichtblau A., John M.** Jewries in Galicia and Bukovina, in Lemberg and Czernowits. Two divergent examples of Jewish communities in the far east of the Austro-Hungarian Monarchy – <http://www.sbg.acat/ges/people/lichtblau/cape.html>.

28. Його зусиллями організовано низку наукових заходів з вивчення етнонаціональної історії Буковини, зокрема: Bukowina: Blaski i cienie „Europy w miniaturze”. – Warszawa, 1995; Bukowina po stronie dialogu. – Sejny, 1999. Див. також його статтю: “Буковина – мініатюрна Європа”. Легенди, методи, дійсність // Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, 29 вересня – 1 жовтня 1995 р., Чернівці. – Чернівці, 1995. – С. 179 – 187 і т.д.

29. **Hauzslleitner M.** Die Rumanisierung der Bukowina. – Munchen, 2001; **Hogbauer H., Roman V.** Bukowina, Bessaraben, Moldavien. Vergessenes Land zwischen Westeuropa, Russland und der Türkei. – Wien, 1997; **Turczynski E.** Geschichte der Bukowina in der Neuzeit: zur Sozial-und Kulrutgeschichte eine mitteleuropaisch gepregten Lanschaft. – Wiesbaden, 1993; **Corbea-Hoisie A.** Czernowitzer Geschichten. Uber eine stadtische Kultur in Mittel(Ost)-Europa. – Wien-Koln-Weimar, 2003.

30. **Hampel J., Kotzian O.** Das Bukowina-Institut in Augsburg. – Augsburg, 1994.

31. Ще однією спробою такого діалогу стала Міжнародна наукова конференція “Етнічні взаємини на території Європеріону “Верхній Прут”, матеріали якої частково надруковані у виданні: Karnten-Czernowitz. Model eines Regional-partnerschaft. – Klagenfurt, 2002. – p. 51 – 191.

32. Чернівецька обласна державна адміністрація. Про створення аналітично-консультативної ради при голові обласної державної адміністрації. Розпорядження № 719-р. від 09 грудня 2003 р.

Міжкультурна взаємодія громадських об'єднань етнospільнот України

Михайло Багмет,

доктор історичних наук, професор,
декан факультету політичних наук
Миколаївського державного
гуманітарного університету
ім. П. Могили,

Людмила Ляпіна,

кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри політології
Миколаївського державного університету
ім. В. Сухомлинського

Посилення міжкультурної взаємодії етносів – прикметна ознака сучасної доби. Проте не слід забувати, що ця тенденція за різних соціальних умов може проявлятися по-різному: стати джерелом загострення етнокультурних суперечностей або, навпаки, яскравим проявом однієї з об'єктивних закономірностей – зближення етнічних культур.

В Україні посилення міжкультурної взаємодії етносів є одним із ключових чинників громадянського миру та консолідації нації. Виходячи з цього, держава взяла курс на побудову багатокультурного суспільства, національна ідентичність членів якого формується на засадах територіального патріотизму та етнічного плюралізму. Відтак принцип рівності прав та свобод громадян, незалежно від їхнього національного (етнічного) походження, раси, віросповідання, мови, було покладено в основу етнонаціональної політики. А філософською парадигмою її змісту, за визначенням В.Трощинського та А. Шевченка, стали міжнаціональна злагода й етнічне розмаїття [1].

Особливе місце у забезпеченні міжкультурної взаємодії, розгортанні діалогу між етносами посідають громадські організації, і, насамперед, національно-культурні товариства. Адже, виконуючи роль соціальних посередників між групами виразників різних інтересів і урядовими структурами, між громадянським суспільством і державою, вони

спрямовують свою діяльність “на розвиток міжнаціональних відносин, відродження і розвиток національних культур, задоволення духовних запитів іноетнічного населення” [2].

Дослідженню діяльності національно-культурних товариств, їх ролі у державотворчому процесі присвячені наукові розвідки В. Євтуха, Н. Ішуніної, А. Леонової, Г. Лозко, В. Наулка, О. Рафальського та інших [3]. У цьому контексті варто виокремити статті, повідомлення, огляди чільних представників національно-культурних товариств про роботу їх організацій задля розвитку самобутності етноспільнот. Це публікації С. Давиди, В. Єрмолової, І. Левітаса, О. Свистунова, О. Фельдмана та інших [4].

Процес організаційного оформлення національно-культурних товариств розпочався в Україні наприкінці 80-х років XX століття в умовах перебудови і гласності. Вони функціонували спочатку на базі українських товариств дружби і культурних зв'язків із закордонням, використовуючи їх приміщення і кошти. Але на противагу таким офіційним товариствам, що перебували під контролем компартійних структур, почали засновуватися альтернативні об'єднання, на чолі яких постали представники творчої інтелігенції, учасники правозахисного руху, окремі дисиденти і навіть господарники. Ареною етнополітичних рухів та національно-культурних товариств стали, насамперед, міста Київ, Львів, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Ужгород, Сімферополь [5]. Перші такі утворення (польське, єврейське, караїмське) за сприяння демократичних сил виникли у Львові – місті, яке багатьма вважалося осередком українського націоналізму.

Головною метою створюваних об'єднань було: розвиток гармонійних міжетнічних відносин, згуртування представників національних меншин навколо спільних етнічних інтересів, національна ідентифікація на основі рідної мови, історичної пам'яті, традицій і культури.

Кількість національно-культурних організацій особливо швидко зростала на початку 90-х років. Якщо восени 1990 року в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, то наприкінці 1994 року їх було вже 237 [6]. Нині, за даними Державного комітету України у справах національностей та міграції, діє понад 785 громадських організацій національних меншин, 32 з яких є загальнодержавними, решта – регіональними [7].

З метою об'єднання зусиль та координації дій окремих національно-культурних громадських організацій для спільної реалізації, задоволення й захисту законних соціальних і національно-культурних інтересів, прав і свобод громадян, а також забезпечення міжкультурної взаємодії та міжетнічного діалогу й миру у листопаді 1999 року було створено Асоціацію національно-культурних об'єднань України. Тоді до її складу увійшла 21 організація. Нині їх 35. Діяльність Асоціації, за визначенням її

президента О. Фельдмана, є “наочним підтвердженням давньої мудрості: у єдності наша сила” [9]. Спираючись на вартісні цінності та пріоритети культури міжетнічного спілкування, об'єднання проводить велику суспільно-політичну та культурно-просвітницьку роботу. Прикладами такої діяльності можна назвати розробку пропозицій до проектів законів “Про національні меншини в Україні”, “Про Концепцію державної етнонаціональної політики України”, “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України”, а також інших державних документів [10].

Асоціація підтримує постійні зв'язки з посольствами держав, які є історичною батьківщиною окремих етнічних спільнот України. За її сприяння щороку проводяться фестивалі та дні національних культур, створюються художні колективи національних об'єднань. Зокрема, відроджено єврейський театр, утворено 7 загальноосвітніх та недільних шкіл при азербайджанському, вірменському, єврейському, німецькому, польському, корейському і татарському товариствах, засновано газету національних меншин України – “Моя Родина”. 30 – 31 березня 2000 року об'єднання провело науково-практичний семінар, присвячений аналізу особливостей міжетнічних відносин і реалізації прав національних меншин в умовах великих міст. 28 березня 2001 року разом з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Радою представників громадських організацій національних меншин при Президентові України організовано Всеукраїнську науково-практичну конференцію “Національно-культурне відродження і державотворчий процес в Україні: надбання та перспективи” [11].

Аналіз діяльності Асоціації національно-культурних об'єднань України дозволяє зробити висновок, що вся її робота спрямована на збереження і зміцнення міжетнічної злагоди, реалізації прав та інтересів представників різних етнічних груп, які живуть в Україні.

Для об'єднання зусиль найбільших представницьких всеукраїнських та регіональних національних товариств з метою розв'язання спільних проблем, утвердження норм і цінностей міжетнічного спілкування в лютому 2000 року було утворено Всеукраїнський союз громадських організацій “Міжнаціональний форум України”. Керівником його обрано О. Свистунова. До складу Форуму увійшло понад 100 національно-культурних організацій [12].

Найчисленнішою національною меншиною в Україні є росіяни (за даними перепису 2001 року – 8,334 мільйона чоловік) [13]. Позбавлені за радянських часів особливих турбот щодо ведення національно-культурного життя, яке фактично збігалось з життям державним, представники російського етносу України на рубежі 80 – 90-х років поступово почали усвідомлювати необхідність творення власних форм

участі в національно-культурному та громадсько-політичному житті України. Виникло кілька десятків організацій росіян. Серед них такі, наприклад, як товариство російської культури імені О. Пушкіна – перша організація російської діаспори в Україні (і, за твердженням її керівництва, найсильніша в СНД) була започаткована у Львові 1988 р.; Українське товариство російської культури “Русь”, було зареєстровано Міністром України 1992 року, хоча фактично діяло з 1990 року (на сьогодні має кілька десятків обласних, міських та регіональних центрів); міжобласне культурно-просвітницьке товариство “Русское собрание”, створене 1992 року творчою інтелігенцією Києва; Пушкінське товариство, засноване в грудні 1990 року на республіканській установчій конференції. Складовими їх діяльності є лояльне ставлення до країни, в якій вони живуть, та наполеглива праця, спрямована на формування позитивного іміджу росіян України, забезпечення й пропаганда російської мови та культури, і, головне, формування культури міжетнічного спілкування, налагодження дружніх стосунків між представниками різних етносів. Показовим у цьому плані є проведення науково-практичних конференцій та “круглих столів”, а саме: “Російська культура в контексті соціально-історичних реалій України”, “Київська школа російської поезії”, “Діалог української і російської культур як фактор міжнародної злагоди в Україні” (1998 рік), Міжнародного наукового симпозіуму “Українсько-російські стосунки в контексті європейського співробітництва” (жовтень 1998 року) та інші.

Важливою, з точки зору формування посилення міжетнічної взаємодії, є співпраця російських товариств з іншими національно-культурними об'єднаннями. Так, у дні святкування єврейської культури товариство “Русь” організувало концерт “Єврейська нота в російській культурі”, було проведено вечір російсько-єврейської дружби.

Особливість російського руху та його національних товариств в Україні має регіональну організаційну специфіку. Наприклад, скликаються конгреси російських громад західних областей України. А в травні 1999 року в Одесі відбувся з'їзд росіян України, який обрав Російську раду – громадський орган, головним завданням якого повинна стати консолідація сил цієї національної меншини для широкої участі в усіх сферах політичного життя країни [14].

Однією з головних вимог російського руху залишається прагнення надати російській мові статусу державної. Це впливає з того, що наприкінці 80-х – на початку 90-х років українську мову назвали своєю рідною лише 1,6 % росіян України, а володіли нею вільно тільки 32,8 %. Нині цей показник значно збільшився. І велику роль у цьому відіграє діяльність національно-культурних товариств з формування культури міжетнічного спілкування, яка сприяє лояльнішому ставленню до української держави. Адже за більш ніж десятирічне незалежне існування

Україна довела, що жодної загрози для російської етнospільноти стосовно „розмивання” її національної ідентичності не існує. Та й самі етнічні росіяни тривоги з цього приводу не висловлюють.

Духом збагачення культури міжетнічного спілкування пронизана діяльність громадських об'єднань єврейської етнospільноти. Цікаво, що сучасні єврейські національні меншини в Україні досить різноманітні: євреї (йегудим), євреї бухарські (ісрол, яхуді), євреї гірські, євреї грузинські... [15]. Вони створили понад 120 національно-культурних товариств, серед яких три мають статус всеукраїнських: “Єврейська рада України” (голова І. Левітас), “Асоціація єврейських організацій і громад України” (ВААД, голова Й. Зісельс), Всеукраїнський єврейський конгрес (ВЄК, президент В. Рабинович). У лютому – квітні 1999 року сформувалась нова організація – Єврейська конфедерація (ЄКУ, співголови Ю. Звягільський, С. Максимов, Є. Червоненко), до якої увійшли ВААД, Єврейська рада та Об'єднання єврейських релігійних організацій України. У квітні того ж року під керівництвом В.Рабиновича було створено Об'єднану єврейську громаду України [16]. Це засвідчує багатовекторність сучасного єврейського руху і неможливість створення єдиного координаційного центру єврейського життя.

Зазначені об'єднання спрямовують свою діяльність на формування атмосфери взаєморозуміння та злагоди між усіма етнospільнотами українського суспільства, підвищення авторитету і ролі єврейства, розвитку національно-культурного життя євреїв. Вже відкрито чимало єврейських шкіл, гімназій (як недільних, так і загальноосвітніх), створено окремі єврейські класи у школах Вінницької, Житомирської, Львівської, Одеської, Черкаської областей та Києва. Єврейська мова викладається як окрема дисципліна – її вивчає близько тисячі учнів. Діють два єврейські театри в Києві – “Штерн” і “Мазлтов”, 20 самодіяльних фольклорно-етнографічних та естрадних ансамблів [17].

Єврейські товариства ініціювали загальнодержавне відзначення 140-ої річниці від дня народження класика єврейської літератури Шолом-Алейхема 1999 року, у святкуванні якого взяли участь представники національно-культурних об'єднань різних етнospільнот.

До заслуг єврейських організацій і громад слід віднести прагнення до стабілізації та консолідації українського суспільства. Завдяки їх активній роботі скоротилась еміграція євреїв з України на постійне місце проживання в інші країни. Багато уваги приділяють вони й духовному відродженню. Ремонтуються та реконструюються синагоги, пропагується релігія серед молоді.

Зусиллями єврейських товариств в Україні створено найширшу серед національних меншин мережу періодичних видань. Серед них “Еврейские вести”, єврейська незалежна газета “Народ мой”, народна газета “Возрождение”, всеукраїнська молодіжна газета “Мабат”, газета

Асоціації єврейських організацій і громад в Україні “Хадашот новости”, газета Асоціації єврейських організацій малих міст України “Наdejда” та багато інших, в яких головна увага звертається як на пропаганду духовної спадщини єврейської етноспільноти, так і на утвердження принципів взаєморозуміння, віротерпимості, толерантності та гуманізму у спільному українському домі.

Важливе місце проблемі спілкування і взаємодії між етносами відводиться в діяльності німецьких національно-культурних товариств. За переписом 2001 року, в Україні проживає 33,3 тисячі німців [18]. Найбільше – у Дніпропетровській, Одеській, Закарпатській областях. Компактними групами німці живуть на Донеччині, в Приазов’ї, на Миколаївщині та Одещині. Ними створено 33 національно-культурні організації, діяльність яких з 1992 року координує Товариство німців України “Відергебурт”. Об’єднання піклуються як про задоволення етнічних інтересів німців, а саме відродження національних і культурних традицій та економічних структур, так і інших етнічних спільнот, які проживають в Україні.

Основний акцент громадські організації німецьких етноспільнот роблять на реалізації програми повернення німців в Україну, облаштування їх життя. Адже, як відомо, саме невирішені соціальні проблеми стають причиною міжетнічних конфліктів та непорозуміння. Звертається увага на запобігання виїзду на історичну батьківщину. Ці питання досить гостро обговорювалися на з’їзді німців України наприкінці 1996 року. На ньому було розроблено положення про вищий координуючий орган німців, який має захищати інтереси всієї національної меншини [58].

Міжкультурний діалог став основою відносин між українським і польським народом. Численні групи поляків проживають в Україні, а українців – у Польщі. Відновлення державної незалежності України заклало міцний фундамент для українсько-польського порозуміння, створення сприятливих умов для задоволення національно-культурних потреб польської меншини. Етнічна мобілізація поляків в Україні набула організованих форм наприкінці 80-х років XX століття, коли в рамках українського відділення Товариства радянсько-польської дружби та Українського товариства дружби і культурних зв’язків із закордоном було створено польську культурно-освітню секцію, яка невдовзі трансформувалася в Культурно-просвітнє товариство поляків України. Його очолив С. Шалацький. Підрозділи товариства створювались у багатьох обласних та районних центрах з більш-менш компактним проживанням поляків. У 1990 та 1991 роках відбулися два конгреси поляків України, на яких було започатковано Спільку поляків України, очолювану С. Костецьким [19]. Це об’єднання, розвиваючи культуру міжетнічного спілкування, поряд з традиційними для національно-культурних товариств цілями, визначає і такі напрямки роботи, як виявлення та опіка

пам'яток польської культури, розвиток особистих контактів між громадянами Республіки Польща та України.

Спілка поляків України як найважливіше своє завдання визначає протидію будь-яким міжнаціональним конфліктам і стереотипам, що порушують злагоду та гармонійне співіснування громадян України.

1992 року було засновано Федерацію польських товариств в Україні, до складу якої увійшло Культурно-просвітне товариство поляків з більшістю своїх місцевих осередків. Особливу активність Федерація проявляє в місцях компактного проживання польської меншини, зокрема на Житомирщині та Хмельниччині. З ініціативи Федерації взимку 1996 року відбувся сейм поляків Поділля, на якому було окреслено першочергові та перспективні завдання щодо національно-культурного відродження Полонії, відкриття польських шкіл, установ культури, заснування засобів масової інформації. Чільне ж місце посідали проблема формування культури міжетнічного спілкування. До речі, саме цим питанням і була присвячена наукова конференція "Польський шлях до Казахстану" (Житомир, жовтень 1996 року), а також інші, проведені під егідою Федерації.

Життя польської меншини, її проблеми взаємовідносин з іншими етнospільнотами, діяльність національно-культурних об'єднань, спрямована на духовне відродження українських поляків та зміцнення основ культури спілкування між представниками різних національностей, досить широко висвітлюють періодичні видання, зокрема "Львівська газета" (виходить з 1990 року) та "Київський щоденник" (виходить з 1993 року).

Збагаченням змісту етнічних культур переймаються і грецькі національно-культурні товариства (2001 року в них налічувалося 91,5 тисячі чоловік). Більшість представників грецької етнospільноти входять до Федерації грецьких товариств України з центром у Маріуполі. Крім того, діє Спілка греків України з центром у Донецьку. Два центри діють у Києві, зокрема Київське міське товариство греків та об'єднання "Еллада". Вони організовують щорічні національні свята, у тому числі Дні незалежності Греції, проводять масові акції "Ні – фашизму!" тощо. Великий резонанс викликали, наприклад, конференція, проведена в Києві 1994 року на тему "Грецька культура і мистецтво в Україні: проблеми збереження і розвитку", та наукова конференція "Греки в історії і культурі України", що відбулася за участю працівників посольства Греції [20].

Грецькі товариства взяли під опіку відновлення та збереження унікального музейного комплексу "Філіки Етерія" ("Дружнє товариство") в Одесі. Осередки грецьких громад мають досить широку читацьку аудиторію національних газет "Елліни України" та "Елпіда" ("Надія").

У контексті нашого дискурсу доцільно звернути увагу на активізацію громадського руху ромських організацій. Сьогодні в різних регіонах

України діє 12 об'єднань ромів [21]. Найстаріша – “Форумо ромен Україна-тар”. До речі, саме ця організація була ініціатором та організатором першого з'їзду громад ромів, який відбувся в Києві 7 – 8 червня 2000 року.

На з'їзді, крім обговорення нагальних правових, освітніх, культурних проблем сучасного життя ромів, багато уваги приділялося й проблемам об'єднання ромів та їх спілкування з іншими етнічними складовими українського суспільства. Саме тому рішенням з'їзду було утворено нову організацію – Всеукраїнський конгрес громад рома. Президентом його обрано П. Григоренка, який запевнив, що конгрес проводитиме активну діяльність з метою задоволення соціально-економічних, культурно-просвітницьких та інформаційних потреб етнічних меншин рома в Україні, а головне сприятиме міжетнічному миру, дружбі та злагоді в Україні.

На цьому зібранні було проведено круглий стіл “Ситуація, проблеми етносу рома в Україні та шляхи їх вирішення”, у якому взяли участь представники Міжнародного товариства прав людини, Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, Міністерства освіти і науки, Державного комітету України у справах національностей та міграції, Київської міськдержадміністрації. За підсумками роботи круглого столу було прийнято пропозиції: розробити комплексну програму “Рома України”, передбачити у державних та регіональних програмах з подолання бідності в Україні пункти про цільову адресну допомогу малозабезпеченим родинам рома, створити авторські колективи для написання підручників та навчальних програм для ромських дітей, взяти участь у проведенні дослідження звичаїв, культури, традицій та побуту рома в Україні, надавати практичну та фінансову підтримку їхнім громадам у проведенні з'їздів, конференцій, семінарів, круглих столів, вживати заходів для недопущення фактів дискримінації та порушення конституційних прав громадянами України щодо представників громад рома, сприяти встановленню і підтримці контактів громадських організацій рома з міжнародними неурядовими організаціями, зокрема з Всесвітнім союзом рома та Європарламентом [22].

Вирішення цих та інших проблем допоможе ромам швидше інтегруватися в українське суспільство, співіснувати з іншими етноспільнотами на принципах взаємоповаги та взаєморозуміння.

Ефективні форми та засоби діяльності національно-культурних товариств характерні для роботи інших загальноукраїнських організацій менших за чисельністю етносів, зокрема, чехів, словаків, молдован, вірмен, гагаузів, грузинів, литовців.

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що посилення діяльності всеукраїнських громадських об'єднань етноспільнот сприяє загальному пожвавленню громадського та культурного життя всього українського народу. Адже духовні здобутки кожного етносу збагачують культуру України, закладають міцний фундамент для міжетнічної злагоди,

міжкультурної взаємодії, співпраці і порозуміння.

Водночас цей процес зазнає впливу й низки негативних явищ. Серед них:

³⁵₁₇ зниження культурно-потенційного рівня етнospільнот за рахунок еміграції національної інтелігенції за кордон;

³⁵₁₇ наростання кризових явищ у матеріальній і духовній сферах, коли невизначеність та екологічна нестабільність призводять до розбазарювання колективно створених цінностей, знецінення праці та її продукту;

³⁵₁₇ звуження сфери застосування мов багатьох національностей.

Окремо можна виділити вирішення проблеми зі статусом російської мови в Україні, створення системи освіти болгар та інших чисельних етнospільнот, а також низький рівень представництва різних національностей у культурному та громадському житті України.

Література:

1. Троцинський В., Шевченко А. Пошуки згоди і миру в сімействі (концептуальні засади етнополітики) // Віче. – 1997. – № 10. – С. 31.

2. Антонюк О. Культурно-національні товариства // Мала енциклопедія етнoдержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 527.

3. Євтух В. Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України // Наукові записки / Збірник. – Сер. “Політологія і етнологія”. – К.: ІПіЕНД, 2001. – Вип. 15. – С. 137-143; Н. Ішуніна. Етнокультурне відродження греків України: Київське грецьке тоавариство “Еллада” // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 80 – 83; Леонова А. О. Етнокультурна політика України. – К.: ІПК-ПК, 1998. – 228 с.; Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К.: “АртЕк”, 2001. – 304 с.; Наулко В., Кривцова В. Тенденції розвитку етнoнаціональних процесів: міжетнічні взаємини на сучасному етапі // Проблеми міграції. – 2000. – № 1. – С. 28 – 36; Рафальський О. Процеси культурної саморганізації національних меншин в Україні (проблеми і перспективи) // Сучасність. – 2001. – № 3. – С. 145.

4. Давида С. Молоді роми України // Відродження. – 2000. – № 1. – С. 24; Єрмолова В. Українське республіканське товариство російської культури “Русь” // Вісник міністерства України у справах національностей та міграції. – 1996. – № 4. – С. 13; Левітас І. Ми не відчуваємо себе пасинками України, ми її діти (національні меншини) // Золоті ворота. – 1994. – № 3. – С. 36 – 42; Свистунов А. Становление

межнаціонального движенья на Украине и задачи его развития // Інформаційний збірник з міжнаціональних проблем. Спец. випуск. Матеріали Міжнаціонального Форуму України. – 2000. – № 2. – С. 5 – 8;
Фельдман О. Поєднання зусиль заради міжнаціонального миру, міжетнічного порозуміння. Статті, виступи, інтерв'ю / Асоціація національно-культурних об'єднань України. – К., 2001. – 40 с.

5. **Антонюк О.** Культурно-національні товариств // Вказ. праця.

6. Національно-культурні товариства України // Інформаційний бюлетень Міністерства у справах національностей, міграції та культів. – 1995. – № 1. – С. 36, 39.

7. **Москаль Геннадій.** Міжетнічне – значить всеукраїнське // Голос України. – 2003. – 17 січня.

8. **Фельдман О.** Ми працюємо перш за все по тих напрямках, де є наявними спільні інтереси національних меншин // Там само. – 2001. – 27 березня.

9. **Фельдман О.** Поєднання зусиль заради міжнаціонального миру, міжетнічного порозуміння. – С. 3.

10. Там само. – С. 9.

11. Там само. – С. 3.

12. **Свистунов А.** Вказ. праця. – С. 7.

13. Так сколько же всё-таки нас // Вечерний Николаев. – 2003. – 11 января.

14. **Ганин А.** Среди лидеров – одессит // Одесский вестник. – 1999. – 5 июня.

15. **Лозко Г. С.** Вказ. праця. – С. 240.

16. Національні меншини України у XX ст. (Національно-правовий аспект) / М. І. Панчук, В. О. Зонайлович та ін.: І. Ф. Курас (гол. ред.); ІПіЕНД НАН України, К., 2000. – С. 311.

17. **Лозко Г. С.** Вказ. праця. – С. 240.

18. Украинцы – кто мы? // Вечерний Николаев. – 2003. – 11 февраля.

19. Національні меншини України у XX ст. (національно-правовий аспект). – С. 313.

20. **Пряхин Ю. Р.** Реализуя концепцию национального культурного возрождения (о работе греческого общества «Эллада») // Відродження. – 1994. – № 3 – 4. – С. 6 – 7.

21. **Давида С.** Вказ. праця.

22. **Савченко А.** Перший з'їзд громад Рома в Україні // Міжнаціональний конгрес “Злагода”. – 2002. – № 3.

Нова чи оновлена концепція прав етнонаціональних меншин?

Олексій Картунов,

доктор політичних наук, професор,
завідуючий кафедрою гуманітарних дисциплін
Університету економіки та права “КРОК”

У 80 – 90-х роках XX століття західні правознавці розділилися на дві основні наукові школи: 1) опоненти та 2) прихильники групових (колективних) прав етнонаціональних меншин. Між ними й досі точаться гострі дискусії. Водночас посилюється вплив нової школи правознавців, які прагнуть примирити представників обох конфліктуючих напрямків та поєднати їх ідеї. Одним з представників нової школи (назвемо її “компромісною”) є ізраїльський професор М. Розенфельд, який висунув концепцію “усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції”. Мета нашої статті – ознайомити українських правознавців з цією доволі цікавою і досить конструктивною концепцією, положення якої можуть стати в нагоді при вдосконаленні правових засад політичного менеджменту, зокрема регулювання етнонаціональних відносин.

Однією з найпомітніших глобальних тенденцій останньої чверті минулого століття стало посилення боротьби етнонаціональних меншин за свої права. Переважна більшість західних і вітчизняних правознавців сподівалася, що прийняття у першій половині 90-х років низки міжнародно-правових документів щодо статусу етнонаціональних меншин [1] покладе край чи хоча б послабить цю тенденцію. Однак такого не сталося: частина проблем, які хвилюють етнонаціональні меншини, зокрема визнання і забезпечення їх групових (колективних) прав, залишилися невирішеними.

У чому ж суть проблем, породжених боротьбою меншин за свої права? Відповідаючи на це запитання, професор права університету Ієшуа (Ізраїль) М. Розенфельд зазначає, що ці проблеми, як правило, “включають конфронтацію між колективними вимогами, сконцентрованими в ідеології або традиціях, які є протилежними основним принципам і догмам

культури більшості, та індивідуальними вимогами, зосередженими в термінах фундаментальних конституційних прав, еквівалентних за змістом основним громадянським та політичним правам людини. Окрім того, оскільки багато вимог групових прав меншин постає в контексті конституційних дискусій, вони більше, ніж вимоги прав людини, заслуговують на те, щоб бути вирішеними через застосування встановлених юридичних норм” [2].

Отже, суть зазначених проблем полягає, по-перше, у прагненні етнонаціональних меншин домогтися для себе особливих прав і юридично їх закріпити і, по-друге, у конфронтації концепцій індивідуальних прав, з одного боку, та концепцій колективних прав – з іншого.

Слід враховувати, що етнонаціональні меншини посилюють боротьбу за свої права не завжди і не лише тому, що справді зазнають утисків і дискримінації з боку панівної чи домінуючої етнонації. Часто вони, за слушним твердженням американського дослідника Р. Дворкіна, просто намагаються “перетворити” свої природні потреби й інтереси на юридичні права. При цьому етнонаціональні меншини виходять з “прагматичної віри” в те, що визнання цих потреб як юридичних прав сприятиме кращому і швидшому їх (потреб) задоволенню і забезпеченню. “Ця віра в права походить від сили права у ліберальній теорії функціонувати як козирні карти (trumps)”. Щоправда, в такій поведінці етнонаціональних меншин є і певний позитив, оскільки, на думку Р. Дворкіна, “визнання прав припиняє політичні дебати, виводячи домагання з політичного процесу” [3]. Звичайно, є і протилежні точки зору [4], аналіз яких виходить за рамки цієї статті.

Перша проблема тісно пов’язана з другою, тобто з конфліктами і конфронтацією концепцій індивідуальних та колективних прав. М. Розенфельд з цього приводу зазначає, що “забезпечення адекватного конституційного захисту меншин є надзвичайно проблематичним”. Це, на його думку, обумовлено “майже неможливістю будь-якого придатного до діяльності конституційного режиму примирити конфліктуючі індивідуальні та колективні інтереси, вплетені у відносини між більшістю і меншістю”. Тому, продовжує він, права етнонаціональних меншин можуть бути зрозумілими і сформульованими або як індивідуальні права, або як колективні права, які належать групі як цілому. Конституційні права меншин можуть бути також сформульовані або як індивідуальні права, які дають можливість кожному члену меншини насолоджуватися тими ж правами, які має будь-який громадянин держави, або як групові права, які надають певну владу та імунітет групі як цілому. Незважаючи на те, що групові права значною мірою можуть бути сформульовані як індивідуальні права або навпаки, все одно зберігається сутність – “критичне ядро (a crucial core) невід’ємних індивідуальних та групових прав” [5].

Внаслідок цього, зауважує М. Розенфельд, конституційний режим, який базується на індивідуальних правах, видається неадекватним і неспроможним захистити автономію, самовизначення та виживання етнонаціональних меншин. І, навпаки, конституційний режим, який покладається переважно на групові (колективні) права, уявляється непридатним для захисту меншин всередині меншини або дисидентствующих індивідів всередині самої групи, яку він захищає. Отже, робить висновок вчений, здається, що жоден конституційний режим не спроможеться гарантувати одночасно виживання етнонаціональної меншини та найфундаментальніші права індивідуального дисидента всередині тієї меншини.

Попри деяку схематичність і дискусійність наведених положень та висновків М. Розенфельда, їх можна вважати в цілому коректними і достатньо обґрунтованими. Позитивне тут вже те, що ізраїльський правознавець не лише визнає факт існування групових (колективних) прав етнонаціональних меншин, а й стає на їх захист. Він, зокрема, піддає критиці праці тих західних дослідників, які заперечують існування та необхідність захисту групових (колективних) прав етнонаціональних меншин і стверджує при цьому, що “з правової та політичної точок зору здається незаперечним, що можуть існувати групові (колективні) права і що такі права відрізняються від індивідуальних прав”. На підтвердження цього цілком вірного, на нашу думку, положення ізраїльський дослідник наводить приклад Канади, де “квебекці мають абсолютне право на самоврядування в своїй провінції, яке функціонує як групове (колективне) право”.

Важливо, що М. Розенфельд не обмежується лише визнанням і захистом колективних прав етнонаціональних меншин, а й прагне віднайти ефективні шляхи, методи і засоби їх забезпечення та примирення з індивідуальними правами людини. Зокрема, він пропонує у поліетнічних країнах запроваджувати принципи федералізму; надавати компактно розташованим етнонаціональним меншинам національно-територіальну автономію, а дисперсно проживаючим меншинам – культурно-національну автономію; використовувати принципи консолітаивної демократії та деякі інші шляхи й методи, добре відомі і зарубіжним, і вітчизняним дослідникам.

Певний інтерес становить пропозиція М. Розенфельда надавати більше уваги “різниці між негативними та позитивними правами” етнонаціональних меншин. При цьому “негативні права” він визначає як такі, “що захищають меншини від державного втручання”, а “позитивні” – як такі, “що передбачають державну допомогу або субсидії їм”. Перевага віддається “позитивним правам”, які є ефективнішими не лише в теорії, а й на практиці.

На особливу увагу заслуговує прагнення М. Розенфельда максимально

використати в своїх дослідженнях надзвичайно потрібний і конструктивний, але досить складний і тому, мабуть, часто ігнорований правознавцями філософський підхід. Принагідно відзначимо, що про важливість і необхідність застосування саме філософського підходу в правознавстві все частіше згадують західні вчені. Так, французький правознавець Ж. Тускоз часто підкреслював, що при дослідженні проблем національного законодавства та міжнародного права “без філософського підходу не обійтись” [6].

Та найбільший науково-теоретичний інтерес викликає запропонована М. Розенфельдом маловідома навіть на Заході концепція нового типу юриспруденції, яку він назвав концепцією “усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції (*comprehensively pluralistic constitutional jurisprudence*)” або дещо простіше – концепцією “усвідомлено плюралістичної юриспруденції (*comprehensively pluralistic jurisprudence*)” [7]. (Забігаючи дещо наперед, відзначимо, що під юриспруденцією мається на увазі збірне, узагальнене поняття, яке охоплює всі правничі сфери, зокрема, правознавчу, законодавчу та правозастосовчу).

Попередньо проведений нами аналіз показує, що теоретико-методологічну базу зазначеного типу юриспруденції становить концепція, яку М. Розенфельд назвав “системною концепцією плюралізму (*systematic conception of pluralism*)” або “концепцією усвідомленого плюралізму (*conception of comprehensively pluralism*)” [8].

Заради справедливості треба відзначити, що майже одночасно з М. Розенфельдом ідею про необхідність розробки такої концепції висунула й професор права Мельбурнського університету Д. Отто. Вона назвала її “концепцією здорового плюралізму (*conception of healthy pluralism*)” і висловила впевненість у тому, що ця концепція стане однією з теоретичних засад правознавства, національного законодавства та міжнародного права щодо статусу етнонаціональних меншин [9]. Можна припускати, що М. Розенфельд або скористався ідеєю Д. Отто, або паралельно з нею (таке досить часто трапляється в науці) почав розробляти свою концепцію.

За твердженням М. Розенфельда, концепція усвідомленого плюралізму є “альтернативою” і “найкращим засобом” розв’язання конфлікту між індивідом та групою, між індивідуальними правами людини та груповими (колективними) правами етнонаціональних меншин. Щоб довести правильність цього твердження, він вдається до порівняльного аналізу концепції усвідомленого плюралізму з монізмом, універсалізмом, релятивізмом, партикуляризмом, а також лібералізмом, комунітаризмом та деякими іншими “ізмами”, які по-різному ставляться до індивідуальних та групових (колективних) прав. “Ліберальне ставлення до конституційних прав меншин, – стверджує він, – є неприязним, ворожим груповим правам і намагається засудити індивідуальні права, які ґрунтуються на груповій приналежності. Іншими словами, воно намагається віддавати перевагу

індивідуальним правам, які підтримують ідентичність, перед індивідуальними правами, які захищають або плекають різницю". На противагу цьому, продовжує він, "комунітаристський підхід придатний для оптимізації комунальних прав (групових, колективних прав невеликих спільнот), але лише за рахунок індивіда та суспільства як цілого" [10].

Піддавши такій суворій, але досить справедливій критиці два зазначених "ізми", М. Розенфельд починає порівнювати їх зі своїм "усвідомленим плюралізмом". На відміну від лібералізму і комунітаризму, зазначає він, "усвідомлений плюралізм здатний встановлювати принциповий баланс між інтересами індивіда, групи та суспільства, взятого як ціле". Окрім того, усвідомлений плюралізм є вочевидь кращим за релятивізм у справі управління конфліктами між індивідом, групою та суспільством. Дійсно, якщо ці конфлікти не можуть бути вирішені повністю, ледве чи знайдеться щось інше, спроможне управляти конфліктами між індивідом, групою та суспільством ефективніше, ніж усвідомлений плюралізм. Він є "найкращим з існуючих засобів розв'язання даної проблеми".

Обґрунтовуючи цю тезу, М. Розенфельд вдається до наступних аргументів і міркувань. Він, зокрема, знов і знов доводить, що, на відміну від інших конкуруючих "ізмів", усвідомлений плюралізм "вважає індивідуальні та групові інтереси сутнісно і нормативно рівнозначними і рівноцінними". Водночас зауважує, що ідейно-теоретичних конкурентів усвідомленого плюралізму можна поділити на три групи:

- (1) лібералізм, який встановлює зверхність індивіда та його інтересів над групою та її інтересами;
- (2) комунітаризм, який ставить групові інтереси вище за індивідуальні;
- (3) всі інші "ізми", які внутрішньо індиферентні як до індивідуальних, так і до групових інтересів і які зводять всі конфлікти до цих інтересів.

Окрім того, зазначені "ізми" з їх такими різними підходами до індивідуальних та колективних прав М. Розенфельд поділяє ще на дві категорії. До першої він зараховує лібералізм та комунітаризм, які "обидва є прикладами монізму". При цьому під монізмом мається на увазі єдина концепція добра, в контексті якої і повинні вирішуватися всі нормативні питання. Другу категорію становлять всі інші підходи, пов'язані з релятивізмом (який вважає, що всі нормативні позиції є "чисто контекстуальними і паразитуючими" (purely contextual and parasitic) на особливій, специфічній концепції добра), на яких вони ґрунтуються з наслідками, що роблять нерозумними і безглуздими спроби оцінювати ці підходи з точки зору будь-якої іншої концепції добра.

У філософській площині усвідомлений плюралізм, на думку західних дослідників, відрізняється і від монізму, і від релятивізму [11]. Окрім того, хоча монізм і містить в собі широкий спектр різних нормативних концепцій, в контексті сучасної політики, відданої конституційній демократії, лише

дві такі концепції є справді доречними і коректними, а саме: лібералізм та комунітаризм. Але з точки зору прав етнонаціональних меншин вони обидві мають “вади”, оскільки не здатні встановити належний баланс між індивідуальними та груповими інтересами. Релятивізм, з іншого боку, є природно-індиферентним до індивідуалістських та колективістських концепцій добра і в цьому відношенні перебуває на паритетних засадах із усвідомленим плюралізмом. Однак у ключовому відношенні релятивізм і усвідомлений плюралізм “дуже відрізняються один від одного”. Для релятивізму всі конкуруючі концепції добра є абсолютно рівнозначними і рівноцінними. Для усвідомленого ж плюралізму, навпаки, одна концепція добра, а саме його власна, ставиться понад всі інші, хоча головна мета усвідомленого плюралізму полягає в тому, щоб, скоріш, примирювати, а не відкидати інші концепції добра.

Стисло кажучи, усвідомлений плюралізм “повинен віддавати перевагу своїй власній концепції добра, яка залишається пов’язаною з іншими такими концепціями”. Взагалі, підсумовує М. Розенфельд, “парадоксально, але усвідомлений плюралізм повинен наполягати на пріоритетності своєї власної концепції заради того, щоб краще захищати інші концепції” [12].

Мабуть розуміючи, що ці твердження можуть викликати сумніви у прихильників інших підходів до прав етнонаціональних меншин, ізраїльський правознавець зазначає: “Якщо хтось вважає, що плюралістичні рішення навряд чи можуть бути принциповішими, ніж релятивістичні рішення, той може також заперечувати, що ліберальні та комунітарні рішення є достатньо адекватними, оскільки лібералізм не виключає захист груп, а комунітаризм не перешкоджає брати до уваги індивідуальне”. Цікаво, що при цьому М. Розенфельд посилається на відомого канадського дослідника У. Кімлічку, який “звеличує ліберальний захист групових прав, посиляючись на різницю між “зовнішнім захистом” (external protections) та “внутрішніми обмеженнями” (internal restrictions)”. Справді, У. Кімлічка не раз доводив, що етнонаціональна меншина як така повинна бути захищена від зовнішнього втручання або насильства з боку “великого суспільства”, але не повинна мати права накладати внутрішні обмеження на своїх членів для того, щоб зберегти чистоту своєї культури чи групову солідарність. Правильно й те, що ліберальна концепція групових прав У. Кімлічки надає можливість захисту етнонаціональних меншин у контексті міжгрупових відносин. Зокрема, такі права служать щитом проти мимовільного втягування етнонаціональних меншин у “мелтінг пот”, тобто в асиміляційний процес, та є зброєю проти держав, зокрема, таких, як Франція, які прагнуть звільнити політичну арену від усіх акторів, окрім індивідів або нації як об’єднаного цілого. Однак концепція групових прав У. Кімлічки нічого не пропонує для того, щоб підтримати групу у внутрішньогрупових

конфліктах. Стисло говорячи, хоча лібералізм У. Кімлічки здається “особливо привабливим” тим, що не зводить групу до простої сукупності індивідів, він не може повністю уникнути долі лібералізму: в конфлікті між груповим виживанням етнонаціональної меншини та автономією індивіда остання повинна превалювати [13].

Водночас М. Розенфельд піддає суворій критиці і комунітаризм. Зокрема, він зауважує, що хоча деякі версії комунітаризму і можуть залишати значне місце для підтримки індивідуальних інтересів, у підсумку комунітаризм є приблизно таким же “в’язнем своїх моністичних засад (a prisoner of its monistic moorings), як і лібералізм”. У внутрішньогрупових конфліктах, тобто конфліктах між груповим виживанням та індивідуальною автономією, комунітаризм, подібно лібералізові, не може уникнути того, щоб не стати на чийсь бік. Єдиною різницею між ними є те, що в той час, як лібералізм з необхідністю стає на бік індивіда, комунітаризм повинен завжди вирішувати все на користь групи. “Так само, як лібералізм нерозривно пов’язаний (is wedded) з індивідуалізмом, комунітаризм нерозривно пов’язаний з колективізмом” [14].

Тут важко, та й, здається, нема потреби щось заперечувати чи додавати. Наведена критика лібералізму та комунітаризму є досить об’єктивною, обґрунтованою і справедливою. Хоча, з точки зору прихильників пріоритетності індивідуальних прав людини, вона може здаватися незаслуженою і надмірно жорсткою щодо лібералізму, а з точки зору прихильників групових (колективних) прав етнонаціональних меншин здається такою щодо комунітаризму.

Стосовно усвідомленого плюралізму, то, за твердженням М. Розенфельда, він не є “безнадійно (inextricably)” пов’язаним ні з індивідуалізмом, ні з колективізмом. Хоча, як і завжди, існують протилежні точки зору. Зокрема, дехто не бачить різниці між лібералізмом і плюралізмом та вважає, що “вони крокують пліч-о-пліч”. Але хибність таких поглядів досить аргументовано довів американський дослідник Дж. Кекес. Він, зокрема, дійшов висновку, що з філософської точки зору ці “ізви” “є різними і значною мірою суперечливими” [15]. Виходячи з цього, М. Розенфельд цілком слушно стверджує, що “плюралізові не притаманне надання переваги індивідові або групі”, а тому він “здатен вирішувати одні внутрішньогрупові конфлікти на користь групи, а інші – на користь індивіда”. Більше того, критерієм, яким користується усвідомлений плюралізм при розв’язанні таких конфліктів (як і всіх інших конфліктів, пов’язаних з конституційними правами етнонаціональних меншин) є “застосування якомога більше різних концепцій добра”. Це, зауважує М. Розенфельд, вигідно відрізняє усвідомлений плюралізм від інших “ізмів”, на яких ґрунтуються права людини та етнонаціональних меншин [16].

Слід віддати належне М. Розенфельдові: він ґрунтовно аналізує не лише переваги усвідомленого плюралізму, але і його вразливі місця. Зокрема, він відверто і цілком слушно, на нашу думку, зазначає, що “хоча плюралістичний підхід видається найпридатнішою альтернативою, він далекій від досконалості”. Чому? По-перше, тому що “його оцінка різних концепцій добра хоча і є принциповою, але змушена залишатися нечіткою (imprecise)”. По-друге, результати, до яких приводить усвідомлений плюралізм, за певних умов можуть бути найкращими з усіх можливих, але навряд чи вони будуть остаточними, а “в деяких випадках він може виявитися неспроможним забезпечити реальну рівновагу між індивідуальними та груповими інтересами”. Підсумовуючи наведене, М. Розенфельд робить важливий висновок: усвідомлений плюралізм, на якому базується його концепція усвідомлено-плюралістичної конституційної юриспруденції, забезпечує “найкращу альтернативу” серед всіх інших недосконалих методів і заходів розв’язання конфліктів між індивідуальними та груповими (колективними) правами.

Для того, щоб примирити конкуруючі концепції добра (яких дотримуються індивіди чи групи) усвідомлений плюралізм, за твердженням М. Розенфельда, “зобов’язаний забезпечувати дворівневий (а two-pronged) процес”, який включає два різні логічні моменти. Як вже зазначалося, для усвідомленого плюралізму істотно примиряти концепції, які відрізняються одна від одної і навіть є антагоністичними щодо його власної концепції. Але водночас він повинен віддавати перевагу власній концепції настільки, що вона може входити у конфлікт з іншими концепціями. Відповідно, усвідомлений плюралізм ґрунтується, з одного боку, на власних фундаментальних нормах, або на так званих “**нормах другого порядку** (second-order norms)”, а з іншого – на нормах всіх інших концепцій добра, або на так званих “**нормах першого порядку** (first-order norms)” [17].

Більше того, відповідно до цих рамок, усвідомлений плюралізм повинен, і в цьому його перший, негативний момент, досягти рівноправності між всіма нормами першого порядку за допомогою згладжування будь-якої існуючої серед них ієрархії. З іншого боку, і це його другий, тепер вже позитивний момент, усвідомлений плюралізм повинен сприяти примиренню якомога більшої кількості норм першого порядку, які конкурують із захищеними пріоритетом нормами другого порядку [18].

Підсумовуючи вище наведене, М. Розенфельд зазначає, що конституційна юриспруденція, яка базується на засадах усвідомленого плюралізму, буде змушена зосереджуватися на розв’язанні двох окремих питань, що стосуються прав етнонаціональних меншин. По-перше, така конституційна юриспруденція буде вимушена критично розглядати всі пропозиції і вимоги для того, щоб гарантувати відповідність нормам другого порядку, якими користується усвідомлений плюралізм. Отже, у

контексті як існуючих конституційних норм, так і висунутих конституційних вимог, усвідомлено-плюралістична конституційна юриспруденція повинна буде застосовувати всі придатні принципи, які походять від її норм другого порядку. По-друге, така юриспруденція буде здатна розробляти засоби для того, щоб проводити “міжперспективні (inter-perspectival)” та “внутрішньоперспективні (intra-perspectival)” порівняння для вирішення суперечок між прихильниками різних концепцій добра. При цьому важливо, щоб ці концепції були сумісними з конституційними принципами, які виражають норми другого порядку.

Підтримання напруженості між нормами першого та другого порядків, заспокоює М. Розенфельд, є природним для успішного розвитку усвідомленого плюралізму. Більше того, в рамках конституційної юриспруденції це напруження може бути створене за допомогою зіставлення відповідних норм. Це робиться для того, щоб забезпечити панування норм другого порядку, коли це стосується міжгрупових справ, та забезпечити пріоритет норм першого порядку, коли це стосується внутрішньогрупових справ. Справді, як вже відзначав ізраїльський вчений, норми другого порядку мають відповідати конституційним принципам, що стосуються міжгрупових справ або суспільства як цілого. Але перевагу слід надавати запровадженню принципів, які дозволяють найбільш можливе пристосування до норм першого порядку. З іншого боку, конституційні принципи мають дозволяти, щоб внутрішньогрупові справи велися у відповідності з нормами першого порядку – за винятком того, що становитиме загрозу для визначеного конституцією регулювання міжгрупових відносин. Так, конституційно дозволеною, що цілком правомірною може бути вимога держави, аби у школах, утримуваних етнонаціональною меншиною, викладався курс громадянської толерантності, якщо держава зможе довести, що без такого курсу не виключено, що члени даної етнонаціональної меншини “можуть відмовитися дотримуватися встановлених міжгрупових конституційних норм”.

Таким чином, робить висновок М. Розенфельд, етнонаціональні меншини можуть отримувати значний “зовнішній захист (external protection)” в умовах конституційного режиму, побудованого згідно з приписами усвідомленого плюралізму. Однак рівень зовнішнього захисту цих меншин частково залежатиме від їх типу і природи. Так, усталені, самодостатні, самоврядні етнонаціональні меншини можуть розраховувати на більший конституційно-правовий захист, ніж недостатньо організовані, дисперсно розташовані меншини або групи добровільних емігрантів, які цілком свідомо приєдналися до суспільства, що проводить політику “перетоплювального казана”, тобто асиміляції.

В тих же випадках, коли етнонаціональна меншина намагатиметься запроваджувати “внутрішні обмеження (internal restrictions)” проти своїх

членів, що породжує внутрішньогрупові конфлікти, повинні превалювати конституційні норми, які значною мірою залежать від норм другого порядку. Однак, “на відміну від ліберального конституційного режиму, конституційний режим, який походить від усвідомленого плюралізму, не обов’язково вимагає, щоб індивід превалював над групою”. У такому випадку, хоча норми другого порядку домінуватимуть, належним чином розроблені конституційні норми будуть вимагати, щоб і індивідуальні, і групові відповідні перспективи серйозно враховувалися як передумова розв’язання конкретної суперечки. Іншими словами, зауважує М. Розенфельд, згідно з усвідомленим плюралізмом не досить застосовувати норми другого порядку **“безпосередньо”** для розв’язання суперечки (підкресл. М. Розенфельда). Замість цього, в першу чергу необхідно зрозуміти відповідні вимоги в контексті норм першого порядку, щоб мати можливість знайти рішення, яке дасть можливість більш вільного дотримання цих норм кожною стороною.

Усвідомлений плюралізм, знову ж на відміну від лібералізму, домагається міжперспективної оцінки відповідних вимог як індивіда, так і етнонаціональної меншини з метою встановлення, якщо це можливо, порядку пріоритетності, що може сприяти розв’язанню конфлікту. Адже, як слушно відзначає М. Розенфельд, не всі вимоги посідають однакові позиції всередині самої концепції добра, з якої вони походять. Деякі можуть бути головними чи центральними, в той час як інші можуть бути другорядними чи периферійними. Виходячи з наведеного, вчений зауважує, що конституційний режим, побудований на засадах усвідомленого плюралізму, “здається більш бажаним тому, що він є гнучкішим і витонченішим (flexible and enhanced)”, ніж його ліберальні та комунітаристські опоненти. Дійсно, не забуваючи про існування багатьох недосконалостей, “конституційне ставлення до прав етнонаціональних меншин у відповідності з приписами усвідомленого плюралізму пропонує найкращі існуючі засоби розв’язання конфліктів між індивідом, групою та суспільством як цілим”. І у цьому відношенні, слушно підкреслює М. Розенфельд, “усвідомлений плюралізм може зробити вклад у ліквідацію розриву (to bridging the gap) між універсалізмом та релятивізмом у контексті прав людини”.

Підсумовуючи свої міркування, М. Розенфельд зазначає, що “практичні наслідки застосування усвідомленого плюралізму є менш суворими (far less drastic), ніж можна було б уявити”. І справді, усвідомлений плюралізм не лише гостро засуджує всі систематичні порушення прав людини та етнонаціональних меншин, які мали місце впродовж останнього півстоліття, зокрема такі, як геноцид, депортації, етнічні чистки тощо, а й пропонує досить коректні й конструктивні шляхи та методи їх запобігання за допомогою використання нового типу конституційної юриспруденції.

На завершення М. Розенфельд відзначає, що, з точки зору

усвідомленого плюралізму, “права людини є ні однозначно універсальними, ні чітко особливими”. Скоріш за все вони формуються динамічним і еволюціонуючим напруженням, спричиненим одночасним потягом людини і до універсального, і до особливого. А це, в свою чергу, обумовлює зіткнення і конфлікти між універсалізмом та партикуляризмом. Щоправда, зауважує вчений, впродовж останніх років окреслилася “очевидна тенденція (unmistakable tendency) посилення конвергенції” цих двох “ізмів” [19]. Підтвердженням цього, на нашу думку, можна вважати поширення і зростаючий вплив запропонованого М. Розенфельдом усвідомленого плюралізму та базованої на ньому концепції усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції.

Ознайомлення з основними положеннями усвідомлено плюралістичної юриспруденції М. Розенфельда дає підстави, на наш погляд, для наступних уточнень, доповнень та висновків. По-перше, вона є не новою, як вважається на Заході, а оновленою, оскільки подібна концепція вперше була висунута і досить ґрунтовно розроблена видатними українськими вченими В. Даневським [20], М. Драгомановим [21] та Т. Зіньківським [22] ще в останній чверті XIX століття. Більше того, 1918 року в УНР було прийнято перший у світовій практиці спеціальний закон про національно-персональну автономію, який став складовою ухваленої того ж року Конституції УНР. Таким чином, Україна стала першою у світі державою, в якій було розроблено та апробовано концепцію справді усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції. До того ж, в середині 40-х років XX століття схожу концепцію запропонували французькі вчені Е. Мун’єр та Ж. Марітен, назвавши її концепцією “особистісно-комунітаристських перспектив” (personalist-communitarian perspectives) та розробили досить коректну і цікаву “Декларацію прав осіб і спільнот”, у якій намагалися поєднати концепцію індивідуальних прав людини та концепцію колективних прав етнонаціональних меншин [23].

По-друге, відродження на межі XX та XXI століть оновленої концепції усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції свідчить про наукову коректність, об’єктивність і життєву значущість концепцій, висунутих В. Даневським – М. Драгомановим – Т. Зіньківським та Е. Мун’єром – Ж. Марітеном. І саме це має привернути до неї увагу сучасних правознавців. Адже кожне нове застосування старої концепції по-своєму унікальне, оскільки щоразу вчений, який вивчає етнополітичне законодавство, зустрічається з новим станом розвитку цього законодавства і проводить свої дослідження крізь призму власного бачення і розуміння мети та засобів.

По-третє, запропонована М. Розенфельдом концепція усвідомлено плюралістичної конституційної юриспруденції (як і її попередниці, розроблені українськими, а пізніше французькими вченими), при певній її дискусійності, містить чимало правових інновацій і досить

конструктивних пропозицій.

По-четверте, реалізація деяких з них може сприяти послабленню суперечок між опонентами і прихильниками групових (колективних) прав етнонаціональних меншин, а головне – запобігти ескалації етнополітичних конфліктів та їх перетворенню на “етнічні повстання”, “етнічні війни” чи “етнічний тероризм”.

По-п’яте, втілення в життя основних ідей концепції М. Розенфельда є досить складною проблемою, і далеко не всі поліетнічні держави демонструють належну політичну волю і поспішають її вирішити.

По-шосте, чимало положень зазначеної концепції вже втілено у відповідне законодавство України, яке певною мірою базується на поєднанні індивідуальних прав людини та групових (колективних) прав етнонаціональних меншин. Але, з іншого боку, глобальна тенденція визнання і конституційного забезпечення групових (колективних) прав меншин вимагає від України прискорення прийняття низки відповідних законодавчих актів, зокрема, оновленого Закону про права національних меншин, державної концепції етнонаціональної політики України, закону про культурно-національну автономію тощо.

Література:

1. Маються на увазі: Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, 1992 р.; Резолюція ООН про права осіб, що належать до національних меншин або етнічних, релігійних та мовних меншин, 1995 р.; Рамкова конвенція про захист національних меншин, 1994 р. тощо.
2. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.
3. Див.: **Dworkin R.** Taking Rights Seriously. – N.Y., 1989.
4. Див.: **Higgins T.** Regarding Rights: An Essay Honoring the Fifties Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.
5. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.
6. Див.: **Тускоз Ж.** Міжнародне право: Підручник. – К., 1998.
7. Див.: **Rosenfeld M.** Toward a Reconstruction of Constitutional Equality // Sajo A. (ed.) Western Rights? Post Communists Application. – N.Y., 1996.
8. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.
9. Докладно див.: **Otto D.** Rethinking the “Universality” of Human Rights

Law // Columbia Human Rights Law Review. – 1997. – Vol. 29. – № 1.

10. Див.: **Rosenfeld M.** Toward a Reconstruction of Constitutional Equality // Sajo A. Western Rights? Post-Communist Application. – N.Y., 1996.

11. Докладно про дискусії щодо відносин між плюралізмом, монізмом та релятивізмом див.: **Kekes J.** The Morality of Pluralism. – N.Y., 1993.

12. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism? // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.

13. Див.: **Kymlicka W.** Multicultural Citizenship A Liberal Theory of Minority Rights. – Oxford, 1995.

14. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism? // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.

15. Див.: **Kekes J.** The Morality of Pluralism. – N.Y., 1993.

16. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism? // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.

17. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism? // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.

18. Докладно дискусію про два логічні моменти всеохоплюючого плюралізму див.: **Rosenfeld M.** Just Interpretations: Law Between Ethic and Politics. – N.Y., 1998.

19. Див.: **Rosenfeld M.** Can Human Rights Bridge the Gap Between Universalism and Cultural Relativism? // Columbia Human Rights Law Review. – 1999. – Vol. 53. – №2.

20. Див.: **Даневский В.** Системы политического равновесия и легитимизма и начало национальности в их взаимной связи. – СПб, 1882.

21. Див.: **Драгоманов М.** “Вільна спілка” – “Вольный Союз” // Драгоманівський збірник “Вільна спілка” та сучасний конституціоналізм. – Львів, 1996.

22. Див.: **Зіньківський Т.** Молода Україна, її становище і шлях // Політологія. Хрестоматія. / За заг. ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996.

23. Див.: **Leary V.** Postliberal Standards in Western Human Rights Theory // An-Naim A. (ed.) Human Rights in Cross-Cultural Perspectives / A Quest for Consensus. – Philadelphia, 1992.

Феномени "опозиційної ідеології" та "ідеології опозиційності"

Віктор Лага,

аспірант Міжрегіональної академії
управління персоналом

Роль політичної ідеології в діяльності політичних партій обумовлює необхідність дослідження не лише впливу ідеологічних програм на характер функціонування тих чи інших партутворень, цілі й методи їх політичної боротьби, але й механізмів зворотного впливу, коли конституювання "позиційних" та "опозиційних" партій спричиняє появу таких феноменів, як "позиційна" та "опозиційна" ідеології. В політологічних дослідженнях вживається поняття офіційної ідеології (не слід ототожнювати з поняттям державної ідеології). Проте, на думку автора, воно є надто широким за змістом і, по суті, містить у собі цілі й цінності, що визнаються як опозицією, так і партіями, що мають вирішальний вплив на функціонування органів державної влади. (Фактично основні цінності офіційної політичної ідеології визначаються у Конституції держави і програмують загальну спрямованість, у межах якої можуть варіюватися ті чи інші програми суспільно-політичного розвитку). Тому в дослідженнях політичних ідеологій та їх впливу на розвиток суспільно-політичних відносин, політичної свідомості, політичної культури важливою теоретичною проблемою є вивчення підстав виникнення і розвитку опозиційної ідеології, а також можливості застосування критерію опозиційності для характеристики тих чи інших політичних ідеологій.

Актуальність проблеми

обумовлена тим, що в транзитивних політичних системах зустрічаємо феномен "ідеології опозиційності", яка, будучи однією з форм псевдоідеології, переймає функції політичної ідеології, а відтак впливає на розвиток політичних процесів. Особливої актуальності аналіз цієї проблематики набуває в умовах загострення боротьби різних політичних

сил (насамперед політичних партій) за державну владу, коли остання перетворюється з засобу реалізації програмових цілей партії на мету всього політичного процесу. В таких обставинах основною цінністю опозиційних політичних партій (головних претендентів на державну владу) може стати відсторонення від влади нинішньої політичної еліти чи навіть окремих посадових осіб, як вважає Л. Тупчієнко [1], і її заміна новою, яка зовсім не обов'язково відрізняється (або і взагалі не відрізняється) від попередньої своїми програмово-ідеологічними настановами чи баченням шляхів суспільно-політичного розвитку.

Саме такий період загострення політичної боротьби спостерігаємо в Україні. Ця обставина спонукає до чіткого усвідомлення, в яких випадках маємо справу з „опозиційною ідеологією”, а в яких – з „ідеологією опозиційності”, де діє опозиція, а де, за визначенням М. Михальченка, відбувається лише „інсценування опозиції”, коли на її місце приходить звичайна фронда [2].

Мета статті

В процесі аналізу автор ставить за основну мету дослідження таких феноменів, як „опозиційна ідеологія” та „ідеологія опозиційності”, що спостерігаються у процесі розвитку стабільних і перехідних політичних систем. Досягнення мети можливе при послідовному розв'язанні таких завдань:

- а) висвітлити зв'язок між боротьбою політичних партій за державну владу та процесом постання опозиційних ідеологій;
- б) проаналізувати залежність між характером політичної системи і перспективою виникнення феномена „ідеології опозиційності”;
- в) розкрити зміст поняття „ідеологія опозиційності” та показати, чим він відрізняється від опозиційної ідеології.

Матеріали дослідження

Коли вчені розробляють класифікаційні моделі, що дозволяють виокремити основні групи ідеологій, то, як правило, користуються такими критеріями, як поділ: а) за змістом та спрямованістю головних ідей і цінностей політичної ідеології (всі ідеології розглядаються як прогресивні або реакційні, демократичні або тоталітарні тощо); б) за об'єктом впливу та межами поширення (партикулярні та універсальні); в) за методами їх обґрунтування (раціональні та ірраціональні) [3]. Водночас доволі поширеним є метод класифікації політичних ідеологій на основі критерію партійності [4]. У переважній більшості досліджень сучасного ідеологічного простору найактивніше застосовується саме цей метод. Проте органічний зв'язок політичної ідеології з політичними партіями породжує кілька важливих питань, які потребують ретельного науково-теоретичного висвітлення.

Насамперед це стосується такої проблеми: деякі характеристики політичних партій як носіїв і суб'єктів політичної ідеології мають тенденцію передаватися самим ідеологіям. А це дозволяє визначати додаткові критерії, що можуть застосовуватися для аналізу як політичних ідеологій взагалі, так і специфіки їх динаміки у політичній свідомості громадян. Тобто, маючи за мету боротьбу за політичну владу (без цього неможливе саме поняття „політична партія”, оскільки навіть у законодавчих актах політична партія визначається як „zareєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах” [5]), політичні партії, природно, діляться на дві основні категорії: „позиційні” (мають вирішальний вплив на реалізацію державної влади) та „опозиційні” (репрезентують демократичну меншість). Якщо ж маємо справу з багатопартійними системами (коли партійна система не описується у термінах двопартійності), то і в цьому випадку утворюється спектр політичних партій, які розташовуються в ньому залежно від свого ставлення до конкретних дій чи настанов провідної політичної сили (нею може бути одна політична партія, партійний блок, партійна коаліція).

Зрозуміло, що в умовах демократії (навіть неусталеної) подібний розподіл у середовищі політичних партій спричиняється ще й тим, що в процесі вільних та рівних демократичних виборів громадяни віддають перевагу певним політичним програмам, або, інакше кажучи, обирають ту або іншу політичну ідеологію. В результаті цього окремі політичні ідеології, а разом з ними і програми суспільно-політичних перетворень, стають не просто домінуючими (визнаними більшістю суспільства), але й отримують шанс бути реалізованими завдяки застосуванню інструментів та механізмів державної влади.

Тобто серед політичних ідеологій виявляються „позиційні ідеології” (їх ще можна окреслити як „офіційні”, хоча, на думку автора, цей термін має дещо інший теоретичний зміст) та „опозиційні ідеології”. Але подібний поділ політичних ідеологій, оскільки він є похідним від результатів змагання партій за державну владу, може породжувати й несподівані наслідки. До них слід, зокрема, зарахувати появу феномена „ідеології опозиційності”, коли, програвши міжпартійну боротьбу, та чи інша політична партія (або політичні партії) проголошує основною політичною цінністю знищення чи відсторонення від влади будь-якими засобами „позиційної” політичної партії. У результаті відбувається доволі специфічна трансформація політичної ідеології, сутність якої має бути досліджена у межах політичної науки.

Інша проблема, що обов'язково постає у цьому контексті (коли йдеться про взаємозв'язок понять „політична партія” та „політична ідеологія”),

стосується характеру зв'язку між політичною партією та політичною ідеологією. З точки зору класичної політичної теорії, це питання не становить серйозної проблеми. Справді, якщо виходити з припущення, що політична ідеологія лежить в основі визначення політичних пріоритетів і політичних цінностей тих програм суспільно-політичного розвитку, які сповідуються кожною конкретною партією, то тоді маємо визнати, що політична ідеологія детермінує собою політичну активність партій, визначає основні напрямки їх діяльності, зумовлює їх орієнтацію у політичному просторі. Однак, очевидно, це положення має характер лише наукової гіпотези. Тобто воно, безумовно, спрацьовує, але далеко не скрізь і не у всіх випадках. Зокрема це стосується ситуацій, які виникають у так званому „деідеологізованому” політичному просторі, коли об'єктивно існують політичні партії, які чи взагалі не можуть чітко артикулювати свою ідеологічну складову, чи використовують певні класичні ідеології (ліберальну, консервативну, соціал-демократичну, націоналістичну тощо) для вирішення суто корпоративних завдань. В. Паламарчук та О. Литвиненко описують це явище як існування численної кількості політичних партій за „відсутності скільки-небудь чітких і системних ідеологічно-програмних настанов” [6].

Причому, порівнюючи стабільні демократичні політичні системи з транзитивними, маємо визнати, що значущість розв'язання цієї проблеми гранично зростає у другому випадку, оскільки для перехідних політичних систем властивий не лише феномен надмірного збільшення кількості політичних партій (це, так би мовити, хвороба політичного зростання), але й виникнення значної кількості ситуаційних партій (М. Примуш називає їх „піар-проектами” або „штучними продуктами політтехнологів” [7]).

Отже, спробуємо послідовно розглянути ці два кола проблем. Оскільки ж відповідь на перше запитання можна вважати початковим кроком для розв'язання другої проблеми, то цілком логічно розпочати саме з нього.

У відносинах політичної партії з державною владою політична ідеологія ні за її змістом, ні за її цінностями, ні за методами перетворення суспільно-політичного середовища не може бути опозиційною чи не опозиційною. Однак наскільки доцільно відмовлятися від аналізу цієї ознаки через посилення на те, що опозиційність політичної ідеології є випадковим та релевантним фактором, який не становить жодного інтересу для наукового дослідження? На нашу думку, такий висновок передчасний. Адже відомо, що політична ідеологія – це не лише синтезована сукупність поглядів, які віддзеркалюють та захищають інтереси певної партії, але й стратегія реалізації цих інтересів [8]. У цьому сенсі політична ідеологія та політична партія мають суттєву спільну ознаку. Політична ідеологія завжди прагне своєї реалізації. Вона відрізняється від політичної концепції або політичної ідеї якраз тим, що є типом активної взаємодії з політичним середовищем. Політична ідеологія завжди прагне адаптувати, перелаштувати,

організувати суспільно-політичні відносини згідно з тією моделлю, яку вона в собі містить. Схожа ситуація спостерігається й у діяльності політичних партій, які, репрезентуючи інтереси, потреби, прагнення певної соціальної групи (хоча, як вказує О. Полішкарєва, розміри цієї групи можуть суттєво змінюватися, що обумовлює існування елітних політичних партій, масових політичних партій та „партій для всіх” [9]), завжди прагнуть отримати державну владу для їх реалізації.

Отже, як політична партія, так і політична ідеологія розглядають державну владу як засіб власної реалізації. Причому подібний синтез політичної ідеології та політичної партії є надзвичайно плідним, оскільки в системі суспільно-політичних відносин партії виступають найактивнішим гравцем, який, з одного боку, потребує політичної ідеології (яка дозволяє відрізнити одну партію від іншої), а, з іншого боку, спроможний надати ідеології важелі для її безпосереднього втілення (таким важелем і є державна влада).

Але залежність перспектив реалізації політичної ідеології від перемоги чи поразки політичної партії, яка виступає носієм цієї ідеології, на практиці означає те, що одночасно з партією, „позиційною” чи „опозиційною”, стає такою й сама політична ідеологія. Звісно, що найвиразніше зміна у статусі політичної ідеології проглядається при двопартійних системах (єдина умова, яка має бути врахована у цьому випадку, як відзначав М. Дюверже, стосується того, що жодна з цих політичних партій не повинна бути партією тоталітарного типу [10], оскільки після її перемоги зникає саме поняття ідеологічного плюралізму та співіснування різних політичних ідеологій).

Для політичної теорії констатація цього має надзвичайно важливе значення. Адже, порівнюючи різні політичні ідеології та прагнучи визначити ступінь їх впливу на масову політичну свідомість, рівень їх поширеності, а також популярність у суспільстві тих чи інших політичних цінностей та ідеалів, необхідно відстежувати їх суспільну динаміку. У цьому сенсі емпіричні дані, які відображають боротьбу політичних партій (перш за все під час загальнодержавних виборів), служать матеріальною основою для узагальнень, які дозволяють визначити домінуючу в суспільстві політичну ідеологію, а також те, які саме прошки населення її підтримують, наскільки вона поширена і наскільки довго залишається домінантною (скажімо, перебування при владі у Швеції соціал-демократів протягом 60-х років XX століття, яке Е. Аннерс навіть окреслив як „соціал-демократичні лещата” [11], дозволяє зробити висновок щодо високої популярності соціал-демократичної ідеології та соціал-демократичного дискурсу в суспільній свідомості країни того часу).

Таким чином, як бачимо, феномен появи опозиційних ідеологій є одним з об’єктивних наслідків політичного розвитку сучасних демократичних країн, який випливає з принципу політичного плюралізму та механізмів ротації політичних партій у процесі реалізації державної влади. Проте

такий зв'язок між політичною ідеологією та діяльністю політичної партії (якщо застосовувати фактор політичного успіху партії для оцінки політичної ідеології) реалізується лише у тих випадках, коли самі політичні партії розглядають ідеологію як один з основних елементів свого функціонування. Маємо на увазі не так звані „ідеологічні партії”, а ті, які є бодай мінімально ідеологічно визначеними.

Ідеологічна визначеність є ознакою практично всіх найвпливовіших політичних партій у країнах з усталеними традиціями демократії та стабільними партійними системами. Однак чи можемо говорити, що „опозиційна ідеологія” є однаковою в умовах стабільної демократії та в умовах демократичних транзитів (такі політичні системи інколи окреслюють як „напівдемократії” чи „протодемократії”)?

Відповідаючи на це запитання, переходимо до другої проблеми, окресленої на початку статті.

Справа в тому, що неусталеність партійної системи, притаманна майже всім демократичним транзитам, породжує ситуацію існування чималої кількості політичних партій, які, не маючи чітких ідеологічних програм, або реально утримують політичну владу, або позиціюють себе їх антагоністами.

У першому випадку маємо справу з „партією влади” (не будь-яку політичну партію, яка найбільше впливає на реалізацію державної влади, а лише ту, основу якої складає блок прагматично зорієнтованих та деідеологізованих політичних діячів, представників номенклатури, бізнес-еліти [12]). У другому – з опозицією. Проте, як впливає з ознаки „деідеологізації”, така опозиція дуже специфічна. В принципі строге використання термінів взагалі не дозволяє говорити про наявність у подібної „деідеологізованої” опозиції будь-якої ідеології. Хоча, якщо підходити з цієї точки зору, то й „опозицією” зазначені політичні сили назвати також не можна.

Але об'єктивно це явище існує: деідеологізована „партія влади” та деідеологізована опозиція. Зрозуміло, що брак будь-якої політичної ідеології є згубною вадою політичної партії (навіть деідеологізованої). Тому як партія влади, так і опозиція змушені пропонувати суспільству бодай якийсь сурогат політичних цінностей, ідей та ідеалів, які окреслюють загальні контури їхнього бачення як існуючої політичної, економічної, соціальної дійсності, так і тих цілей, задля яких має реалізовуватися процес суспільного розвитку. Для партії влади такою ідеологією часто виступає „офіційна ідеологія”, що постає у вигляді узагальнених політичних цінностей та ідеалів, якість реалізації яких у політичному житті дуже важко однозначно виміряти. У випадку ж опозиції такою ідеологією є „ідеологія опозиційності”. Її суть в тому, що своєю основною метою вона визнає винятково зміну політичної еліти. Більше того, специфічною властивістю цієї ідеології є її універсальна здатність

консолідувати будь-які політичні сили (незалежно від проголошуваних ними ідеалів, цілей, цінностей), оскільки єдиною підставою для такої консолідації стає непримиренність до партії влади.

До речі, цікавий підхід до аналізу феномена ідеології опозиційності пропонує О. Єржов. Досліджуючи характер утворення союзів політичних партій на прикладі українського парламенту, він вживає таке поняття, як „аномальне блокування” чи „аномальна альтернатива”. На нашу думку, застосовуючи це поняття, значно легше продемонструвати, що за своїм змістом „ідеологія опозиційності” є псевдоідеологією, оскільки, як доводить О. Єржов, виникнення аномальної альтернативи (якщо припускається можливість політичного союзу з партіями, які сповідують протилежну ідеологію) можливе лише тоді, коли реальна ідеологічна складова у діяльності політичної партії є або мінімальною, або її взагалі немає [13].

Відтак, аналізуючи перехідні політичні системи, доволі часто стикаємося не лише з таким явищем, як „неконструктивна опозиція” [14], але й з утворенням надзвичайно специфічного типу опозиції, що ґрунтується на псевдоідеології, якою по суті і є ідеологія опозиційності. Для визначення такої опозиції цілком закономірним видається поняття „антагоністичної опозиції”, яке вживає для аналізу вітчизняної політики Ф. Рудич [15]. Характерною властивістю її є протистояння не стільки певному офіційному курсу (нагадаємо, що саме таке розуміння опозиційності застосовується у законодавстві багатьох європейських країн і саме так політичну опозицію було визначено у деяких проектах закону „Про політичну опозицію в Україні”, поданих на розгляд Верховної Ради), скільки конкретним політикам (або певній політичній еліті). В результаті цього метою, яку обґрунтовує ідеологія опозиційності, є не запровадження якогось нового курсу суспільно-політичного розвитку, нових політичних цінностей, ідеалів чи методів державної політики, а тільки зміна політичної еліти. Причому для досягнення цієї мети ідеологія опозиційності припускає використання будь-яких засобів.

Висновки

Результати проведеного дослідження феноменів „опозиційної ідеології” та „ідеології опозиційності” в умовах стабільних і перехідних політичних систем дозволяють зробити такі висновки.

1. Ознака опозиційності може бути застосована в процесі науково-теоретичного аналізу політичних ідеологій як один з методологічних критеріїв класифікації наявних у суспільстві (а точніше – у суспільно-політичній свідомості) ідеологічних програм. Щоправда, у цьому сенсі слід зробити деякі зауваження. По-перше, суб’єктом опозиційності (опозиційного статусу) виступає не політична ідеологія як така, а партія, громадська організація, соціальна спільнота, що є носієм цієї ідеології. Однак, оскільки у боротьбі за державну владу партії природно

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

розподіляються на „позиційні” та „опозиційні” (поняття „позиція” як протилежне поняттю „опозиція” вживає Р.Павленко [16]; на думку автора, застосування такої термінології є не лише науково виправданим, але й дозволяє адекватніше зрозуміти сутність феномена опозиційності), то, відповідно, і їхні програми, де, як зазначає П. Кривоцюк, ідеологія одержує своє найповніше відображення [17], набувають ознак „провладності” або „опозиційності”. По-друге, опозиційна політична ідеологія може змінити свій статус у випадку приходу до влади тих політичних сил, які її пропагують, або у випадку зміни політичною елітою, що утримує владу, своїх ідеологічних настанов.

2. Аналіз динаміки опозиційних ідеологій відбиває не лише процес боротьби між різними соціальними групами (насамперед – політичними партіями), але й дозволяє побудувати теоретичну конструкцію змін у суспільно-політичній свідомості, які супроводжуються трансформацією політичних цінностей, суспільно-державних пріоритетів, бачення способів ведення політичної боротьби, а також методів реалізації програм економічного, політичного, соціально-культурного розвитку. При цьому виокремлення концептуального ядра „позиційних” та „опозиційних” ідеологій, а також змін, які відбуваються в ньому й навколо нього (у цьому сенсі для вивчення процесу зміни політичних ідеологій можна застосувати модель „ядра” та „захисного пояса”, запропоновану для аналізу розвитку та зміни наукових теорій І. Лакатосом) дозволяє описати процес актуалізації тих чи інших політичних цінностей, політичних потреб та інтересів; те, яким чином ці зміни впливають на політичну свідомість і спрямовують політичну активність громадян у певному напрямку.

3. Поряд з цілком природним для демократичних політичних систем феноменом опозиційної ідеології (джерелом якого є визнання ідеологічного плюралізму, поєднане з інститутами легітимної партійної боротьби за здобуття державної влади), в умовах демократичних транзитів часто спостерігаємо явище, що може бути описане, як „ідеологія опозиційності”. У строгому розумінні поняття ідеології „ідеологія опозиційності” взагалі не є ідеологією, а радше „псевдоідеологією” або перверсивною формою сприйняття політичної дійсності. Її специфіка полягає в тому, що вона практично позбавлена ідейно-теоретичного підґрунтя; основна увага концентрується навколо практичних дій, спрямованих на реалізацію єдиної мети – зміни владної політичної еліти. Використовуючи термінологію В. Заболоцького, можна сказати, що ідеологія опозиційності виступає активним джерелом творення і трансформації не стільки соціальних відносин взагалі (що є властивістю, так би мовити, „чистих” форм ідеології), скільки владної політичної еліти [18]. Водночас цей тип ідеології видається надзвичайно продуктивним у тому сенсі, що на його основі вдається згуртовувати найрізноманітніші суспільні групи, які або прагнуть здобути політичну владу (чи бодай її частку), або незадоволені

діями офіційної влади (незалежно від того, йдеться про суцільне несприйняття офіційного курсу чи лише про якусь складову державної політики).

4. Небезпека поширення ідеології опозиційності в умовах перехідних політичних систем спричиняється її принциповою неспроможністю запропонувати будь-яку позитивну програму суспільно-політичного розвитку. З цієї точки зору, пропагуючи негативний погляд на існуючу політичну дійсність (який, до речі, може бути цілком справедливим), ідеологія опозиційності не містить у собі жодного позитивного проекту майбутнього суспільно-політичного розвитку (або він має явно месіансько-утопічний характер). У результаті чого отримання політичної влади стає, у межах сприйняття політичного життя крізь призму ідеології опозиційності, не засобом реалізації тієї чи іншої ідеологічної програми, а метою самою по собі.

5. Процес стабілізації політичної системи, пов'язаний з завершенням транзитивного періоду, супроводжується зниженням політичної впливовості та поширенням дискурсу ідеології опозиційності. Натомість відбувається перехід до нормальної конкуренції різних політичних ідеологій, кожна з яких репрезентує певний тип бачення політичного розвитку, і які можуть змінювати одна одну в ході ротації або суцільної зміни політичних сил, котрі концентрують у своїх руках основні повноваження реалізації державної влади (саме такий тип взаємодії влади і опозиції Д. Видрін окреслює як „ознаку цивілізованості” суспільства [19]).

Література:

1. **Тупчієнко Л.** Політичні опоненти. Чи готові слухати один одного? // Віче. – 2002. – №3 (120). – С. 14.
2. **Михальченко М.** Позиції опозиції. Хто є хто в Україні // Віче. – 2002. – №3 (120). – С. 5.
3. **Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Комина Я.** Політологія. – К., 2000. – С. 282.
4. Політологія: історія та методологія / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000. – С. 412.
5. Закон України “Про політичні партії в Україні” від 5.04.2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – №17. – С. 728.
6. **Паламарчук В., Литвиненко О.** Український варіант сучасної європейської демократичної держави // Віче. – 2003. – №5 (134). – С. 39.
7. **Примуш М.** Політичні партії на виборах // Віче. – 2003. – №10 (139). – С. 47.
8. **Пахарєв А.** Політичні ідеології та багатопартійність в Україні: знайомі незнайомці // Віче. – 2002. – №10 (127). – С.24.
9. **Полішкарєва О. О.** Критерії структуризації політичного простору в

**Феномени "опозиційної ідеології"
та "ідеології опозиційності"**

Віктор Лага

процесі розбудови громадянського суспільства в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2001. – Вип.11. – С. 564.

10. **Дюверже М.** Политические партии. – М., 2000. – С. 275-276.

11. **Исаев М. А., Чеканский А. Н., Шишкин В. Н.** Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. – М., 2000. – С. 87.

12. **Рябчук М.** Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і "розбудова держави" – К., 2000. – С. 132.

13. **Єржов О. В.** Політичні партії і становлення демократії: політико-правові аспекти участі партій у виборчому процесі // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2002. – Вип.19. – С. 595-596.

14. **Соколов В., Рябіка В.** Громадянське суспільство: дійові особи та виконавці // Віче. – 2003. – №4 (133). – С. 26.

15. **Рудич Ф.** Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 34.

16. **Павленко Р.** Опозиція: права і повноваження // Людина і політика. – 2002. – №4. – С. 6-9.

17. **Кривоцюк П.** Створення партій демократичного типу: світовий досвід та українські реалії // Людина і політика. – 2002. – №5. – С. 44.

18. **Заболоцький В.** Базисна тріада метаідеології: ліберальна складова // Людина і політика. – 2001. – №4. – С. 141.

19. **Видрін Д.** Еліта – це проблема будови суспільства // Віче. – 2003. – №5 (134). – С. 44.

Громадська думка: історія і сучасність

Оксана Дмитренко,

асистент кафедри суспільно-політичних дисциплін
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Одним з основних принципів демократичної організації суспільного життя є існування незалежної громадської думки. Після багатьох років нехтування думкою громадськості, в Україні, нарешті, почали рахуватися з нею. Більше того, зростає її роль як сили, спроможної впливати на політичний курс держави, формування законодавчого поля, визначення соціальної та економічної політики країни тощо.

Проте у середовищі вчених, політичних і державних діячів дискусії про місце громадської думки в суспільно-політичних процесах тривають. Думки часто полярні. Дехто зводить громадську думку в ранг „п'ятої влади”, а дехто схильний повністю заперечувати її позитивну роль.

Посилаючись на історичні факти використання громадської думки видатними державними діячами та на висловлювання таких політиків і мислителів, як Т. Джефферсон, А. Гамільтон, Дж. Медісон, С. Адамс, Дж. Брайс, Ф. Харріс та інші, автор статті має на меті знайти відповідь на актуальні запитання:

³⁵₁₇ чи необхідно враховувати громадську думку при формуванні політики?

³⁵₁₇ чи спроможні рядові члени суспільства адекватно сприймати політичні реалії і кваліфіковано висловлювати свою думку відносно складних політичних процесів?

³⁵₁₇ як і наскільки повно слід використовувати громадську думку органам державного управління?

Громадська думка є одним із найдавніших суспільних феноменів. Ще з античних часів можна простежити дві тенденції: від ототожнення думки та істини софістами (як кому здається, так є і насправді) і до повного ігнорування правителями думки пересічних громадян. Одні кажуть: „Vox populi – vox Dei” („Голос народу – голос Бога), а інші: „Che's volgare

ignorante ogn'un reprimenda e parli piu di quel che meno intenda" („Неосвічений простолюдин береться за все і говорить більш за все про те, про що він найменше знає") [2, с. 317].

Питання, чи повинні органи управління вести народ за собою, а чи навпаки – йти за народом, і в якій мірі рішення керівників повинні контролюватися громадськістю, досить не просте. Так, Х. Ортега-і-Гассет вважав, що міцною буде лише та влада, котра спирається на підтримку громадської думки. "Так було завжди: і десять тисяч років тому, і в наші дні; причому це справедливо для всіх – як для англійців, так і для племені батонудів. У всі часи суспільством можна було правити тільки спираючись на громадську думку" [6, с. 154-155]. Американський мислитель С. Адамс присвятив себе справі організації мас для встановлення контролю над державною владою. Він категорично протестував проти думки "буцімто не слід брати до уваги судження людей з вулиці" [1, с. 38]. Послідовний демократ А. Лінкольн вважав, що всьому, що підтримує громадська думка, гарантовано успіх [1, с. 39].

З іншого боку, відомі висловлювання визначних державних діячів, які скептично ставилися до громадської думки. О. Гамільтон: "Народ, народ! – це лише тільки величезний звір" [1, с. 39]. О. Гамільтон вважав, що за ситуації, коли інтереси народу розходяться з його бажаннями, для осіб, призначених самим народом охоронцями їх інтересів, завдання полягає в протидії тимчасовим оманам, аби дати народові час і можливість для спокійних розмислів. Політичний однодумець О. Гамільтона Дж. Медісон прямо стверджував, що будь-яке звернення до народу може свідчити, що в державі не все гаразд [1, с. 39]. А Дж. Адамс, шостий президент США, будучи відвертим противником демократії в будь-яких її проявах, підкреслював, що народні маси не можуть ні судити, ні діяти, ні висловлювати свою волю як політичне ціле [1, с. 40].

Одна з перших студій впливу громадської думки на державні рішення належала Г. Томпсону. Його праця "Громадська думка і лорд Біконсфілд" була опублікована в Лондоні 1886 року. Розглядався російсько-турецький конфлікт кінця XIX століття, що виник на ґрунті суперечок щодо захисту громадянських і людських прав християн на Балканах. Як твердить Г. Томпсон, громадська думка британців була на боці прихильників визволення балканських провінцій з-під гніту Туреччини. Але лорд Біконсфілд побоювався зростання російського впливу в Європі, і тому політика його уряду спрямовалась на підтримку Туреччини. Отже, виникла ситуація, коли британський уряд відкрито нехтував тиском громадськості, яка цікавилася міжнародними справами. Г. Томпсон дає живий і документально аргументований опис драматичних колізій, показує, як перебіг подій часом посилює одну з сторін протистояння, часом – іншу, і як вони реагували одна на одну.

Інший приклад розбіжностей між громадською думкою і політикою

влади наводить Л. Кейс у книзі "Французька думка про війну і дипломатію в часи Другої імперії", опублікованій у Філадельфії 1954 року. Автор описує розгалужену систему збирання французьким урядом Другої імперії рапортів про стан громадської думки. Ці рапорти надходили від чиновників урядової адміністрації з усіх районів країни. Це не були звичайні для тих часів рапорти-доноси на окремих осіб. Навпаки, це була вельми докладна інформація про реакцію різних соціальних груп на політику Наполеона III. У кризові періоди його правління такі донесення надходили щотижня. Зміст їх вивчався і використовувався для аргументації виступів під час дискусії на засіданні кабінету міністрів. 1866 року Наполеон III мав намір втрутитися в пруссько-австрійську війну, щоб не допустити перемоги Пруссії. Однак рапорти про стан громадської думки свідчили про таке сильне прагнення народу до миру і таку загрозу революції, якщо буде війна, що противники інтервенції в уряді здобули перевагу. Згодом же з'ясувалося, що вплив громадської думки на аргументи пацифістів в уряді мав негативні наслідки. Пруссія настільки зміцніла, що через чотири роки розпочала війну з Францією, наслідком якої було падіння режиму Наполеона III. Цей приклад дав підстави Л. Кейсу поставити під сумнів доцільність зважати на громадську думку в питаннях зовнішньої політики. [7, с. 69 – 70].

Але існує також багато прикладів вдалого використання політиками громадської думки. Так, класичним випадком були рекомендації Л. Харіса під час президентської кампанії Дж. Кеннеді, котрі врятували його від помилок. Л. Харіс встановив, що релігійна приналежність претендента на президентський пост дає поживу для багатьох пліток і спекуляцій. Підозра відносно кандидата-католика, за даними Л. Харіса, сягнула таких розмірів, що якщо й надалі обходити цю проблему мовчанкою, то можна зазнати поразки. За порадою консультанта Дж. Кеннеді виніс це питання на обговорення, внаслідок чого йому вдалося привернути на свій бік багатьох потенційних супротивників [9, с. 57 – 58].

Отже, приклади свідчать як про вдале, так і невдале використання громадської думки, що й дає підстави для сумнівів щодо доцільності керуватися нею при ухваленні важливих соціально-політичних рішень. Проте сучасна західна політична наука все ж вважає, що громадська думка має впливати на урядову політику. З точки зору Ф. Харріса, цей вплив залежить від погляду на роль „політичних представників”, тобто політичних діячів і посадових осіб, як „делегатів”. За Ф. Харрісом, ці представники повинні в кожному конкретному випадку діяти, як бажає більшість, незалежно від власних переконань. Такої точки зору, до речі, дотримувався Т. Джеферсон. Він розглядав громадську думку як засіб контролю за діяльністю урядовців. Адже обов'язок осіб, яким доручено здійснювати громадські функції, полягає в тому, щоб підкорятися рішучому вибору, зробленому громадянами, оскільки спостерігається

обмалює випадків, коли громадськість приходить до аморальних чи нерозумних рішень. Індивід, чиї погляди розходяться з думкою громадськості, повинен піддати їх сумніву і переглянути [1, с. 39].

З іншої точки зору, за тим же Ф. Харрісом, політичні представники можуть розглядатися як особи, наділені довірою народу. Прибічники цього погляду впевнені, що представники повинні знати бажання громадян, отже мають приймати рішення, які вважають найкращими для народу, незалежно від думки більшості. Так, Дж. Брайс ще 1898 року писав: "Народ має законне право говорити, чого бажає, але він менше знає, як і в якій формі можна здобути бажане, або іншими словами: громадська думка може визначати кінцеву мету, але вона менш пристосована для визначення вибору і засобів, необхідних для її досягнення" [1, с. 43]. Подібною точки зору дотримувався й американський політик У. Фулбрайт. Він порівнював роль пересічного члена суспільства з пасажиром на кораблі. У. Фулбрайт писав, що досвід свідчить: коли пасажир беруть на себе керування, корабель неминуче потрапляє на міліну. Це означає не те, що вони обрали неправильний пункт призначення, або що компетентна людина зробила б кращий вибір, а те, що вони навряд чи досягнуть місця призначення без допомоги капітана. Не слід дозволяти капітанові визначати пункт призначення, але потрібно дати йому можливість вести корабель, не піддаючи кожен оберт штурвала нашому непрофесійному контролю" [1, с. 44].

Досить часто дискусії про значення і роль громадської думки набувають форму дискусій щодо її компетентності чи некомпетентності, тобто щодо її здатності раціонально оцінювати ті або інші явища суспільно-політичного життя. В таких суперечках нерідко висловлюється сумнів стосовно спроможності рядових членів суспільства розбиратися в складних питаннях державного управління. Пересічні громадяни, мовляв, це представники маси, неспроможні на інтелектуальну діяльність, їм не притаманне уміння логічно мислити. Колишній відповідальний працівник ЮСІА Ю. Стівенс писав: "Хоча людство можна поділяти на кілька частин, в основному воно ділиться на дві: вожді і ведені, обрана меншість і пересічна більшість, еліта і маси. Цей поділ обумовлюється різними факторами. Але найважливіший – здатність логічно мислити. Середня людина далеко не логік" [1, с. 42].

Таким чином, одна з найгостріших суперечностей демократії полягає у протиріччі між масовістю і компетентністю. Чим складніше питання, тим, як правило, менша кількість людей здатна компетентно в ньому розібратися, в той час як демократія передбачає широке залучення громадськості до державного управління і прийняття важливих рішень.

Звичайно, зрілість і дієвість громадської думки багато в чому залежить від політичної культури громадян, від їхнього уміння орієнтуватися в політичних подіях. Але певна некомпетентність громадської думки не

повинна бути причиною її ігнорування. Тим більше, що є випадки, коли достеменне знання громадської думки, нехай вона буде адекватною чи хибною, необхідне. Наприклад, коли ставиться мета з'ясувати ставлення громадян до різних політичних партій, громадських рухів та організацій або скласти рейтинг політичних лідерів. Інформаційна цінність визначається не стільки обґрунтованістю громадської думки, скільки тим, що вона пояснює реальну причину того чи іншого явища.

З іншого боку, сам факт того, що громадська думка вже склалася, повинен служити важливим сигналом для управлінських органів. Вони повинні звернути пильну увагу на проблему, що стала об'єктом реакції широких верств населення, а разом з тим і замислитися, через які обставини ця реакція не відповідає реальному стану речей, і що потрібно зробити для її якісного оновлення.

Говорячи про достовірність чи недостовірність інформації, що її надає громадська думка владним органам, слід мати на увазі, що з проблемою її адекватності тісно пов'язана проблема інформованості населення з певного питання. Проблема інформованості значно ширша за проблему гласності. Можливе таке становище, коли, попри відкритість роботи управлінських органів, громадяни мало ознайомлені з нею. Тому важливо, щоб з ініціативи державних органів, поширювалася інформація про їхню діяльність та політичні проблеми, які вирішуватимуться владними структурами. Аби громадяни могли сформулювати і висловити власну компетентну думку відносно певної проблеми, вони повинні бути детально проінформовані як про саму проблему, так і про багатоманітність варіантів її вирішення, а також можливі наслідки прийняття того чи іншого варіанту.

Відтак великої ваги набуває проведення через засоби масової інформації суспільних дискусій, диспутів для з'ясування різних точок зору, позицій з певного питання. Виступи представників влади, опозиції, науковців виробляють зрештою набір альтернатив, які потім використовує громадськість для вироблення своєї думки. Важливим моментом є також і те, що інформація досягає своєї мети тоді, коли суспільство має достатній рівень політичної грамотності, політичної культури. Коли ж громадяни не мають достатніх знань і не можуть використати одержану інформацію для вироблення власної точки зору, а потім висловити її, то інформація стає мертвим капіталом. Тому важливо, щоб влада створювала всі можливі умови для підвищення освітнього рівня своїх громадян.

В сучасних демократичних державах проблема місця і ролі громадської думки в політичних процесах суспільства вирішується шляхом її участі у прямій та опосередкованій демократії. Досить часто громадську думку визначають як різновид безпосередньої демократії, котра дає можливість кожному члену суспільства обирати своїх представників до державних органів управління та брати участь в обговоренні державних законів і проведенні їх у життя. Ефективним і доступним способом впливу на

офіційні структури влади з боку громадськості є вибори. Вони – “спосіб формування органів влади і управління за допомогою вираження за певними правилами (у відповідності з виборчою системою) політичної волі громадян” [8, с. 401].

Ще з часів античної полісної демократії народ мав право обирати своїх представників до вищих органів управління. В працях Плутарха можна знайти опис проведення таких виборів за часів царя і законодавця Лікурга. Вибори починалися, коли народ Спарти збирався на площі і заявляв, кого з претендентів вирішив обрати до ради старійшин. Сьогодні практично в більшості країн світу саме через вибори громадськість може здійснювати вирішальний вплив на формування політичної еліти, і це вже не викликає жодних заперечень.

Наступним проявом безпосередньої демократії, де громадська думка також відіграє вирішальну роль, є референдум. Сучасні демократичні конституції встановлюють певне коло питань загальнодержавного значення, які повинні вирішуватися усім народом. Через референдум народ вирішує, насамперед, питання про прийняття конституцій та поправок до них, зміни форм державного устрою, а також висловлює своє ставлення до найважливіших законопроектів, конкретних проблем загальнонаціонального значення, міжнародних договорів тощо. Саме за допомогою референдумів громадськість має можливість безпосередньо висловити свою волю, стати творцем законів, проявити свою ініціативу. Якщо дотримано всіх встановлених конституцією або законом умов, то прийняте шляхом референдуму рішення вважається рішенням народу, і його юридична сила нерідко вища, ніж юридична сила законів, ухвалених парламентом.

Що ж стосується врахування громадської думки у формах представницької демократії, то тут вона найчастіше виступає як джерело важливої соціально-політичної інформації для управлінських органів, а також інформації, яку можна використовувати для прийняття важливих політичних рішень.

Механізм використання громадської думки в процесах прийняття і реалізації політичних рішень простий лише з першого погляду. В більшості випадків результати досліджень громадської думки ототожнюються з формулою комплексного прийняття рішень, більш притаманній безпосередній демократії (голосування, референдум). Досить часто можна почути: “Чи брав до уваги уряд цей факт у своїх політичних рішеннях?” або “Які можна вказати конкретні приклади постанов, що ґрунтуються на результатах опитувань громадян?” При цьому забувають, або й зовсім не звертають уваги на те, що справа не в простому “перекладі”, оскільки політичне рішення не може бути сумою взятих до уваги елементів [4, с. 98]. К. Кульчор зазначав: “Якщо політична діяльність, пов’язана з виробленням цілей розвитку суспільства, не може тільки ґрунтуватися

на наукових знаннях і повинна реалізовуватися з урахуванням стану громадської думки, то з цього зовсім не випливає, що рішення приймається просто у відповідності з існуючою громадською думкою, на основі побажань широкої (неспеціалізованої) громадськості” [5, с. 80]. Тому знання, яке надає громадська думка органам управління для прийняття політичних рішень, можна кваліфікувати як первинну, початкову інформацію. Без систематизації, логічного опрацювання вона містить фрагментарні, описові відомості про сприйняття і бачення соціальними спільнотами тих чи інших процесів, явищ політичного життя. Наукове ж знання, яке лежить в основі дійсно наукового управління, – це результат систематизації розрізнених даних з виявленням закономірних зв’язків між фактами і подіями [3, с. 125]. Лише після такого опрацювання громадська думка може надати органам управління інформацію, яка володіє якостями наукового знання.

Політичне рішення постає як можливий пункт перелому подій, зміни напрямку і динаміки суспільно-політичних перетворень. Ці перетворення повинні відповідати певним очікуванням громадян. Тому під формулою “відповідності політичних рішень громадській думці” слід розуміти прийняття таких рішень, які б відповідали сподіванням народу. Причому вони повинні відповідати як теперішнім, так і майбутнім суспільним сподіванням. У випадку, коли політичні зміни не відповідають очікуванням народу, громадська думка може виступати з осудом цих рішень. Тоді застосовуються різні санкції: мітинги, страйки тощо. Коли ж політичні зміни задовольняють потреби та інтереси громадян, відбувається підтримка цих змін з боку громадської думки.

Отже, розглянувши різноманітні, навіть протилежні підходи щодо місця і ролі громадської думки в політичному житті, можна зробити такі висновки:

³⁵₁₇ громадська думка є певним показником розвитку демократичності суспільства. Чим більше влада співпрацює з народом, тим вона демократичніша;

³⁵₁₇ сучасні демократичні держави за допомогою певних правил регулюють і спрямовують в потрібне русло участь громадської думки в політичних процесах;

³⁵₁₇ невикористання владою громадської думки може призвести до послаблення престижу органів політичного управління, відчуження народу від державних справ, що, в свою чергу, веде до породження соціальної напруги, розгортання політичних конфліктів та зростання деструктивної активності мас;

³⁵₁₇ громадська думка, при належній освідченості, інформованості мас з певного політичного питання, може виступати як компетентний і повноцінний партнер управлінських органів. З іншого боку, систематизація, облік та аналіз вже існуючої громадської думки може

надати органам управління інформацію про потреби, інтереси, сподівання народу як на сьогоднішній, так і на майбутній.

Перспективним завданням подальших розвідок у цій сфері є детальне вивчення та аналіз участі громадської думки в політичних процесах сучасної України.

Література:

1. За кн. Американское общественное мнение и политика. /Ю. А. Замошкин, Э. А. Иванян, М. М. Петровская и др.; Отв. ред. Ю. А. Замошкин. – М.: Наука, 1978. – 294 с.
2. Гегель В. Ф. Сочинения. Философия права. Т. VII. Пер. Б. Столпнера. М.-Л. Соцэкгиз, 1934. – 380 с.
3. Житенев В. Б. Общественное мнение в социальном управлении. Новос., 1987. – 167 с.
4. Квятковский. Изучение общественного мнения и политика. // Актуальные проблемы изучения и формирования общественного мнения, его использование в управлении социальными процессами. М., 1987. – 178 с.
5. Кульчор К. Нужны глубокие теоретические исследования. // Проблемы мира и социализма. – 1979, – № 2.
6. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник: Пер. исп. /Сост. И. Тертерян, Н. Матяш; Послес. Н. Матяш/. – М.: Радуга, 1991. – 639 с.
7. За кн. Оссовський В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації. /НАН України. Ін-т Соціології. К., 1999. – 136 с.
8. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию. Учебник для студентов высш. учеб. заведений. М. – Аспект Пресс, 2000. – 485 с.
9. Сурмин Ю. П. Теория общественного мнения. Курс лекций. К.: МАУП, 1999. – 72 с.

Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера

Євгенія Петракова,

викладач кафедри політичної соціології і права
Одеської національної академії харчових технологій

Формування іміджу політичного лідера і політичної партії в українській практичній політології має певні особливості. Вони пояснюються не тільки характером соціально-політичних трансформацій останніх років, але й історичними традиціями. Протягом всієї своєї складної історії український народ не раз втрачав політичну еліту. Не мали ми справжньої культурно-політичної еліти й у недавньому тоталітарному минулому, де панувала адміністративно-партійна номенклатура.

В сучасних умовах політичної самоорганізації українського народу гостро постала проблема формування нової генерації високопрофесійної, патріотично налаштованої і по-європейски інтегративної еліти. Розгортання цього процесу збіглося за часом з навальним поширенням в Україні політичних технологій та методів сучасної іміджелогії, що значно активізувало політичне життя, загострило суперництво між політичними силами. Відтак актуальним стає аналіз найзначущіших аспектів формування і становлення іміджу політичних лідерів в Україні в період розбудови незалежної держави.

Постановка проблеми.

Політичний імідж в сучасних умовах стає настільки важливим чинником, що з ним обов'язково змушені рахуватися політики, які прагнуть здобути владу чи утримати її. Нова політична практика висунула відповідні вимоги перед теорією, у відповідності з якими в практичній політології виник цілий новий напрямок, що одержав назву іміджелогії. Це комплексна дисципліна, що використовує, крім політології, результати й інших наук – соціології, психології, антропології, соціальної психології, дані конкретних соціологічних досліджень, етнографії, історії та інших. Тому знання та досвід фахівців з формування політичного іміджу користуються великим попитом серед політичних партій та їх лідерів,

інших акторів політичного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За рубежем напрацьовано значний масив літератури з проблем формування політичного іміджу. Однак далеко не в усьому викладені в ньому ідеї та узагальнення досвіду можуть задовольнити потреби українського політичного ринку з його особливостями та нинішньою кон'юнктурою. Цю лакуну все наполегливіше прагнуть заповнити вітчизняні політологи. Останнім часом з'явився цілий ряд цікавих монографій та статей. Особливо активно в цьому плані працює Г. Почепцов, який ще 1995 року опублікував роботу "Имидж-мейкер" [1], а 1997 видав дві книги з іміджелогії, а саме "Имидж: от фараона до президента" [2] і "Имидж и выборы" [3]. Докладно розглядає проблему В. Королько в підручнику "Основы публичной речеведности", в якому є спеціальний розділ – "Создание имиджа" [4]. З'явилися аналогічні розділи у виданнях загальнолітологічного характеру, в тому числі в підручниках і монографіях В. Бебика [5; 6], окремі статті Р. Старовойтенка [7] та ін.

Вітчизняні і зарубіжні фахівці з іміджелогії прагнуть визначити сутність цього соціально-політичного явища. Однак відзначимо, що тут немає повної єдності. В. Королько (посилаючись на словник Вебстера) вважає імідж "штучною імітацією або піднесенням зовнішньої форми якогось об'єкта і, особливо, особи" [4, с. 294]. Є. Єгорова-Гантман та інші називають іміджем "спеціально створюваний, навмисно формований політичний образ для досягнення поставлених цілей" [8, с. 5]. Очевидно, на таке формулювання визначальний вплив справило первинне значення слова "імідж", що походить від латинського *imago*, пов'язаного зі словом *imitary*, що означає "імітувати". Однак деякими вченими формулюються й інші, універсальніші визначення. "Політичний імідж, – вважають, зокрема, московські науковці, – це сукупність уявлень, сприйнять і переконань, що має індивід або група індивідів про різні політичні явища або товари" [9, с. 84].

Посилаючись на ці та інші визначення, можемо відзначити, що в практичній політології – це, насамперед, узагальнений образ, що складається у пересічних громадян про політичні суб'єкти. Інша справа, що нині його цілеспрямовано формують професійні іміджмейкери.

Треба визнати, що українські автори поки що більше уваги приділяють розглядові проблеми лідерства з традиційних позицій нормативної політологічної науки. Тільки в останні роки з питань вивчення політичної еліти і лідерства опубліковано монографії В. Журавського, О. Кучеренка, М. Михальченка, М. Томенка, В. Литвина, А. Пахарєва [10 – 13]. У багатьох з них підкреслюється, що формування української культурно-політичної еліти має свої особливості, без з'ясування яких неможливо по-справжньому розібратися в питаннях її іміджу. Тут варто вахувати й

історичні традиції, і соціальні стереотипи, і особливості української політичної культури, і, можливо в першу чергу, своєрідність історичної долі української еліти. Відомо ж бо, що через масу об'єктивних причин, насамперед через кілька століть бездержавності, український народ втрачав національну еліту. Усе це знижувало можливості етносу до політичної самоорганізації та відновлення незалежної національної держави, негативно позначилося на його історичній долі.

Унаслідок цих причин на початку 90-х років, з проголошенням державної незалежності України проблема формування нової генерації національної політичної еліти набула особливо важливого значення. Однак аналіз нинішньої ситуації свідчить, що цей процес відбувається надто повільно й суперечливо. Наша молода еліта вкрай роз'єднана в ідейно-політичному плані, не склалася конструктивна практика цивілізованої змагальності та співробітництва різних політичних сил. Навіть представники нині діючої влади визнають, що протягом минулого десятиліття ми “мало просунулися в справі формування своєї національної, дійсно політично вагомої і відповідальної еліти” [14, с. 89].

В таких умовах сутнісні питання формування політичної еліти мають домінувати. Однак на перший план висувається практична діяльність політтехнологів, іміджмейкерів з створення „образу” конкретних кандидатів на виборні посади. І на це не можна не зважати науковцям-дослідникам.

Як уже згадувалося, досвідчені іміджмейкери уміють за короткий час “розкрутити” того чи іншого претендента на посаду і привести його до перемоги. “Невелика група професійних політичних консультантів, – справедливо пише російський дослідник А. Максимов, – здатна просто перевернути хід кампанії, перетворити визнаного лідера на аутсайдера, а нікому досі не відому людину зробити лідером громадської думки” [15, с. 50].

Відтак, мета цієї статті:

виявити найбільш значущі аспекти формування і становлення іміджу політичних лідерів в Україні на сучасному етапі розвитку суспільства.

Імідж політичного лідера формується на основі як мінімум двох основних факторів: очікувань виборців та індивідуальних особливостей самого політика. Однак варто враховувати, що в сучасному політичному житті, коли широко використовуються ефективні методи політичної реклами у ЗМІ та здійснюється потужний і всеохоплюючий тиск на громадську думку, імідж “лідера-для-публіки” може значно відрізнятись від “лідера-реальної особистості”.

Основні результати дослідження

Теоретичний аналіз та узагальнення досліджень відомих українських

фахівців, зокрема В. Бебика, Г. Почепцова та інших, свідчить, що в суспільній свідомості існує досить виразний імідж “ідеального президента”. Респонденти визначають основні риси характеру, що, на їхню думку, повинні бути властиві іміджеві ідеального глави української держави: мудрість і розважливість назвали 68,8 % опитаних, інтелігентність – 68,1 %, гнучкість – 56,0 %, розум – 47,5 %, почуття гумору – 29,8 %, комунікабельність – 27,0 %, людяність – 27,0 %, кмітливність – 22,7 %, наполегливість – 22,0 %, мужність – 21,3 %, працездатність – 19,2 %, колегіальність – 16,3 %, обережність – 8,5 %, хитрість – 7,1 %, акуратність – 7,1 %, емоційність – 5,0 %, закоханість – 4,3 %, упертість – 4,3 %. Такі риси характеру, як твердість, войовничість, романтизм, авантюризм, авторитаризм набрали від 1,4 до 2,1 % переваг.

Як бачимо з наведених даних, обов’язковими рисами характеру лідера нації є мудрість, розважливість, інтелігентність, гнучкість, розум. Певною мірою деякі риси, що респонденти бажали б бачити в особистості ідеального президента, є також і характеристиками українського національного характеру, української ментальності.

В літературі з політичного маркетингу подається докладний аналіз, опис і типологія всієї роботи з політичного рекламування та формування іміджу партії або політика. У тому числі виділяються її основні етапи, серед яких називаються такі: вивчення уявлень у громадській думці про “ідеального” лідера та реальний імідж кандидата; створення (“упакування”) іміджу кандидата; його реалізація (“продаж”) з використанням ЗМІ та системи паблік рилейшнз [5, с. 309-310]. Незважаючи на відносну “молодість” українського політичного ринку, формування і просування політичного іміджу кандидата на виборну посаду відбувається тут саме за описаною схемою.

Слід назвати ще одну важливу складову діяльності з формування іміджу лідера, що в сучасній політологічній літературі називають позиціонуванням. Це припускає визначення та публікацію всієї системи ідейно-політичних і програмово-практичних позицій кандидата з урахуванням установок його найближчих конкурентів. У зарубіжній політичній практиці такі питання найчастіше носять суто конформістський, тактичний характер і зводяться до пошуку вільної ніші на політичному ринку країни.

Г. Почепцов пише, що для створення відповідного іміджу зарубіжні політтехнологи використовують рекомендації фахівця з маркетингу К. Ларсона, який пропонує, за аналогією з економічною сферою, схему політичного позиціонування на основі таких принципів: “бути найпершим”, “бути найкращим”, “бути найменш дорогим”, демонструвати “чим ми не є”, враховувати особливості різних вікових груп виборців [16, с. 175-190].

В українській практиці все складається дещо по-іншому. По-перше, наше суспільство переживає період докорінної соціальної трансформації,

в результаті якої змінилися самі основи ідеології державного будівництва: на зміну утопічним комуністичним ідеологемам прийшла орієнтація на суверенітет, ринкові відносини та демократію. По-друге, українці початку 90-х років вийшли з тоталітарного суспільства, життя якого було максимально ідеологізованим і політизованим. Звідси їхня стійка звичка сприймати кандидатів через їхні ідейні погляди й політичні програми. Усе це не могло не відбитися на особливостях позиціювання претендентів на виборні посади, на їхніх політичних програмах і рекламному іміджі.

У зв'язку з цим кожний український політичний лідер і в нових умовах прагнув, за традицією, дотримуватися певної ідейної орієнтації, вписатися в існуючі ідейно-політичні течії. Багато представників політичної еліти поміняло свої погляди. Частина з них просто пристосувалася до нових політичних реалій, однак для інших це стало не простим актом мімікрії, а результатом болісного пошуку нової життєвої позиції. Усе це, зокрема, стосується і Л. Кравчука, колишнього компартійного функціонера, який був обраний на посаду Президента України. У період назрівання соціально-політичних змін наприкінці 80-х років він ознайомився з цілим рядом раніш закритих партійних документів, у тому числі й щодо голодомору 1932 – 33 років. Саме ця обставина значно вплинула на зміну його поглядів. “Стало страшно і моторошно від цієї правди, – розповідав він пізніше. – Я згодом зрозумів: усе, що робилося, було суцільною брехнею. І партія цю брехню затверджувала...” [17, с. 119].

Варто відзначити, що саме тепер, в умовах утвердження вільного політичного ринку влади, виникає потреба в яскравих лідерах, що володіють визначеною позицією, професіоналізмом, високими моральними якостями та патріотизмом. Раніш, у тоталітарному минулому, все мало інший вигляд. Був широко розповсюджений типаж лідера, який мімікрував під своє оточення.

Важливе місце в діяльності іміджмейкерів посідає організація вивчення громадської думки. Команда забезпечує проведення спеціальних соціологічних опитувань або спирається на результати вже наявних. Зупинимось на одному з різновидів соціологічного опитування – практиці складання і використання рейтингів окремих партій і лідерів, особливо в період передвиборчої кампанії.

За всієї розмаїтості організацій та установ, що проводять рейтингові дослідження, важливо забезпечити їх високий професійний рівень, а отже й політичну неупередженість, максимальну об'єктивність. Знання основ проведення опитувань населення, аналітичного вивчення настрою людей, уміння інтерпретувати різного роду статистичні дані вкрай необхідні сучасним піарменам не тільки для самостійного виконання роботи, але й для здійснення критичного підходу до інформації соціологічного змісту, розповсюджуваної різними каналами.

Сучасна практика соціологічних досліджень та складання рейтингів

суб'єктів політики свідчить, що між громадською думкою і знаннями людей існує величезна різниця. У зв'язку з цим соціологи та спеціалісти-іміджмейкери повинні вміти розібратися в цій особливості. Відомий фахівець у цій галузі Х. Кентрил відзначав, що думка громадськості, яку ми вивчаємо, – це функціональне знання, яке виникло на основі досвіду і було перевірене практикою. Це, так би мовити, емпіричне узагальнення. З іншого боку, фундаментальні знання, якими володіє та ж громадськість, – це, в основному, результат інтелектуальних зусиль, однак вони істотно не впливають на сприйняття конкретних ситуацій. Х. Кентрил підкреслював, що вивчення громадської думки повинне відзначати випадки, коли “знання”, у тому числі й політичні, переростають у “розуміння”, а також з'ясовувати причини, чому групи з протилежними ідейними поглядами (знаннями) досягають розуміння спільності мети й необхідності ухвалювати спільне рішення [18, с. 170].

Рейтингові дослідження найчастіше проводяться через певні відтинки часу, щоб наочніше було видно картину різних тенденцій у формуванні громадської думки. Це, з одного боку, дозволяє цілеспрямованіше впливати на електорат; по-друге, у кандидата з'являється можливість внести певні корективи в проведення виборчої кампанії, у формування свого політичного іміджу. Іміджеві рейтинги допомагають політикам орієнтуватися на сучасному політичному ринку, що вже відчуває напруженість у зв'язку з наближенням президентських виборів. Однак результати однієї, навіть найавторитетнішої соціологічної служби можуть мати погіршеності і викликати сумнів у різних політичних акторів. У зв'язку з цим значний інтерес викликають так звані порівняльні аналізи-рейтинги, у яких використовуються результати опитувань, проведених провідними соціологічними службами.

Найважливішим напрямком іміджевого рекламування є, безперечно, робота з створення, формування іміджу лідера, партії чи іншого суб'єкта політики. При цьому поширення останнім часом іміджевих характеристик не можна вважати тільки примхою політтехнологів та іміджмейкерів. Необхідність нових технологій визначається, насамперед, соціально-психологічними особливостями суспільства і високим рівнем розвитку сьогодишніх ЗМІ й електронно-комп'ютерних технологій. Система символів пронизує нині усе наше життя.

Символічний підхід властивий самій психічній природі людини і полегшує їй вибір у політичній сфері. Тому масова свідомість орієнтується переважно саме на іміджеві характеристики, що виступають як певні символи нашої політичної реальності. Цю тенденцію підтверджують і соціологічні дослідження. Так, на запитання “Чим ви будете керуватися, голосуючи за ту чи іншу партію?” 27 % респондентів відповіли, що орієнтуватимуться на назву партії, її програму, гасла, а 18 % заявили, що виходитимуть з прізвищ лідерів [7, с. 57].

Сучасні соціально-психологічні методики допомагають створити зрозумілу мову образів, що легко сприймається, не вимагає великої інтелектуальної напруги, має значний емоційний потенціал. Стратегія іміджу політичного суб'єкта виступає в ролі раціонального механізму перетворення ірраціональних потенцій виборців на історично обумовлений політичний вибір суспільства. Не випадково американський іміджмейкер Р. Прайс писав, що “реагування йде на імідж, а не на людину”. Іншими словами, іміджеві методики можна вважати одним з найважливіших і найбільш дієвих засобів у сучасній практиці політичної самоорганізації суспільства.

Іміджмейкери, створюючи, аналізуючи і впроваджуючи політичний імідж лідера в суспільну свідомість, насамперед звертають увагу на фізичні, комунікативні, політико-психологічні дані лідера, оскільки особистісні характеристики мають значну емоційну прив'язку до аудиторії, легше проникають у масову свідомість і міцно засвоюються виборцями.

Вітчизняні автори визначають в українській політичній практиці трохи інші, ніж на Заході, але ближчі нам типи політичного іміджу, що використовувалися кандидатами в народні депутати. Зокрема, В. Бебик пропонує таку їх класифікацію:

³⁵₁₇ “**діловий імідж**”, який щонайкраще характеризується ідеологією: “ми заробили гроші для себе, заробимо їх і для вас”;

³⁵₁₇ “**інтелектуальний імідж**”, що виник на основі твердження: для роботи в парламенті необхідні професіонали;

³⁵₁₇ “**народний імідж**” будувався на класичній популістській основі, на прагненні сформулювати позитивне ставлення до себе як до “свого хлопця”;

³⁵₁₇ “**політичний імідж**” формувався на контрастному протиставленні соціалістів (формальних або прихованих) і націонал-демократів. В обох випадках ставка робилася на певні, добре відомі базові цінності основних політичних сил суспільства, а власне імідж створювався на декларуванні прихильності до цих цінностей, а не на основі особистісних характеристик кандидатів;

³⁵₁₇ “**жіночий імідж**” створювався на основі кредо: “Схоже на те, що чоловіки вже нічого не зможуть зробити. Обирайте жінок. Вони зроблять цей світ кращим”;

³⁵₁₇ імідж “**місцевого жителя**” будувався на основі постулату “Я – свій, я тут живу і нікуди не дінуся, тому що в мене тут родичі і родина...” [6, с. 52-53].

Багато дослідників підкреслюють, що для всіх типів іміджу дуже важливим його елементом є наявність аури комунікації, фундаментальною ознакою якої можна вважати посмішку політика. Тому іміджмейкери рекомендують своїм клієнтам обов'язково посміхатися, якщо вони хочуть сподобатися виборцям. Тим більше, що цьому мистецтву,

як запевняють психологи, неважко навчитися [21].

Крім природних чинників формування іміджу і завойованої в процесі попередньої діяльності більшої чи меншої популярності, деякі кандидати вдавалися до порад спеціалістів-іміджмейкерів. Широка аудиторія телеглядачів спостерігала, як Л. Кучма завів нову зачіску, відмовився від окулярів, співав зі сцени тощо. Можна згадати, що Б. Єльцин навіть танцював перед виборами. Білоруські іміджмейкери пішли ще далі, створивши фільм “Земля під білими крилами”, у якому О. Лукашенко підноситься в образі, як писала одна наша газета, “сонцеподібного вождя”. Незважаючи на здавалося б незначущість подібних зовнішніх факторів, насправді (і це добре знають фахівці) вони справляють іноді величезний вплив на пересічного виборця, на його емоційну сферу.

Останнім часом значно зросла роль особистості політичного лідера, його ділових і моральних якостей, рівень його популярності. З урахуванням маркетингової термінології можна сказати, що спостерігається підвищення ролі іміджевого фактора політичного лідера, зростає його вплив на електоральну поведінку.

Особливо актуальним стало питання про імідж харизматичного лідера, що впливає на громадську думку і політичні процеси в суспільстві. Фахівці твердять, що вчинки таких політиків найчастіше суперечать раціональній логіці, їх неможливо “прорахувати”, вгадати, однак ефективність діяльності харизматичного лідера завжди надзвичайно висока.

Російський дослідник В. Костиков у такий спосіб визначив його особливості: “Харизматичний лідер виграє і зберігає владу всупереч усім вчиненим помилкам, часто всупереч здоровому глуздові. Харизма спалює все політичне сміття навколо президента. Населення або не вірило “інсинуаціям” опозиції і преси, або взагалі не бажало бачити плям на костюмі свого президента” [22, с. 340].

На думку багатьох соціологів і політичних аналітиків, харизматичною особистістю можна вважати Б. Єльцина. У його діяльності й поведінці, виходячи з раціональної логіки, було чимало вад, однак найчастіше в очах громадської думки вони перетворювалися на чесноти й сприяли підвищенню привабливості його іміджу.

При цьому слід зазначити ще одну важливу обставину. Особистість, близька до харизматичного ідеалу лідера, допомагає всій партії здобути перемогу на виборах. Так, політичні оглядачі, підбиваючи підсумки виборів 2001 року у Великій Британії, справедливо відзначали, що лейбористи своєю перемогою багато в чому повинні завдячувати Т. Блеру, що “здійснив щось історично майже неможливе, як і його політичний партнер Б. Клінтон, що зробив переобрання своєї партії на новий термін неминучим після кількох років, коли здавалося, що це неможливо” [23].

В українській дійсності ця закономірність теж виявляється повною мірою: не випадково поширилася практика створення політичних партій

під певних політичних лідерів, а останнім часом сформувалася низка політичних блоків навколо найпопулярніших політиків.

Водночас при формуванні іміджу кандидата на виборну посаду деякі аналітики рекомендують враховувати принцип певної відповідності рівнів інтелектуального розвитку. Наприклад, Г. Дилигенський пояснює, чому, на його думку, успіх приходить до тих кандидатів, чий інтелектуальний рівень не особливо відрізняється від інтелектуального рівня пересічного виборця: оптимальна цифра розриву – не більше 25 – 30 %. При різкому відриві лідера (дуже розумний або дуже дурний) він відразу втрачає підтримку в масах. Г. Дилигенський пояснює це так: лідер, що рухається угору, дуже залежить від своєї команди, він повинен проявляти конформізм до групових цінностей і очікувань. “Така ситуація вкрай несприятлива для людей із сильним інтелектом. Сила розуму – це, насамперед, його творчий потенціал, здатність знаходити неординарні, принципово нові рішення. Психологія нонконформізму неминуче придушує цю здатність. Тому люди, що володіють сильним розумом і потребою в його реалізації, часто йдуть не в політику, а в науку, літературу, публіцистику” [5, с. 231]. Безумовно, у наведених міркуваннях є певний практичний зміст, однак для української політичної дійсності це положення, на наш погляд, нині не дуже актуальне.

В сучасній практиці політичного суперництва великого значення набуває використання технологій дискредитації конкурента або, як говорять політтехнологи, “зниження іміджу конкурента”. Ця робота ґрунтується на таких підходах: ненав’язлива інформація про відомі й невідомі електоратові деталі негативного іміджу, порівняння поведінки конкурента з “нормальними” або “ненормальними” зразками поведінки, докази залежності його від певних осіб чи організацій, його підпорядкованість, залежність від зовнішніх впливів. Нарешті, антигероя порівнюють з негативними для виборців образами.

Для формування відповідної громадської думки використовуються найрізноманітніші ЗМІ та паблік рілейшнз, але в першу чергу преса і телебачення. При цьому в країнах розвиненої демократії вже проявилася цікава закономірність: кількість критичних матеріалів, спрямованих на зниження іміджу конкурента, в сумарному обсязі рекламних проєктів постійно зростає. Про співвідношення позитивних і негативних телевізійних рекламних роликів у президентських кампаніях США свідчить, зокрема, така статистика. Всі американські виборчі кампанії з 1960 по 1988 рік мали в сумі 71 % позитивних і 29 % негативних роликів. Але 1992 року в кампанії Клінтон /Буш їх вже було: у Буша 56 % негативу і 44 % позитиву, у Клінтона 63 % негативу і 37 % позитиву. Тобто виборчі кампанії робили ставку на дискредитацію конкурента. Аналогічні тенденції характерні і для сучасного українського політичного ринку.

Політичні технології, що створюють негативний образ конкурента,

спрямовані на те, щоб продемонструвати виборцям слабкі сторони опонентів. Нагодою для антиреклами можуть стати певні реальні вчинки та якості конкурента, що, звичайно, відповідним чином обігруються і доводяться до рівня переконливого викривального документа, принаймні для пересічного електорату. Серед них, наприклад, може бути недостатній досвід претендента; його певні негативні особисті якості, невдалі висловлювання; невиконання колишніх обіцянок чи негативні результати роботи на попередньому місці; прорахунки й помилки, що демонструють некомпетентність тощо.

Для зниження іміджу конкурента і створення негативної реклами використовуються різні методи, що у зарубіжних країнах одержали вже широке поширення і певне теоретичне осмислення. Найефективніше і, відповідно, найчастіше використовуються такі методи:

³⁵₁₇ **метод “клапана”**, тобто переведення громадської думки з позитиву на негатив. Навіть найсильніші кандидати при вмілій атаці на них можуть виявитися в програші;

³⁵₁₇ **метод “живої мішені”**, тобто перенесення (трансферту) негативу з одного об'єкта на інший;

³⁵₁₇ **метод “краплі”**, при якому постійна, систематична подача критичного матеріалу поступово створює у споживача інформації відповідний негативний образ. Хрестоматійним прикладом використання такого методу “краплі” в часи “холодної” війни в США стала негативна реклама проти Б. Голдуотера, що зображувала його прихильником ядерної війни. На екрані з'являлася дівчинка, яка обриває пелюстки ромашки і рахує в зворотному порядку від дев'яти до одного. Потім лунав ядерний вибух, на тлі якого звучав голос Л. Джонсона: “Такі ставки... Ми повинні або полюбити один одного або вмерти”. Ці кадри сотні разів показувалися по телебаченню і виявилися настільки нищівними для Б. Голдуотера, що всі мітинги передвиборчої кампанії були прикрашені плакатами: “Голосуйте за Голдуотера і відправляйтеся на ядерну війну”;

³⁵₁₇ **метод “підказки”** як спосіб роботи з масовою аудиторією: демонстрація в явній формі знаків, що підтверджують вірність обраної інтерпретації для конкретної ситуації. Підказка ніби виводить розуміння ситуації на заздалегідь заданий рівень;

³⁵₁₇ **“резонансна технологія”**: використання раптового інтересу масової свідомості до чогось. У цьому випадку мають на увазі два можливі варіанти розвитку ситуації: коли приходить підтвердження чуткам, що довго бродили, або коли реальна політична кон'юнктура вступає в протиріччя з образом лідера.

Для зниження іміджу конкурента широко використовуються й інші методи й технології, у тому числі й методи побічного інформаційного впливу, і нав'язування критеріїв оцінки, і впливу на громадську думку при проведенні соціологічних досліджень тощо, багато з яких мають суто

маніпулятивний характер.

Висновки

Сучасна практика формування політичного іміджу лідера або партії володіє широким арсеналом дійових засобів від професійно поставленої політичної реклами до системи паблік рилейшнз. Використовуються вже апробовані методи “розкрутки кандидата”, його “упакування” і “продажу”, “зниження іміджу конкурента”, “війни компроматів” тощо. В сучасній політичній боротьбі нерідко застосовуються і “брудні” технології, вивчення яких допоможе протистояти їх впливові на громадську думку.

Відповідно до потреб українського політичного ринку у всій цій роботі відбувся поворот від іміджу “вербального” лідера перших років незалежності до іміджу “лідера-прагматика”. Однак останнім часом у громадській думці зростає інтерес до політичних лідерів, що могли б викликати щирі симпатії у більшості населення і значною мірою відповідати іміджеві “улюбленець народу” (очевидно, позначилися прецеденти з В. Гавелом, В. Путіним). Сучасний “ідеальний лідер” повинен синтетично поєднувати в собі якості попередніх типажів з високим професіоналізмом, моральністю і патріотичною відповідальністю перед своїм народом, здатністю об’єднати зусилля мільйонів для кардинального поліпшення як внутрішнього, так зовнішнього становища країни.

Література:

1. **Почепцов Г.** Имидж-мейкер: Паблік рилейшнз для политиков и бизнесменов - К.: Рекламное агенство Губерникова, 1995. – 235 с.
2. **Почепцов Г.** Имидж: от фараона до президента.- К.: Адеф-Украина, 1997. -328 с.
3. **Почепцов Г.** Имидж и выборы. - К., 1997. – 91 с.
4. **Королько В. Г.** Основы паблік рилейшнз: Учебник для студ. ВУЗов / Отв. ред. Удовик С. Л. - М.: Рефл-бук; - К.: Ваклер, 2000. - 528 с.
5. **Бебик В. М.** Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. - К.: МАУП, 2000. - 384 с.
6. **Бебик В. М.** Політичний маркетинг і менеджмент. - К.: МАУП, 1996. - 144 с.
7. **Старовойтенко Р.** Імідж політичної партії як чинник електорального вибору // Нова політика. - 2001. - № 2. - С. 57.
8. **Егорова-Гантман Е., Плешаков К.** Политическая реклама. - М.: Николло, 1999. - 240 с.
9. Прикладная политология: Учеб. пособ. для ВУЗов /Под ред. Ю. С. Коноплина, А. А. Чемшита, А. С. Каневского. - М., 1998. - 171 с.
10. **Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М.** Політична еліта України: теорія і практика трансформації. - К.: Логос, 1998.- 264 с.
11. **Томенко М.** Політична еліта України - 2000. - К., 2000.

12. Литвин В. Украина: политика, политики, власть на фоне политического портрета Кравчука. - К.: Альтернативы, 1997. - 332 с.
13. Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. - К.: Знание Украины, 2001. - 270 с.
14. Медведчук В. Новый вимір демократії. - К.: Основні цінності, 2001. - 144 с.
15. Максимов А. А. "Чистые" и "грязные" технологии выборов: российский опыт. - М., 1999. - С. 50.
16. Почепцов Г. Г. Як стають президентами. Вибірчі технології ХХ століття. - К., 1999. - 380 с.
17. Чемерис В. Л. Президент: Роман-есе.- К.: Вид-во СП «СВЕААС», 1994.- 464 с.
18. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: Учебное пособие. Изд. 2-е, исправ. и доп. - М.: Новая школа, 1996. - 352 с.
19. Власти не хватает доверия и авторитета (ред.) // Вечерние вести. - 2003. - 30 мая - 5 июня.
20. Полохало В. Рейтинг как оружие кандидата // Вечерние вести. - 2003. - 24-30 октября.
21. Бовкун Е. Начальники улыбаются редко, а зря... // Известия. - 1994. - 4 мая.
22. Костиков В. Роман с президентом. - М., 1997. - С. 5, 340.
23. Lawson M. Political Journal World Cup // The Guardian. - 2001. - June.

Політична комунікація: проблеми структуризації

Юрій Ганжуров,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри видавничої справи та редагування

Національного технічного університету

“Київський політехнічний інститут”

Процес конституційної реформи в Україні актуалізує проблему вивчення поняття політичної комунікації як сукупності процесів інформаційного обміну, передачі політичної інформації, що спрямовують та структурують діяльність соціальних складових політичної системи і громадянського суспільства.

Початком вивчення явищ політичної комунікації у розвинутих країнах можна вважати дослідження діяльності пропагандистських служб у період Першої світової війни. Проте фундаментальні праці в цій галузі з'явилися наприкінці 40-х – початку 50-х років минулого століття. Структуризація досліджень політичної комунікації у відносно самостійний напрям припадає на період становлення загальної теорії комунікації. У зв'язку з цим актуалізується аналіз сутності політичної комунікації в контексті вивчення її основних теоретико-концептуальних засад, котра є базовою категорією для з'ясування природи політико-комунікативних процесів.

Поняття “комунікація” має чимало визначень. “Під комунікацією в широкому розумінні мається на увазі і система, в якій здійснюється взаємодія її складових, і способи спілкування, що дозволяють створювати, передавати та приймати інформацію” [1]. “Комунікація – соціально обумовлений процес передачі і прийняття інформації в умовах міжособистісного і масового спілкування за допомогою різних комунікативних засобів” [2]. “Під комунікацією ми будемо розуміти процес перекодування вербальної у невербальну, а невербальної у вербальну галузь, тобто для комунікації важливий період від творення одного до дії другого” [3].

Аналіз наведених та інших доволі розпливчастих визначень поняття комунікації свідчить не лише про тривалий пошук завершених з точки

зору законів формальної логіки концептів тієї категорії. Він також розкриває усталену тенденцію до формування кількох основ, принципів визначення видових ознак одного предмета дослідження.

Як зазначає М. Назаров, у загальному плані тут можна виділити дві основи диференціації [4]. На його думку, перша пов'язана з різницею між медіа-орієнтованими і соціально-орієнтованими підходами. Медіа-орієнтовані підходи ґрунтуються на тезі про відносну автономність комунікації в суспільстві. Тому основна увага тут концентрується на комунікативних процесах як формі соціальних змін у межах соціально-орієнтованих підходів. Мається на увазі, що політичні процеси насамкінець визначають зміст, особливості масової комунікації в суспільстві. З одного боку, існують вельми поширені культурологічні підходи, що акцентують увагу на вивченні комунікації в контексті розповсюджуваних в соціумі ідей, цінностей, уявлень тощо. З іншого боку, дедалі помітнішою є тенденція до поширення прагматично-матеріалістичних відносин в комунікативній сфері.

У кожному з існуючих підходів є раціональне зерно. Не підлягає сумніву, що конкретний масив інформації, який розповсюджується ЗМК, справляє політичний вплив на масову аудиторію, що дає підстави надати інституту комунікації певною мірою самостійних повноважень в частині формування громадської думки. Саме звідси випливає усталена теза про домінування “четвертої влади” в громадянському суспільстві. Якщо це так, то постає природне запитання про конкретизацію змісту комунікації в площині політичній як такий, що домінує в розподілі комунікативних потоків. У зв'язку з цим вбачається професійним одне з перших визначень комунікації з часів радянської суспільної думки в редакції Ю. Шерковіна, котрий класифікує масову комунікацію як “систематичне розповсюдження повідомлень (через, пресу, радіо, телебачення, звукозапис, відеозапис) серед великих аудиторій з метою утвердження духовних цінностей та здійснення ідеологічного, політичного, економічного впливу на оцінки, думки та поведінку людей” [5]. Отже, з огляду на об'єктивну пріоритетність напрямків комунікації в інформаційному суспільстві ми неминуче виходимо на категорію власне політичної комунікації, котра має визначальний статус в структурі інформаційних потоків, оскільки репрезентує місце і роль передовсім законодавчого, виконавчого, судового інститутів державної влади в країні. А якщо взяти до уваги інформаційну діяльність основних складових громадянського суспільства, передусім політичних партій та громадських об'єднань, то стає цілком зрозумілим серйозний вплив політичної комунікації на мотивацію поведінки громадян, з одного боку, та на дії владних структур – з іншого.

Проте в літературі до останнього часу проблеми політичної комунікації часто розглядаються у досить спрощеному вимірі, по суті лише в частині

аналізу засобів комунікації на предмет організації переважно політичної реклами, яка, на думку окремих політологів, є формою політичної комунікації так само, як і PR-пропаганда [6]. В такому аспекті змістові ознаки інформації набули класифікаційного узагальнення на рівні комунікативних технологій. Г. Почепцов розглядає цю категорію саме як технологію, наголошуючи на системності процесу організації багатоканального впливу на аудиторію [7]. На основі комунікативних схем, стратегій, прийомів і залежно від конкретних осіб та цілей визначаються певні PR-маніпуляційні сценарії політичних дискурсів. Саме на цьому наголошують політологи Ольга та Павло Зернецькі, котрі роблять висновок, що “активне використання комунікативних тактик та прийомів... як у традиційних, так і у нових мас-медіа є характерною тенденцією глобальної професіоналізації політичного дискурсу інформаційної доби” [8].

Більшість дослідників розглядає проблему ефективності, суб’єктності, структурованості поширення форм політичної комунікації в контексті місця і ролі ЗМІ в інформаційному суспільстві. Коли науковці порушують питання про всеохоплюючий вплив преси в процесі комунікативних зв’язків складових політичної системи, виникає доволі усталена ситуація суміщення основних понятійних категорій в частині звуження комунікативного процесу до рівня функціонування власне ЗМІ. Причому таке природне обмеження кола видових ознак відбувається, з одного боку, за рахунок фактичного ототожнення понять “політична комунікація” і “політична інформація”, а з іншого – гіперболізацією процесу політичної комунікації в її окремих сферах застосування, передовсім у виборчому процесі та вивченні громадської думки.

У правовій літературі структурування інформації передбачає функціонування статистичної, масової інформації про діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування, правової, інформації про особу, інформації довідково-енциклопедичного характеру, соціологічної інформації [9]. Вочевидь у цьому класифікаторі немає єдиного принципу поділу понять, що дає змогу тлумачити кожен із видів інформації як політичну за умов її функціонування у сфері діяльності з керівництва та управління суспільством на основі публічної влади (П. Шляхтун) [10].

За таких умов політична інформація віддзеркалюватиме функціональні ознаки політики у формі основних напрямів її впливу на суспільство: вираження і задоволення соціальних інтересів, раціоналізації соціальних суперечностей і конфліктів через механізм діалогу між членами суспільства та суспільством і державою, а також соціалізації особи, тобто становлення людини як члена суспільства, підвищення соціальної активності громадянина. В такому контексті політичну інформацію доцільно розглядати як сукупність знань, повідомлень про явища, факти

та події політичної сфери суспільства.

Якщо не розглядати поняття “явища”, “факти”, “події” як єдиний синонімічний ряд, доцільною вбачатиметься конкретизація потоків політичної інформації за окремими жанровими ознаками. У викладі О. Кабачної це аналітичні матеріали (оцінки соціально-економічної ситуації в країні, прогнози щодо її розвитку в залежності від результатів виборів, аналіз діяльності владних інститутів), явна і латентна політична реклама кандидатів у політичні структури різного рівня (як через ЗМІ, так і в процесі різних політичних заходів: зборів, мітингів тощо) [11].

На нашу думку, власне інформаційні потоки можуть розглядатися лише в якості категорії актуалізації комунікації як процесу, а не навпаки. Комунікація як комплексне явище структурує інформацію як за змістом, так і за її введенням до соціуму на всіх рівнях. Іншими словами, політична інформація набуває рис політичної комунікації, коли вона потрапляє до структури останньої.

Відтак набуває актуальності питання про визначення моделі політичної комунікації. Сучасні політологи під цю модель адаптують класичну парадигму Г. Лассуелла, згідно з якою комунікація розглядається як структура, співвідносна до відповіді на запитання: хто повідомляє – про що – яким каналом – кому – з якою метою – з яким ефектом [12]. Пізніше модель комунікативного процесу Г. Лассуелла була вдосконалена за рахунок введення принципово важливих для владно-управлінських відносин елементів зворотного зв'язку. В результаті змінилося й розуміння самого процесу комунікації, в якому усі компоненти пов'язані причинно-наслідковими рівнями. Подальшому вдосконаленню моделі сприяло введення додаткових компонентів – джерел інформації, умов проходження комунікації, складу аудиторії та, нарешті, мови як засобу комунікації.

Багато в чому структуризація природи комунікативного повідомлення впливає з характеристики суб'єкта комунікативного процесу. У фаховій літературі час від часу висловлюються пропозиції взагалі відмовитися від поняття “суб'єкт комунікації”, від фіксації суб'єктів як важливих елементів системи комунікації, розчиняючи цю проблему в переліку “діючих сил” даної системи та акцентуючи при цьому увагу на суто юридичних аспектах: провідними суб'єктами визначаються власне засновники – “державні чи громадські організації, професійні і творчі спілки, асоціації і товариства, групи громадян, що створюють видання і програми, організовують і спрямовують їхню діяльність, як це зафіксовано в реєстраційному статуті” [13]. Проте, на думку Т. Науменка, суб'єктами комунікації є соціальні групи, що реалізують свої потреби, пов'язані із забезпеченням умов власного існування. В цьому випадку – умов, пов'язаних з необхідністю внесення в систему свідомості соціальних орієнтирів на основі власних світоглядних парадигм, матеріалізованих

у формі їхніх групових ідеологій [14].

Конкретизація такого визначення до рівня політичної комунікації має на меті відокремлення категорії суб'єктності в контексті політичної науки, адже до числа суб'єктів політики належить кожен, хто прямо чи опосередковано бере участь у політичному житті. Ними можуть бути громадяни та організації, суспільні класи і партії, етнос і держава. Існує думка, що суб'єктами політичної комунікації виступають переважно активні учасники політичного процесу, які свідомо висувують політичні цілі й ведуть боротьбу за їх досягнення.

Варто зазначити, що подібна позиція штучно обмежує коло таких комунікаторів лише політичними інститутами, елітами та лідерами, залишаючи поза його межами абсолютну більшість рядових виборців. Особливо ж тих, хто з різних причин не бере участі в голосуванні. Хоча, як зазначає М. Грачов, посилаючись на авторів англо-американського "Словника політичного аналізу", саме категорія виборців, які не обирають, виступає важливим індикатором суб'єктної активності в системі політичної комунікації так само, як і носії інших символічних актів несприйняття процедур реалізації виборчого права [15].

Зрозуміло, що від участі в політиці в будь-яких її формах не може відмовитися ніхто. Інша справа – ступінь цієї участі, надання суб'єктові владних функцій. Така участь може коливатися від рядового виборця до обтяженого величезними повноваженнями глави держави.

Для основи класифікації суб'єктів політичної комунікації оптимальною, на нашу думку, є система Г. Алмонда, що передбачає виокремлення трьох ступенів індексів участі у політиці, а саме: стихійна участь у політиці; участь напівсвідома – розуміння сенсу ролей за безпечного підпорядкування їм як чомусь наперед заданому, безспірному; цілком свідомою участю, утвердження своїх усвідомлених інтересів і цінностей [16].

З огляду на це визначаємо три основні суб'єкти політичної комунікації.

Перший – інституціональні, якими є глава держави, парламент, уряд, судова гілка влади, політичні партії, органи місцевого самоврядування та ін.

Другий – соціальні, себто індивіди та різні соціальні спільноти: соціально-класові, етнічні, демографічні, професійні тощо.

Третій – функціональні, якими виступають передовсім засоби масової комунікації. Дуалізм цієї категорії в системі політичної комунікації полягає у суб'єктності ЗМК в частині створення власної інформації, з одного боку, та системності як засобу передачі інформації – з другого.

Іншими словами, засоби масової комунікації (в усьому обсязі їх змісту, тобто колективи редакцій, технічні засоби тощо) виступають як основні складові комунікації. Кожен з учасників цього процесу також є суб'єктом, проте суб'єктом іншого "особистісного рівня". Журналіст, який створює власний інформаційний продукт, є по суті суб'єктом своєї професійної

творчої діяльності з виробництва текстів, які реалізують його особистість як публіциста. Власники ЗМК виступають суб'єктами політичної комунікації, оскільки вони визначають позицію комунікатора чи, як ми кажемо, "обличчя газети". У тих випадках, коли ЗМК є державним, суб'єктом, відповідно, виступає держава. Саме вона визначає інформаційну спрямованість того чи іншого ЗМК, що впливає на громадян відповідно до мети, яку держава в особі домінуючого суб'єкта влади вважає необхідним визначити. Громадяни можуть (чи не можуть) вплинути на державу в її рішенні вести ту чи іншу комунікативну діяльність. Якщо вони цього не роблять, то держава в особі домінуючого суб'єкта політичної влади на свій розсуд може враховувати чи не враховувати думки громадян з огляду на знову ж таки права суб'єкта політичної комунікації на реалізацію власної програми.

Наочною ілюстрацією висловленого є нинішня ситуація із ЗМК в Україні. Те, що недержавні канали і видання реалізують цілі суб'єктів підприємницької діяльності, зокрема у сфері політики, зрозуміло всім. Державні ЗМК реалізують, відповідно, інтереси держави, здійснюючи вплив на свідомість людей. Проте які політичні сили виступають від імені держави? В УРСР існував один суб'єкт політичної комунікації, він же представляв і державну владу.

Нинішня критика на адресу політичного комунікатора радянського періоду, яка полягала в тому, що, мовляв, ЗМК були заангажовані, на нашу думку, не зовсім аргументована, оскільки передбачає певну самостійність, навіть альтернативність суб'єктів політичної комунікації, що не відповідає сутності тоталітарного режиму в принципі.

Натомість сьогодні в інформаційному просторі України існує кілька суб'єктів, які намагаються легітимно (принаймні на час написання статті) реалізувати свої потреби в державній владі. Їх відносини в соціумі характеризуються комунікативним обміном, в результаті якого їхні контакти набувають суб'єктивно-об'єктних ознак. В нинішній політичній ситуації, коли конституційна реформа стає реальним політичним явищем в інформаційному просторі українського суспільства, на перше місце має вийти так звана діалогова модель політичної комунікації. Аналізуючи її складові, М. Вершинін зазначає, що характерною ознакою цієї моделі є так звана горизонтальна рівність учасників інформаційного обміну, яка передбачає консультативно-дорадчий обмін думками на засадах толерантності [17]. Реальний перебіг подій в парламенті України наприкінці 2003 – початку 2004 року наочно засвідчив: комунікативні складові політичного процесу не завжди відповідають принципам толерантного діалогу, натомість дають підстави для констатації наявного впливу так званої організаційно-адміністративної комунікації. За влучним висловом Т. Персикової, така комунікація здійснюється каналами "виноградної лози", суть якої полягає в тому, що зовні непередбачувані

шляхи передачі інформації нагадують хаотичне переплетіння гілок винограду, котрі живляться з єдиного кореня [18].

Різноманітні як за методами передачі, так і за жанрами носії політичної комунікації виступають предметом аналітично-синтетичної критики з метою їх структурної формалізації. В інформаційному забезпеченні конституційної реформи спостерігаємо нині доволі помітний в комунікативному процесі конфлікт інтерпретацій, що полягає у співвідношенні релевантної (офіційної) і нерелевантної (супровідної) інформації, а також боротьбу, зіткнення інтересів різних суб'єктів політичної комунікації. Розкриваючи сутність комунікативного конфлікту інтерпретації, Ю. Хабермас зазначає, що „інтерпретатори самі виявляються втягнутими в обговорення проблем. Беручи участь в комунікативних діях, вони в принципі набувають той самий статус, що й їх учасники, чия думку вони прагнуть зрозуміти. Інша проблема полягає в тому, що в мову інтерпретатора часто потрапляють ціннісні судження” [19].

Саме остання обставина актуалізує проблему введення до інформаційного простору на противагу інтерпретаторам офіційної інформації, в нашому випадку – законопроектів про внесення змін до Конституції України, на рівень багатоканальної комунікативної мережі. Проте цього не сталося. Натомість набули особливої ваги ситуації комунікативного конфлікту і в суспільній свідомості, і в ЗМК. За таких умов суб'єкти політичної комунікації персоніфікуються, набуваючи статусу лідерів думок. Розвиваючи цю тему, К. Імхоф пише про медійно-драматургічну переоцінку ситуації, переважно через відбір політичних конфліктів та їх акцентуацію, зумовлену також конкурентним продукуванням подій [20].

У подальшому такий процес неминуче переходить у площину так званої неформальної комунікації. Переважно неформальні масові комунікативні явища в політичній психології розглядалися в категорії “стихійної поведінки”. Проте політичний досвід українського суспільства останнього десятиліття засвідчив: їхня стихійність доволі умовна. Виявилось, що значною мірою вони є керованими, спрямованими та контрольованими, оскільки часто самі неформальні комунікативні процеси є найефективнішими каналами PR-впливу. Саме тому найкращими прикладами такого впливу стали ситуації, коли через формалізовані ЗМК запроваджується механізм неформальних комунікацій. Наприклад, такий наслідок мають повідомлення, пов'язані з поширенням так званого компромату. У найефективніших формах вони стають базовими для виникнення чуток, які звеличують чи дискредитують конкретних політиків. Згодом чутки набувають статусу самостійного носія неформальної комунікації і проникають до інформаційного простору політичної системи суспільства. Вивчення закономірності циркуляції

чуток у політиці особливо важливо з двох причин. По-перше, чутки – це суттєва форма самовираження суспільних настроїв. По-друге, це один з ефективних каналів впливу на політичну поведінку – індивідуальну, масову, елітну.

Треба взяти до уваги й те, що зазначені носії неформальної комунікації виступають одним з важливих інформаційних елементів таких комунікативних дій, котрі разом з інтерпретаторами комунікативних потоків, діями лідерів думок складають мотиваційну основу для проявів спеціальних форм масової активності у вигляді публічних акцій, мітингів тощо. Саме тому в процесі структуризації моделі політичної комунікації важливим елементом її оцінки має бути остання її складова, а саме – з яким ефектом діє комунікативне повідомлення в його суб'єктно-об'єктному взаємозв'язку.

Ефективність політичної комунікації визначається передовсім оцінками рівня інформаційно-правового забезпечення законодавчої бази суспільства, стану інституціональних зв'язків вищих органів державної влади та управління, розвитку політичної системи та громадянського суспільства. Ці напрями оцінювання співвідносяться з основними складовими зазначеної вище моделі політичної комунікації. Її елементи мають бути адаптованими до конкретної мети дослідника за допомогою категоріальної схеми, яка передбачає перелік ключових понять, що складають зміст інформаційної діяльності суб'єкта політичної комунікації. Якщо для парламенту в узагальненому плані основу політичної комунікації складає законотворча діяльність, котра, приміром, може конкретизуватися за галузями права в залежності від мети дослідника, то для ЗМК не існує формалізованих індексів оцінки, оскільки класифікатори якісно-кількісного оцінювання багато в чому обумовлюються наявністю чи відсутністю конкретних тематично споріднених носіїв інформації.

Таким чином, проблема структуризації політичної комунікації не може обмежуватися формалізованими моделями, оскільки обов'язково передбачає змістовий аналіз інформаційних носіїв на рівні аналітично-синтетичної критики з урахуванням неминучих процесів трансформації повідомлення. У зв'язку з цим потрібно структурувати кожний елемент комунікативної моделі від конкретизації суб'єктів комунікації до визначення методики оцінювання ефективності діяльності комунікатора. Це дозволить збагатити теорію політичної комунікації як науку про мистецтво досягнення гармонії, кооперації інтересів суспільства на засадах інформаційної толерантності та прозорості.

Література:

1. Шариков Ф. И. Основы теории коммуникации. – М., 2002. – С. 5.

2. Канецкая В. П. Социология коммуникации. – М., 1997. – С. 9.
3. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М., 2002. – С. 14.
4. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире. – М., 2002. – С. 11.
5. Шерковин Ю. А. Массовая коммуникация // Философский энциклопедический словарь. – М., 1983 – С. 348.
6. Єгорова – Гатман Е. В., Плешаков К. В. Политическая реклама. – М., 2002. – С. 13.
7. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – К., 1993. – С. 341.
8. Зернецька О., Зернецький П. PR-маніпулятивний вплив: комунікативна теорія і практика // Політичний менеджмент. – № 3. – 2003. – С. 112.
9. Законодавство України про інформацію. – К., 1999. – С. 7.
10. Шляхтун П. П. Політологія: теорія та історія політичної науки. – К., 2002. – С. 754
11. Кабачная О. В. Политическая коммуникация в Украине: основные тенденции, противоречия, возможности анализа // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 462. – С. 50.
12. Політичний енциклопедичний словник. – К., 1997. – С. 162.
13. Прохоров Е. П. Введение в теорию журналистики. – М., 1995. – С. 5.
14. Науменко Т. В. Массовая коммуникация: теоретико-методологический анализ. – М., 2003. – С. 67.
15. Грачев М. Н. Политическая коммуникация // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Політологія. – 1999. – № 1. – С. 29.
16. Див.: Коваль Б. И., Ильин М. В. Власть политика // Полит. исследования. – 1991. – № 5. – С. 153.
17. Вершинин М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе. – СПб. – 2001. – С. 61.
18. Персикова Г. Н. Международная коммуникация и корпоративная культура. – М., 2002. – С. 21.
19. Хабермас Ю. Моральное познание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Ю. Складнева. – Спб. – 2000. – С. 44 – 452.
20. Імхоф К. Інформаційне суспільство і демократизація // Сучасне та майбутнє журналістики в плюралістичному суспільстві: мат-ли наук. українсько-швейцарського семінару / За ред. проф. А. Москаленка. – К., 1999. – С. 28.

„Останній соціалізатор” українського суспільства та його роль у виборах

Світлана Барматова,
кандидат соціологічних наук,
директор Аналітичного центру вивчення суспільства

Увага до засобів масової інформації кожного, хто так чи інакше причетний до політики, цілком зрозуміла. Адже ЗМІ можуть бути і могутнім союзником, і грізним супротивником актора політичної сцени. ЗМІ – неодмінний простір для проявів публічної політики, впливовий агент усіх процесів, що відбуваються у політичній сфері.

Засоби масової інформації – важлива складова суспільної структури, соціальний інститут, який не тільки „транлює генералізовані коди влади”, але і є, як вважають соціологи, що цю проблему вивчають [1, с. 463], „останнім соціалізатором” в українському суспільстві. У цьому розумінні ЗМІ інститууються і як експертні системи, і як „моральне підприємництво”. Вони одночасно впливають і на політиків, змушуючи прислухатися до того, що про них говорить преса, і на громадян, для яких ЗМІ є і джерелом політичної інформації, і тлумачем політичних кодів (посередником), і каналом прямого інформаційного контакту з представниками влади. Значення ЗМІ (і їхня затребуваність) як для політиків, так і для громадян набагато зростає в період передвиборчих кампаній.

Для політиків (і команд, що здійснюють їхню виборчу кампанію) ЗМІ стають:

³⁵₁₇ каналами трансляції їхніх владних інтенцій;
³⁵₁₇ простором, у якому розгортається боротьба з політичними суперниками. За влучним зауваженням М. Еделмана, політик, виступаючи в ЗМІ як респондент, бачить не електорат, а свого політичного опонента, і комунікація спрямовується саме на нього [2];

³⁵₁₇ дзеркалом, що відображає громадську думку стосовно передвиборчої кампанії взагалі і ставлення до конкретного політика зокрема;

³⁵₁₇ обов’язковим партнером у реалізації політтехнологій, що використовуються в ході виборчої кампанії, та націлені на залучення

електорату до виборів;

³⁵₁₇ засобом тиску на політичних суперників шляхом вкидання в ЗМІ матеріалу, що кваліфікується як „чорний піар”.

Для членів соціуму ЗМІ є:

³⁵₁₇ неодмінним джерелом політичної інформації;

³⁵₁₇ опосередкованим каналом групового спілкування (через вибір тих чи інших ЗМІ люди ідентифікують себе з певною „групою однодумців”);

³⁵₁₇ агентом соціалізації, тому що саме ЗМІ нині більше, ніж інші агенти соціалізації, впливають на формування політичних уподобань;

³⁵₁₇ особливого статусу „оформлювачем” ціннісних уявлень соціального суб’єкта щодо політики, оскільки у контакті із ЗМІ він одержує не тільки і не стільки відомості про політичну сферу, скільки можливість вкотре упевнитися в аксіологічній рівновазі або узгодженості його власних ціннісних суджень з цінностями суспільства.

У пострадянському суспільстві і з боку громадян (що ще можна пояснити), і з боку політтехнологів, та й самих політиків (що пояснити складніше), зберігається якась непорушна віра у всемогутність ЗМІ як засобу необмеженого впливу на всіх агентів політичного процесу. Саме тому громадська думка найчастіше покладає на ЗМІ основну відповідальність як за політичну незрілість та непередбачуваність вітчизняного електорату, так і за його нездатність усвідомлювати і захищати в просторі публічної політики власні інтереси. При цьому масова політична комунікація нерідко ототожнюється з маніпулюванням свідомістю і навіть зомбуванням населення.

Однак результати виборів 2002 року цю віру дуже й дуже похитнули. Кількість коштів, вкладених у „використання ЗМІ” партіями і блоками, що активно проводили свої рекламні кампанії, виявилася непропорційно великими у порівнянні з отриманими результатами. Це стосується партії „Нова генерація”, Всеукраїнського виборчого об’єднання „Жінки за майбутнє”, „Команди озимого покоління” та й інших.

З’ясувалося, що настирлива присутність тих чи інших політичних сил у мас-медійному просторі протягом усієї виборчої кампанії не гарантує високих результатів, не є неодмінною передумовою перемоги. Останні вибори народних депутатів продемонстрували, що результати голосування залежать не тільки і не стільки від потужності рекламної кампанії, скільки від політичних складових, пропозицій партій і блоків, іміджу лідерів та, звичайно, інших факторів політичного характеру.

Іншим висновком, що буквально напрошується в цьому зв’язку, є констатація факту, що навіть масоване використання „медіа-технологій” для досягнення піарних цілей в Україні не спрацьовує. „Винними” у цьому виявилися й самі ЗМІ. Доводиться визнати, що під час виборчої кампанії 2002 року українські ЗМІ були набагато більшою мірою втягнені в хід виборчої кампанії, ніж у її забезпечення. Про це, зокрема, свідчить і участь

**"Останній соціалізатор" українського суспільства
та його роль у виборах**

Світлана Барматова

у виборчих перегонах майже двох сотень журналістів (які балотувалися як кандидати в народні депутати). „Наслідки” ситуації, що склалася:

1. ЗМІ не змогли досить повно забезпечити виборців інформацією, необхідною для того, щоб свідомий вибір став можливим;

2. ЗМІ не виконали своєї головної функції щодо якісного, плюралістичного і незаангажованого інформування споживачів інформації. Протягом передвиборчого періоду їхня роль часто зводилася до ролі потужної технологічної складової агітаційно-рекламних кампаній тих або інших політичних сил. Нерідко спостерігалось сортування, замовчування і дозування інформації, домінування в інформації оцінних суджень, вилучення окремих відомостей із загального контексту, брак різних точок зору в інтерпретуванні фактів, незбалансоване подання інформації щодо різних партій і блоків.

Завдання цієї статті – спроба за допомогою аналізу наявних емпіричних матеріалів і теоретичних викладок пояснити ситуацію, що складається навколо ЗМІ під час передвиборчих кампаній, і, можливо, запобігти деяким помилкам, що можуть повторитися під час цього річних виборів.

Наукова дискусія навколо проблеми, яку можна позначити як „проблема ефектів ЗМІ”, точиться вже не одне десятиліття. Але слід зазначити, що за останні декілька років відбулося помітне зближення позицій прихильників різних дослідницьких моделей. Воно виявилось, в першу чергу, в тім, що позитивістська теза про мінімальний вплив ЗМІ на аудиторію проникла у марксистські та структуралістські концепції, у яких раніше мусувалося положення про повний контроль ЗМІ над аудиторією. Більше того, деякі теоретичні побудови, що стосуються впливу ЗМІ, набули статусу загальновизнаних і використовуються прихильниками найрізноманітніших шкіл у політичних технологіях.

Однак практично у всіх дослідницьких моделях йдеться про масову комунікацію. Політична ж комунікація від неї принципово відрізняється: вона формується іншими, ніж масова, умовами. Ці умови опосередковані самою природою політики.

У політичному просторі політика з'являється в якості постійно мінливої і переривчастої комутації акторів, в основі якої лежать ціннісні розбіжності або розходження статусів, позицій, інтересів. Іншими словами, політика, що розуміється як форма дискурсу великих соціальних аудиторій, породжена наявністю у цих масштабних акторів особливих інтересів, що не дозволяє трактувати властиву їй комунікацію як аналог міжособистісного спілкування.

Це означає, що в політичній сфері обертаються переважно тексти, що представляють собою продукт колективної творчості і спрямовані на забезпечення інформаційних контактів між політичними групами за

строго визначеною у кожний конкретний момент проблематикою. Тому повністю переносити механізми функціонування інформації масової на політичну не зовсім доречно. У цьому зв'язку виникає і потреба визначення „меж” можливостей ЗМІ як політичного інституту.

З погляду, наприклад, – О. Соловйова [3], ЗМІ за природою своєю поліфункціональні і є компонентами не тільки політичної сфери суспільства, але і його економічної інфраструктури (медіа-бізнес), а також соціальної сфери (як інститут освіти й культури).

Отже, ЗМІ лише частково виступають політичним інструментом суспільства і влади, тобто можуть розглядатися як такі винятково в плані переміщення політично значимої масової інформації. Критерієм же віднесення ЗМІ до сфери масової політичної комунікації повинен бути ступінь їхнього інформаційного навантаження в просторі влади і, відповідно, спроможність активізувати комунікативний потенціал зацікавленого в контактах із владою населення. Навіть ЗМІ, що володіють масовою аудиторією, найчастіше працюють в іншому інформаційному полі, поза рамками політичних інтересів і поведінки громадян.

Структурація владних утворень у полі політики відбувається, головним чином, під впливом могутніших, ніж інформаційні, стимулів людської активності – життєво важливих інтересів індивідів як особистостей і як представників певних страт. ЗМК, безумовно, беруть участь у цьому процесі, однак не настільки прямим чином, як це є у випадку впливу на формування думок. Роль ЗМІ у структуруванні влади, скоріш, символічна.

У ставленні ж владних структур до ЗМІ, як свідчать соціологічні дані, переважають досить однозначні оцінки. Народним депутатам притаманний здебільш інструментальний, утилітарний підхід до можливостей ЗМІ. Практично ніхто з них не вважає ЗМІ впливовим інститутом. Тільки 8 % депутатів враховують позицію ЗМІ при голосуванні. Але звертаються до них для публічних виступів 2/3 депутатського корпусу. При цьому більшість народних обранців не зорієнтовані на використання ЗМІ як джерела знання про громадську думку [4].

З іншого боку, загальний рівень довіри суспільства до ЗМІ, згідно з висновками, отриманими в результаті дослідження “Українське суспільство на рубежі ХХІ століття”, здійсненого Інститутом соціології НАН України та фірмою “Соціс”, неухильно знижується. Цілковиту недовіру до ЗМІ висловили 10,3 % респондентів. До них приєдналися й ті, хто скоріше не довіряв ЗМІ, що склало ще 20,3 %. Коливалися з відповіддю щодо довіри чи недовіри до мас-медіа 39,2 % опитаних. Цілком довіряли їм лише 3,6 % опитаних. А ще 25,8 % вказали, що скоріше довіряють журналістам. (Опитування проводилося за загальною вибіркою, що складала 1799 чоловік і репрезентувала доросле населення України та охоплювала всі її області й АРК) [5].

Характерний для нинішнього стану суспільної свідомості українців

**"Останній соціалізатор" українського суспільства
та його роль у виборах**

Світлана Барматова

дуалізм сприйняття політичних інститутів проявляється й у цьому випадку. Критичне і досить недовірливе ставлення більшості до матеріалів, що поширюються через ЗМІ, поєднується з порівняно високим рейтингом довіри, що, на думку українців, заслуговує інститут вільних ЗМІ. Пояснити це явище, на наш погляд, можна тим, що ЗМІ в умовах руйнування групових ідентичностей та атомізації суспільства залишаються для частини членів соціуму єдиним джерелом інформації, а то навіть і надають можливість ідентифікуватися з групою.

Під час виборчих кампаній одним з головних агентів цього процесу стає політичний технолог. Він, розробляючи стратегію і тактику кампанії, розподіляє її ресурси. У рамках його схеми для ЗМІ визначаються досить жорсткі параметри. Особливістю погляду політтехнологів на можливості ЗМІ є інструментальний, прикладний, технологічний підхід. Їх цікавить, у першу чергу, не довгостроковий процес (і, отже, для них не дуже важливими є механізми формування установок, за які „відповідає” ідеологія), а саме наявні в ЗМІ якості:

- ³⁵₁₇ доступність для громадян;
- ³⁵₁₇ можливість багаторазового повторення інформації;
- ³⁵₁₇ довіра, яку ЗМІ викликають у споживача інформації;
- ³⁵₁₇ охоплення аудиторії тощо.

Під час виборчої кампанії, виходячи з функціонального підходу до політичної комунікації, цілі передвиборчої агітації (та інших засобів, спрямованих на електорат) визначаються як суто практичні:

- ³⁵₁₇ привернути увагу виборців до кандидатів;
- ³⁵₁₇ інформувати виборців про програми кандидатів;
- ³⁵₁₇ допомагати виборцям засвоїти інформацію певного змісту;
- ³⁵₁₇ зміцнити установки та лінію поведінки виборців;
- ³⁵₁₇ модифікувати поведінку виборців, зацікавити і залучити на свій бік тих, хто ще не визначився у своєму виборі;
- ³⁵₁₇ змінити або спробувати змінити установки виборців, що не поділяють ідейно-політичну позицію або програму кандидата чи партії.

Ці завдання обумовлюють низку логічно-послідовних функціональних етапів, що забезпечуються політичною комунікацією (системою ЗМІ) під час виборчої кампанії:

- ³⁵₁₇ спочатку – комунікативно-агітаційна функція: допомогти ідентифікувати і зробити впізнаваним для виборців суб’єкт виборчих перегонів;
- ³⁵₁₇ формування бажаного або корекція існуючого іміджу учасника виборчих змагань;
- ³⁵₁₇ ідентифікування передвиборчої програми, що має зробити її впізнаваною;
- ³⁵₁₇ доведення переваг своїх кандидатів, партій та блоків.

Але реалізація таких завдань становить для ЗМІ певні труднощі,

оскільки викликає конфлікт між усвідомленням ЗМІ себе як активного та впливового виробника символічного політичного капіталу, який формує політичний простір, та сприйняттям ЗМІ політичними технологіями як площину розгортання дії політичних технологій, як інструментарій передвиборчої кампанії. Дійсно, в період політичних баталій ЗМІ здебільш виступають саме в ролі технологічного інструментарію, а не в ролі самостійного гравця політичного поля.

По-перше, ЗМІ змушені (згідно з законодавством) надавати свою площу для передвиборчих виступів представникам усіх політичних сил (у першу чергу це стосується, звичайно, телебачення. Саме воно на сьогодні і є основним засобом масової комунікації), що позбавляє ЗМІ права оцінювати ці виступи.

По-друге, будучи „представниками” певної політичної сили, ЗМІ саме під час передвиборчих баталій переорієнтовуються на канали політичної агітації, яка визначається штабом, що веде виборчу кампанію. Підпорядкування загальному планові роботи штабу залишає ЗМІ надто мало шансів для самовираження через трансляцію своєї точки зору.

Ця „неузгодженість образу” приводить до того, що ЗМІ втрачають довіру споживача, адже він бачить їхню політичну заангажованість (тим більше – підконтрольність конкретним політичним силам) і відмовляє їм у праві бути „законодавцями політичних цінностей”, вишукуючи інші джерела одержання інформації (наприклад, неформальне спілкування).

Однак вчені вважають, що вплив вітчизняних ЗМІ на аудиторію підпорядковується загальним закономірностям. При цьому особливістю є те, що, на відміну, скажімо, від американських ЗМІ, для яких явна політична заангажованість — давно пройдений етап, українські ЗМІ продовжують презентувати себе не як нейтральних постачальників інформації, а як активних учасників політичної боротьби. Але на сучасному етапі розвитку українського суспільства це, на думку автора статті, вже не актуальне питання. Завданням ЗМІ у світлі сьогоднішніх політичних проблем, а тим більше у період підготовки виборів Президента, повинно стати забезпечення прозорості інформаційних контактів між основними учасниками виборчого процесу та забезпечення можливості доступу політичної інформації для усіх без винятку соціальних груп українського суспільства.

Навіть невелика кількість фактів, представлених у цій статті, дозволяє зробити висновок, що в умовах перехідного періоду, коли ще працюють стереотипи (що виражається у до певної міри довірливому сприйнятті інформації, що подається в ЗМІ), але вже починають відчуватися зміни, що відбуваються у свідомості індивідуума стосовно його сприйняття ЗМІ, важко прогнозувати наслідки застосування технологій, що навіть

**"Останній соціалізатор" українського суспільства
та його роль у виборах**

Світлана Барматова

стовідсотково спрацювали 2002 року. Відтак успішне виконання засобами масової інформації своєї соціальної і політичної функції – функції посередника між державою і суспільством, між кандидатами й електоратом можливе тільки в тому випадку, якщо всі основні учасники виборчого процесу будуть націлені на спільну мету – подальший розвиток в Україні демократичного суспільства.

Література:

1. **Костенко Н. В.** Легитимация стилей политической коммуникации в новостях// Проблемы розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства. Наукові доповіді та повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – К., 2003. – С. 463-467.
2. **Edelmann M.** Politik als Ritual. Die symbolische Funktion staatlicher Institutionen und politisches Handeln. Fr. a Masn, 1976.
3. **Соловьев А. И.** Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации. // Полис. – №3. – 2002. – С. 5-17.
4. **Костенко Н. В.** Ценности и символы в массовой коммуникации. – К.: Наукова думка, 1993.
5. Україна -2002. Моніторинг соціальних змін/ За ред. Д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002.

Українська православна церква Київського патріархату та її суспільно-політичні орієнтації

Віталій Перевезій,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Статтю виконано в рамках науково-дослідної роботи, яку проводить Центр дослідження проблем Церкви і етноконфесійних відносин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Вона є продовженням розробки проблеми, яка вже порушувалась нами на сторінках „Політичного менеджменту” і стосувалась взаємин державних органів влади і Церкви. Цього разу об’єктом дослідження стала Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП). Мета статті – визначити міру участі УПЦ КП в суспільно-політичних процесах, що відбуваються в Україні, крізь призму стосунків Церкви з державою.

У відносинах Церкви і держави вважаємо за необхідне акцентувати увагу на двох ключових питаннях: по-перше, яким є ставлення УПЦ КП до самого факту утворення української державності та чи прагне вона брати участь у процесах державотворення; і, по-друге, якого ставлення до Церкви з боку держави намагається домогтися її ієрархія та якою є реальна політика держави у стосунках із Церквою.

УПЦ КП ідентифікує себе як національну державницьку інституцію. Саме ці характеристики відрізняють її від Української православної церкви (УПЦ), яка своїми твердженнями про понаднаціональний характер християнства прикриває симпатії до ідей панславізму, духовної і державницької єдності східнослов’янських народів. З іншого боку, державницька позиція УПЦ КП відрізняється від позиції іншої „національної церкви” – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Для речників першої високою цінністю є сама українська державність,

без огляду на те, якого характеру вона набуває. Протести проти дій державної влади з уст речників УПЦ КП зринають лише тоді, коли безпосередньо порушуються її права та інтереси. УПЦ КП, навіть незважаючи на певні симпатії до опозиційних владі сил, сама ніколи такою силою не була.

Інша ситуація склалася з УАПЦ, яка, особливо тоді, коли її першоієрархом був патріарх Димитрій, відверто говорила владі про її непрофесіоналізм або неморальність. Прикладом безкомпромісної позиції УАПЦ щодо політики влади у сфері державно-церковних відносин був “Меморандум патріарха Димитрія до Президента України Л. Кучми” [1], в якому зазначалося, що ще ніколи й ніким не було щиро визнано штучну природу поділу українського православ’я й провини держави за міжконфесійний конфлікт. Чільник УАПЦ звинувачував державну владу в тому, що вона прагне відродити середньовічне право патронату над Церквою. Саме в той період сталося найбільше дистанціювання двох „національних” церков, причиною якого були звинувачення УПЦ КП у намаганнях стати „номенклатурною церквою”. Речники УАПЦ заявляли, що їх церква, на відміну від УПЦ та УПЦ КП, прагне незалежності від номенклатури, хоче зберегти засади народності, на яких вона побудована, та відкидає будь-які можливості власного одержавлення. Ситуація змінилася після смерті патріарха Димитрія. Двовладдя, яке встановилося у церкві, спричинило те, що один із центрів впливу, очолений митрополитом Мефодієм, став шукати підтримки у влади. На цьому завершився „неноменклатурний” період її історії.

Таким чином, сьогодні склалася ситуація, коли всі три православні церкви, незалежно від того, яким є їхнє ставлення до самого факту утвердження української державності, прагнуть заручитися підтримкою владної номенклатури.

Саме завдяки підтримці влади стало можливим утворення УПЦ КП 1992 року. Одним з його ініціаторів був Президент Л. Кравчук. Патріарх Філарет нагадує, що Харківський Собор, який проголосив утворення УПЦ КП, свого часу не був визнаний ні урядом, ні парламентом: 1992 року ухвалено відповідні документи – постанову Верховної Ради України та заяву Кабінету Міністрів. Тим часом Об’єднуючий Собор УПЦ КП і проголошення незалежного автокефального Київського Патріархату депутати вітали стоячи [2]. Однак з плином часу ситуація почала змінюватися. Після президентських виборів 1994 року УПЦ КП перестала бути фавориткою влади. Все більшу її підтримку стала відчувати УПЦ КП. Позиція влади зазнала змін після смерті патріарха Володимира (Романюка): трагічні події, пов’язані з його похороном, „налякали владу”. Відтоді вона намагається балансувати між інтересами церков. З одного боку, така державна політика відповідає законодавству, зокрема Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації”, з іншого – ставить

самі церкви в ситуацію, коли вони змагаються за привілей бути наближеними до влади. Після смерті патріарха Димитрія до двох „номенклатурних” церков у цьому змаганні долучилася й УАПЦ.

Боротьба за прихильність влади починається, на перший погляд, з дрібних процедурних питань. З таких, наприклад, хто з ієрархів сидить поруч з Президентом на святкових урочистостях або скільки запрошень на цю урочистість отримала та чи інша конфесія. Сягає ця боротьба питань участі держави у врегулюванні міжправославного конфлікту. При цьому влада, як може здатися, здійснює непослідовну релігійну політику, підігруючи то одній то іншій церкві. УПЦ МП, наприклад, в цілому негативно поставилася до заяв Президента про необхідність утворення єдиної Помісної Автокефальної Православної Церкви, тоді як „національні” церкви позитивно оцінили таку точку зору. Щоправда, непрогнозованість та непослідовність дій влади не раз ставили ієрархів у скруту.

6 листопада 2001 року відбулася прес-конференція патріарха Філарета, приурочена черговим переговорам делегацій Константинопольського і Московського патріархатів в Цюріху (29 – 30 жовтня 2001 року). Патріарх заявив про появу робочого документа Кабміну, в якому йшлося про „подальше просування питання автономії УПЦ, в тому числі ініціювання скликання Архієрейського Собору”. З цього приводу було оприлюднено заяву прес-служби Київської Патріархії. В ній було сказано, що документ Кабінету Міністрів України № 15379/97 від 24 жовтня 2001 року свідчить про чергову спробу ліквідувати автокефалію Української православної церкви: „Як стало відомо, на ім’я Прем’єр-міністра України А. К. Кінаха надійшла доповідна записка державного секретаря Кабінету Міністрів України В. Г. Яцуби, де він в межах плану заходів Року України в Росії у 2002 році в релігійній сфері пропонує „працювати над подальшим просуванням питання про автономію УПЦ, в тому числі ініціювати проведення архієрейського собору”, а також „ініціювати будівництво спільного українсько-російського храму”. Цей документ може засвідчувати, що представники українського уряду на переговорах добиваються перед вселенським Православ’ям не автокефалії для Української Православної Церкви, а лише автономії в складі Московського Патріархату.

З огляду на це Прес-служба Київської Патріархії заявляє: „Надання автономії Українській Православній Церкві не лише не розв’язує проблеми розділення українського Православ’я, а фактично заганняє здійснення віковичної мрії нашого народу – мати єдину помісну Українську Православну Церкву у глухий кут. У випадку, якщо УПЦ таки отримає статус автономії у складі Московського Патріархату, це означатиме ліквідацію автокефалії Української Церкви”.

Характерною особливістю цього документа є віра в те, що

відповідальність за такі провокаційні дії лягає на кабмінівських чиновників. Прес-службу дивує, як можуть державні службовці відверто ігнорувати позицію Президента України Леоніда Кучми, який постійно заявляє про потребу утворення єдиної Помісної Української Православної Церкви. В заяві також зазначається, що державні чиновники вже один раз (улітку 2000 року) підвели Президента України, підготувавши йому листа на ім'я Московського патріарха Алексія II з проханням надати автономію УПЦ. Тоді предстоятель РПЦ грубо відмовив главі держави, чим образив багатомільйонний віруючий народ України. (Цікаво, що й УПЦ МП схильна до того, щоб відповідальність за негативні дії влади покласти на чиновників, а не на Президента. В заяві Архієрейського Собору УПЦ (28 липня 2000 року) висловлювалось розуміння позиції Президента, який висловився за подолання конфлікту в православ'ї, але при цьому зазначалося, що ідея церковної єдності виявилася перекрученою з вини безвідповідальних осіб – деяких політиків і чиновників).

Суспільний резонанс цього інциденту був настільки сильний, що змусив уряд спростовувати звинувачення, висловлені на його адресу. У заяві прес-служби Кабінету Міністрів стверджувалося, що речники УПЦ КП роблять висновки, посиляючись на один із внутрішніх робочих документів Секретаріату Кабміну, який не має нормативного характеру і не може вважатися таким, що відображає позицію уряду; при цьому довільно трактується його зміст. Це призводить до зайвої напруженості в суспільстві. Уряд виступав і виступає за діалог усіх гілок православ'я, що відповідає і державній політиці створення в Україні Єдиної Помісної Православної Церкви, говорить в повідомленні.

Такі дії влади свідчать, що вона або не має чітко спланованої стратегії релігійної політики, або проводить тонку політичну гру, спрямовану на підпорядкування діяльності церков власним інтересам.

Важко дати однозначну оцінку резонансній події, що відбулася наприкінці лютого 2002 року. 26 лютого заступник Генерального прокурора О. Баганець надіслав голові Держкомітету у справах релігій В. Бондаренку протест на постанову Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України від 20 липня 1992 року "Про зміни та доповнення до Статуту про управління Української Автокефальної Православної Церкви". Генеральна прокуратура опротестувала постанову Ради у справах релігій Кабінету Міністрів України від 1992 року про реєстрацію Української Православної Церкви Київського Патріархату і надіслала запит до Держкомрелігій з метою вивчення питання про законність реєстрації УПЦ КП. Приводом для протесту було депутатське звернення 65 народних депутатів, в основному комуністів, ініційоване К. Самойлик, про порушення кримінальної справи за фактом присвоєння керівниками УПЦ КП коштів та майна УПЦ МП. (Один з ініціаторів звернення, лідер комуністів П.

Симоненко заявив, що було вкрадено грошей і майна на загальну суму 4,3 мільярда радянських рублів) [3]. Однак агенція „Інтерфакс-Україна” повідомила, що таке звернення не було зареєстровано в секретаріаті Верховної Ради, а отже не може вважатися депутатським запитом. Після розгляду протесту Генпрокуратури Державний комітет у справах релігій відмовився його задовольнити. „Держкомітет вважає, що зареєстрований статут УПЦ КП є законним, оскільки будь-яка релігійна організація має право на реєстрацію релігійного центру або управління”, – заявив заступник голови Держкомітету М. Маломуж [4].

Виступаючи у Києві на семінарі для представників регіональних ЗМІ, Президент України, відповідаючи на запитання журналістів, відзначив, що вважає відповідь Держкомітету у справах релігій про законність реєстрації Української православної церкви Київського патріархату остаточною і закликає не спекулювати на темі міжконфесійного миру в країні. Л. Кучма вважає міжконфесійний світ „тонкою справою”. „За останні роки ми знайшли консенсус, почали рухатися до єдиної Помісної Православної Церкви, і тут необхідно комусь палицю у колеса вставити”, – підкреслив Президент [5]. Такою заявою глави держави, незважаючи на готовність заступника Генпрокурора захищати свою точку зору в суді, було поставлено крапку в цій історії.

Події, пов’язані з протестом Генпрокуратури, викликали інтерес засобів масової інформації. Коментуючи їх, більшість із них звинувачували комуністів у намаганнях скористатися міжконфесійною ворожнечею для досягнення власних політичних цілей. Дії Генпрокуратури подавалися як частина спланованої передвиборчої кампанії Генпрокурора М. Потебенка, який отримав двадцятий номер у виборчому списку Компартії.

Схоже коментують ситуацію й представники УПЦ КП. Зокрема, патріарх Філарет ділиться своїми думками: „Можу помилятися, але гадаю, що підстави для появи такого протесту, ще й напередодні парламентських виборів, можна шукати саме в площині політики. Комуністи розуміють, що втрачають народну довіру. Це підтверджують усе ті ж соціопитування. Тому вони вирішили зіграти на інтересах УПЦ Московської Патріархії та залучитися підтримкою віруючих цієї конфесії. Ще раз підкреслюю – це моя особиста думка”. Патріарх заявив, що Церква вбачає в цьому факті втручання у внутрішньоцерковні справи. „Прокуратура обґрунтовує свій протест тим, що нібито Всеукраїнський Православний Собор 1992 року був не повноважним ухвалювати таке рішення. Чому не повноважним? Бо, кажуть вони, треба, щоб спочатку одна Церква провела помісний собор, а пізніше або паралельно – друга, а тоді вже, на підставі цих соборів, проводити Всеукраїнський... А оскільки, мовляв, цих двох соборів не було, то й Всеукраїнський не дійсний... Але ж це наші внутрішні церковні справи: які собори ми визнаємо дійсними, а

які не дійсними і на підставі чого?” [6]. Патріарха дивує, чому Генпрокуратура, зацікавившись законністю реєстрації УПЦ КП, не розслідувала, чи на законних підставах відбувся Харківський собор УПЦ МП. Адже, згідно з церковними канонами, собор може скликати перший єпископ, тобто предстоятель, яким був Київський митрополит Філарет, а скликав його рядовий єпархіальний архієрей Харківський митрополит Никодим, на що він не мав права ні з точки зору церковних канонів (34-те апостольське правило не дозволяє цього), ні з точки зору церковного статуту, за яким теж єпархіальний архієрей не може скликати собор [7].

Однак ситуація, на наш погляд, не настільки однозначна, як її подають ЗМІ та офіційні речники УПЦ КП. Їх коментарі не можуть дати відповіді на деякі непрості запитання. Одне з них: чи могли комуністи, навіть при наявності „власного” Генпрокурора, використати Генпрокуратуру для досягнення своїх політичних цілей? При цьому надзвичайно пікантною видається роль, яку відіграв у цій історії заступник Генпрокурора О. Баганець. Він виявився головним фігурантом справи, хоча звинувачувати його в політичних амбіціях не випадає. Виникає запитання, чи міг чиновник такого рангу стати простим знаряддям в руках свого керівника-комуніста, тим – більше знаючи, що той збирається полишити посаду, балотуючись до парламенту? Цікава деталь: виконавши свою справу, О. Баганець навіть не мав змоги дочекатися відповіді Держкомрелігій. Як повідомляє „Інтерфакс-Україна”, 5 березня в Генпрокуратурі відбувся перерозподіл обов’язків між керівниками: заступник Генпрокурора О. Баганець, який відповідав за нагляд за дотриманням і застосуванням законів, став відповідати за нагляд за розслідуванням кримінальних справ. У зв’язку з цим О. Баганцю нічого не відомо про подальшу долю запиту Генпрокуратури до Держкомрелігії [8]. Чиновник Генпрокуратури, чиї дії поставили в пікантну ситуацію Президента, потрапив лише „під перерозподіл обов’язків”, що було, можливо, й не покаранням, а спробою вивести його з подальшої участі у тій справі. Це свідчить, на нашу думку, що сценарій цієї історії писався не в кабінеті Генпрокурора чи лідера українських комуністів. В іншому випадку це говорило б або про слабкість влади, яка не в змозі контролювати ситуацію у власних ешелонах, або про європейський рівень демократичності управлінської системи, де чиновник у своїх діях керується вимогами закону (залежно від того, як він його розуміє), а не страхом бути покараним вищими посадовими особами за непослух.

Між історіями про „автономію для УПЦ” і „протест Генпрокуратури” є певний зв’язок. Вони: по-перше, викликали широкий суспільний резонанс; по-друге, стали надбанням громадськості в результаті оприлюднення документів, „призначених для внутрішнього користування”; по-третє, засвідчили, як здається на перший погляд, надзвичайну незлагодженість дій окремих органів влади. Спочатку із стін

Кабміну виходить документ, який суперечить державній стратегії релігійної політики, потім Генпрокуратура провокує ситуацію настільки, що в неї змушений втрутитися Президент. Саме він в обох ситуаціях виступає силою, здатною зупинити конфлікт, конструктивно його вирішити. Чи не цим пояснюється віра в доброго „царя-заступника”, за спиною якого недобрі чиновники чинять несправедливість, а він своїм справедливим втручанням все виправляє? Однак надто м’яке ставлення до тих, хто, за висловом Президента, „вставляє палки в колеса”, наштовхує на припущення, що „моменти прояву вищої справедливості” були сплановані наперед, ще до виникнення скандальних ситуацій.

Крім того, важко позбавитися думки, що історії, які сталися із УПЦ КП у 2001 і 2002 роках, не є акціями залякування церкви. 2002 року було використано комуністів для того, щоб здійснити тиск на церкву, яка виражала свої симпатії до блоку „Наша Україна”. Ієрархам дали зрозуміти, чим це може загрожувати, і хто, зрештою, є справжнім гарантом її недоторканності (ні В. Ющенко, ні Ю. Тимошенко не виступили на захист УПЦ КП).

Протест Генпрокуратури щодо законності реєстрації УПЦ КП міг викликати ланцюгову реакцію і спричинитися до аналогічного процесу, пов’язаного із розслідуванням легітимності Харківського собору УПЦ МП. Однак це не завадило вищим керівникам держави через кілька місяців взяти участь у святкуванні двох ювілеїв, що були повними антиподами один одному: 10-річчя Харківського собору і 10-річчя Всеукраїнського православного собору та утворення Київського Патріархату.

Для влади, що представляє політичні сили, яким вдалося здобути перевагу на попередніх виборчих перегонах, реалізація релігійної політики пов’язана, перш за все, з прагненням здобути електоральну підтримку більшості виборців для майбутньої перемоги. У різних регіонах влада, здійснюючи цю політику, змушена підтримувати ті чи інші конфесії. При цьому необхідно пам’ятати, що в Україні вертикаль виконавчої влади чітко централізовано, місцеві органи строго підпорядковані центру. Прихильне ставлення до одних і прохолодне – до інших конфесій з боку місцевих чиновників не може бути виявом особистих симпатій чи антипатій. Це державна політика, спрямована на підтримку в регіонах тих конфесій, які мають домінуючий вплив на місцеве населення. Отже, виконавча влада реалізує релігійну політику у двох напрямках. З одного боку, в Києві лунають заяви про конституційну рівність усіх конфесій перед законом, з іншого – реальна релігійна політика здійснюється в регіонах.

Викладений матеріал дає підстави зробити такі висновки:

По-перше, утворення УПЦ КП стало логічним наслідком утвердження незалежної української держави. Патріотично налаштоване духовенство

**Українська православна церква Київського патріархату
та її суспільно-політичні орієнтації**

Віталій Перевезій

було глибоко переконане у необхідності створення „в незалежній державі незалежної Церкви”. Тому зрозумілим є факт, що ієрархія та клір УПЦ КП окрім християнських ідей широко популяризують ідеї українського державотворення. Основним лейтмотивом звинувачень, які УПЦ КП адресує УПЦ (МП), є антидержавницька позиція останньої та захист нею чужих національних інтересів.

По-друге, визнаючи пріоритет інтересів української держави, УПЦ КП менше звертає уваги на те, яка форма правління утверджувалася в цій державі. Церква практично ніколи не виступала в ролі опозиційної сили щодо правлячого політичного режиму. Винятковими є випадки, коли офіційні речники Церкви виступали з критикою центрального владного апарату. Відповідальність за некоректне ставлення до Церкви її клір покладав на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Спроби УПЦ КП співпрацювати з владою дало підстави речникам УАПЦ свого часу назвати її „номенклатурною” церквою. Після того, як симпатії західноукраїнського електорату повернулися в бік опозиційних сил, УПЦ КП також робить кволу спробу виступити на боці опозиціонерів В. Ющенка і Ю. Тимошенко. Однак у цей час влада здійснює кілька кроків, які дали зрозуміти ієрархам, що поривати стосунки з нею небезпечно. 2001 року з'являється „неофіційний циркуляр” Кабміну про сприяння набуттю автономії для УПЦ у складі РПЦ, а 2002 року Генпрокуратура надсилає у Держкомрелігій протест про законність реєстрації УПЦ КП у 1992 році. Ні в одному, ні в іншому випадках ні В. Ющенко, ні Ю. Тимошенко не виступили на підтримку Церкви, що змусило її керівництво розглядати заступництво Президента як милість.

І, по-третє, усе викладене свідчить, що православні церкви у стосунках з державою мають вигляд надто кволих, щоб без страху опонувати їй. Вони з'ясовують стосунки між собою, при цьому весь час оглядаючись на реакцію влади. За таких умов православні церкви виявляються значно слабшими у ролі суб'єктів громадянського суспільства, ніж, скажімо, Українська греко-католицька церква, яка постійно опонує владі, коли вона своїми діями обмежує права і свободи громадян.

Література:

1. "Наша віра". – 1998. – травень. – №121. – С. 16.
2. "День". – 2002. – 12 липня.
3. "Интерфакс-Украина". – 2002. – 13 марта.
4. Там само.
5. "День". – 2002. – 15 березня.
6. "Молодь України". – 2002. – 19 березня.
7. Там само.
8. "Интерфакс-Украина". – 2002. – 13 марта.

Логіка неальтернативних запитань

Олексій Серeda,

аспірант Національного університету
ім. Т. Шевченка

Опитування є найпоширенішим методом збирання соціологічної інформації. Проте донедавна надто мало уваги зверталось на аналіз помилок, що виникають під час опитувань (за винятком помилок вибірки). Хоча помилки вимірювання, обумовлені опитувальниками, які використовуються під час дослідження, можуть бути серйознішими, ніж помилки вибірки [5, с. 9].

Вже на початку проведення масових опитувань було відомо, що спосіб постановки запитання може суттєво впливати на відповідь. Проте систематичні дослідження у цій галузі стали проводитися зовсім недавно.

Об'єктом даного дослідження є методика неальтернативних запитань. Іноді в літературі можна зустріти інші назви: запитання – меню, методика множинного вибору або запитання із сумісними альтернативами. Всі ці назви позначають один і той же тип запитань. У літературі він окреслюється так: запитання такого типу, в якому респондентові пропонується набір відповідей, з правом вибору кількох із них [4, с. 127]. Ці запитання можуть бути закритими чи напівзакритими. Сума відсотків відповідей на неальтернативні запитання може перевищувати 100 %. Кількість альтернатив, які може обрати респондент, може обмежуватися дослідником. Ці обмеження можуть накладатися верхньою або нижньою границями. Наприклад, респондентові пропонують обрати “не більше п’яти альтернатив”, “не менше трьох” або накласти обидві ці умови одночасно. За рівнем вимірювання у більшості випадків неальтернативні запитання визначаються як номінальна шкала із сумісними альтернативами.

Запитання такого типу досить часто можна побачити в опитувальних листах. Вони мають певні переваги. По-перше, їх можна розглядати як зручну та економнішу альтернативу набору дихотомічних запитань. Такі запитання досить компактно розташовані у опитувальнику. Це дозволяє економити ресурси під час виготовлення інструментарію і, водночас, це

зберігає час та сконцентровує увагу респондента.

По-друге, такі запитання дозволяють отримати багатограннішу інформацію стосовно явища, про яке дослідник бажає отримати знання. Реалізація цієї переваги можлива за умови правильного формулювання самого запитання та ретельного відбору альтернатив, що пропонуються респонденту.

Обидва ці фактори є досить вагомими для дослідника, і саме це спонукає використовувати неальтернативні запитання в соціологічному опитуванні. Проте, незважаючи на важливість першого чинника, більше уваги в даному дослідженні приділяється саме пізнавальному потенціалу цієї методики. Це пояснюється тим, що коли визначальним чинником для дослідника при використанні запитань такого типу є можливість отримати повнішу інформацію про предмет дослідження, то зростає роль та ускладнюється процедура конструювання самої шкали. На підготовчому етапі необхідно чітко уявляти, за яких умов використання такого типу запитань принесе найбільше користі. На цьому етапі потрібно розглянути, яким чином формулювати запитання, скільки і яких категорій внести до переліку альтернатив, скільки з них має обрати респондент, в якому порядку ці категорії розташовані у списку. Відповідь на всі ці запитання дозволяє дослідникові передбачити, якого виду інформацію він отримає на виході, а це, в свою чергу, дозволить обрати адекватний метод аналізу даних.

Описаний вище аналіз має починатися з розгляду логічної структури запитання. Про важливість такого підходу свідчить ряд праць, присвячених розгляду логіки побудови запитань в соціологічному опитувальнику. Так, цей аспект досить глибоко висвітлений І. Воловичем у роботі "Надійність інформації в соціологічному дослідженні". Цей елемент автор визначає як важливу умову надійного інструментарію та його ефективного використання [3, с. 68]. Зазначається також, що в соціології недостатньо уваги приділяється теорії запитання, його логічній структурі, правилам його формулювання та постановки. Це, в свою чергу, призводить до спотворення відповідей респондентів і помилкових висновків.

Підхід до теорії запитання, що існує в логіці, не враховує прикладного аспекту. Саме тому соціологи мають розробити свій підхід до вирішення цієї проблеми, враховуючи специфіку застосування запитань при проведенні опитування. Запитання та відповідь – головні структурні елементи соціологічних опитувальних листів. Від їх правильності залежить успіх опитування [3, с. 69].

Прагматичний аспект теорії запитань частково розглядається в прикладних дослідженнях. У більшості випадків це або аналіз окремих прикладів ефективного формулювання запитань, або аналіз окремих помилок, які виникають при цьому. Такі приклади можна зустріти в

працях Н. Бредберна та С. Садмена “Як правильно ставити запитання” та Л. Авер’янова “Соціологія: мистецтво ставити запитання” [1; 5]. Проте для розуміння природи запитання та його функціонування у ситуації опитування недостатньо розуміти, що різні форми постановки одного запитання призводять до різного розподілення відповідей респондентів. Необхідно вивчити механізми, які призводять до таких результатів. За словами О. Моргенштерна, пізнання “є не що інше, як безперервне прагнення правильно поставити запитання та знайти після цього відповіді на них. При цьому запитання часто має більше значення, ніж відповідь” [цитується за 3, с. 71].

Існують різні методологічні підходи до аналізу запитань. Найефективнішим виявився підхід, що розглядає запитання як елемент системи “запитання – відповідь”. Співставлення запитань із відповідями полегшує вивчення структури запитань, дозволяє робити висновки відносно їх осмисленості, функцій, на цьому проводиться їх класифікація та практичне використання [3, с. 72].

Представниками такого підходу є Н. Белнап та Т. Стіл. Вони розробили формалізовану мову запитань Л. Під значенням запитання, на їхню думку, слід розуміти сукупність відповідей, що допускаються самим запитанням. Основним поняттям у логіці запитань та відповідей є поняття прямої відповіді. Пряма відповідь – це фрагмент мови, що відповідає на поставлене запитання, і відповідає вимогам повноти. Формальним аналогом запитання є поняття інтеррогативу. Елементарне запитання має складатись з двох частин: суб’єкта та передумови. Суб’єкт представляє множину альтернатив, а передумова визначає, яку кількість істинних альтернатив бажано мати у відповіді і якого роду вимоги повинні бути накладені на повноту та здатність розрізнення. Множина прямих відповідей може бути отримана із можливих комбінацій альтернатив, складених у відповідності з умовами, що містяться в передумові. Прямі відповіді являють собою кон’юнкцію обраних альтернатив [2, с. 14 – 15].

За числом альтернатив, що даються для вибору, запитання можна розділити на два класи: перший – запитання, що задають невелику або, принаймні, обмежену кількість альтернатив; другий – запитання, які задають нескінченну або велику кількість альтернатив. Альтернативи можуть або явно перераховуватись у запитанні, або описуватись шляхом відсилання до певної умови чи матриці, де під останньою мають на увазі речення, в яких на місцях імен стоять змінні. Така різниця між способами задавання альтернатив призводить до поділу запитань на два класи – “чи”-запитання та “який”-запитання (інший варіант цього поділу – запитання-рішення та запитання-доповнення) [2, с. 30].

Пряма відповідь стає відповіддю на поставлене запитання шляхом вибору певної підмножини альтернатив, що надаються запитанням, стверджуючи, що всі без винятку обрані альтернативи істинні. Кожна

пряма відповідь на кожне запитання проводить такого роду вибір і містить твердження такого характеру. Тому з кожною прямою відповіддю пов'язаний вибір альтернатив [2, с. 45-46]. Часто пряма відповідь обирає лише одну альтернативу, проте так буває не завжди. Ця обставина є однією з причин, за якою альтернативи та прямі відповіді повинні бути відокремлені одні від одних.

Кожна пряма відповідь на запитання має три аспекти: вибір, вимога повноти та вимога здатності розрізнення. Запитання через свій суб'єкт задає площину альтернатив, а після цього "відправляє" до існуючого списку альтернатив інструкцію, за якою людині, що відповідає, пропонується виробити з них конкретний тип прямої відповіді [2, с. 45].

Всі ці аспекти логіки запитань є суттєвими для правильного формулювання запитань соціологічного інструментарію. Логічною теорією запитань визначаються точні та повні форми запитань у анкетах. Але врахування цих аспектів при створенні запитань не виключає можливості помилок при аналізі відповідей респондентів.

Неальтернативні запитання, як зазначалося вище, є досить поширеними у практиці соціологічних опитувань. Проте не завжди їх використання достатньо методологічно обгрунтовані. У випадку, коли перелічені чинники були враховані, і дослідник отримав дані з цих запитань, перед ним постає нова проблема, пов'язана з аналізом даних. На цьому етапі досить часто неальтернативне запитання розглядається як набір не пов'язаних між собою дихотомічних ознак, і відповідним чином аналізується. Така ситуація може призводити до спотворення відповідей респондентів.

Логічна структура неальтернативного запитання не є тотожною кон'юнкції ряду дихотомічних запитань. Про це свідчать і численні приклади з практики досліджень. Відсоткове розподілення відповідей респондентів за альтернативами у неальтернативному запитанні суттєво відрізняється від розподілу відповідей, коли ті ж самі альтернативи були подані у вигляді окремих дихотомічних запитань (приклад такого експерименту наводиться у згаданій праці Л. Авер'янова). Очевидним є те, що люди в цих випадках відповідали на запитання, які не можна вважати тотожними за змістом. Це дозволяє зробити припущення, що категорії у списку альтернатив неальтернативного запитання мають певний внутрішній зв'язок, визначений самим запитанням. Саме цей момент втрачається дослідником, коли неальтернативне запитання штучно поділяється на дихотомічні.

Отже, стає необхідністю застосування таких методів аналізу даних, які б дозволяли розглядати запитання в цілому. З цією метою було розроблено алгоритми побудови таблиць крос-табуляції для такого типу запитань і відповідні для них показники зв'язку ознак. Так, новосибірська група дослідників під керівництвом П. Ростовцева розробила алгоритм

побудови та аналізу такого роду таблиць саме для неальтернативних запитань. Крім цього, на основі даного алгоритму розроблено програмний продукт, в якому реалізовано можливості аналізу зв'язків між звичайними номінальними шкалами та номінальними шкалами із сумісними альтернативами. Але не менш корисним може виявитися й інший підхід.

При складанні переліку альтернатив різні категорії пов'язуються суб'єктом запитання. На цьому етапі можна спробувати встановити певну форму зв'язку, що призводить до появи смислових, логічних структурних утворень у переліку альтернатив. Завдяки цьому обрані альтернативи, що складають відповідь на запитання, побудоване таким чином, можуть створювати запрограмований дослідником образ, який і має аналізуватися на наступних етапах.

Одним з таких структуроутворюючих елементів може бути логічна структура самого запитання та логічний аналіз обсягу і змісту категорій, що мають бути включеними до переліку альтернатив. Це змушує розглянути логіку неальтернативних запитань більш детально.

Основними особливостями, що відрізняють шкалу із сумісними альтернативами від номінальної шкали, є більший за обсягом перелік альтернатив, можливість вибору одночасно кількох з них та загальний відсоток відповідей більше, ніж 100.

Логічна теорія запитань пропонує свою типологію. Тип запитання визначається наявністю низки альтернатив, вимогою виділення або вибору цих альтернатив та вимогою повноти відповіді.

Запитання контролює не лише зміст, але й розмір виборів відповідей, і робиться це за допомогою вимоги, що обмежує число можливих виборів альтернатив (специфікації вибору числа). Як верхнє, так і нижнє обмеження, накладені цією вимогою, повинні бути обґрунтовані.

Кількості альтернатив, які можна обрати, обмежується з двох причин. По-перше, знаючи, що існує багато істинних альтернатив, виникає потреба обмежити кількість обраних альтернатив, аби вона була нижчою певного рівня. Це дозволить уникнути витрати ресурсів як того, хто ставить запитання, так і того, хто на нього відповідає. По-друге, специфікація вибору числа може бути використана як "пристрій", що дає тому, хто відповідає, корисну інформацію для віднайдень бажаної відповіді при мінімальних витратах сил.

З аналогічних причин може накладатися і нижнє обмеження. Досить доцільним здається припущення, що необхідне лише верхнє обмеження, якщо відповіді, в яких міститься більше альтернатив, ніж це встановлено заданим обмеженням, розглядати як надлишкові, тобто такі, що дають в дійсності більше інформації, ніж потрібно дослідникові. Справа в тім, що форма поставленого запитання так чи інакше вказує, що той, хто його ставить, буде задоволений відповіддю, вибір якої відповідає нижньому обмеженню [2, с. 49].

Наприклад, чому дослідник взагалі хоче, щоб кількість обраних альтернатив було між трьома та п'ятьма замість, принаймні, трьох? З точки зору теорії рентабельності, ця ситуація може бути описана так: функція корисності, яка оцінює інформацію, для того, хто запитує, що задається різною кількістю альтернатив, дає значення 0 для відповідей з менше, ніж три альтернативами; зростає між трьома та п'ятьма та постійна для відповідей з числом обраних альтернатив більше, ніж п'ять [2, с. 50]. Такий аналіз має проводитися дослідником, виходячи з тієї мети, яку він прагне досягнути, поставивши таке запитання.

Інший компонент прямої відповіді – це вимога повноти. Та частина запитання, що визначає, чи повинна бути накладена вимога повноти чи ні, називається специфікацією вимоги повноти. Хоча не всі відповіді задовольняють цій умові, для того, щоб допустити вибір, всі запитання повинні обов'язково містити вказану специфікацію. Запитання можуть використовувати специфікацію вимоги максимальної повноти, яка визначає, що відповіді повинні стверджувати наявність всіх істинних альтернатив у виборі. Деякі запитання використовують специфікацію вимоги порожньої повноти, яка визначає, що прямі відповіді не повинні обов'язково включати всі істинні альтернативи [2, с. 57].

Третій компонент – вимога здатності розрізнення та специфікація вимоги здатності розрізнення.

Вимога здатності розрізнення полягає у твердженні, що кожний елемент номінального вибору позначає окремий елемент реального вибору. Вводяться два різновиди такої специфікації: специфікація вимоги порожньої та непорожньої здатності розрізнення. Перша відповідає відсутності вимоги здатності розрізнення, а друга – твердженню про те, що іменний вибір не містить надлишковості [2, с. 70]. Відповідь або задовольняє, або не задовольняє вимог здатності розрізнення – проміжного значення бути не може.

У звичайній ситуації той, хто запитує, вважає, що судження, яке лежить в основі запитання, є істинним і відповідно хоче трактувати пропозиціональний зміст свого запитання як частину фонового знання, відносно якого визначена повнота відповідей.

Типологізація запитань проводиться на основі описаних характеристик. Дослідники виділяють такі типи запитань:

- ³⁵₁₇ єдино-альтернативні запитання-рішення;
- ³⁵₁₇ єдино-альтернативні запитання-доповнення;
- ³⁵₁₇ запитання-рішення з вибором всіх істинних альтернатив;
- ³⁵₁₇ запитання-доповнення з вибором всіх істинних альтернатив;
- ³⁵₁₇ запитання-рішення, в яких альтернативи не виключають одна одну;
- ³⁵₁₇ запитання-доповнення, в яких альтернативи не виключають одна одну.

Неальтернативні запитання закритого типу можна класифікувати як

запитання-рішення з вибором всіх істинних альтернатив або як запитання-рішення, в яких альтернативи не виключають одна одну.

Запитання-рішення з вибором всіх істинних альтернатив надають альтернативи шляхом їх перерахування і потребують повного перерахування всіх істинних альтернатив. У запитаннях-рішеннях, в яких альтернативи не виключають одна одну, необхідно обрати лише деякі з істинних альтернатив [3, с. 84-86].

Проте не всі дослідники визнають доцільність запитань такого типу. Наприклад, Л. Оквіст запропонував називати інтеррогатив “нормальним”, якщо жодна з відповідей на нього не впливає із іншої. Н. Белнап та Т. Стілл не користуються цим поняттям, оскільки, виходячи з нього, “ненормально” ставити приблизне запитання, яке пропонує обрати будь-яку кількість наведених альтернатив і може бути корисним у ситуації, якщо той, хто запитує, дасть вищу оцінку таким відповідям, як A&B, тому що вони містять більше інформації, ніж A або B [2, с. 139].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що неальтернативні запитання можуть бути корисними у випадках, коли важко чітко віднести явище, щодо якого поставлено запитання, до одного окресленого класу. Досить часто респондентові важко дати конкретну, однозначну відповідь. У таких випадках думка людини може бути виражена повніше, якщо їй дозволити обрати кілька альтернатив.

На відміну від номінальної шкали, де кожна альтернатива позначає окремий клас і не перетинається з іншими, шкала із сумісними альтернативами дозволяє використовувати в якості альтернатив поняття, зміст та обсяг яких перетинатимуться. Співвідношення між змістом та обсягом цих понять має бути попередньо встановлено (одним з варіантів може бути попереднє експертне опитування стосовно понять, що їх треба включити до переліку альтернатив). Це дозволить отримати уявлення про внутрішню структуру та взаємозв'язки, що поєднують альтернативи такого запитання. Ці знання, як зазначалось вище, можуть бути корисними на етапі аналізу даних. Водночас пошук “міжальтернативних” зв'язків може проводитися і в інших напрямках. Так, багато дослідників звертають увагу на психологічний аспект процесу вибору альтернатив респондентом. Отже, ця галузь також може бути перспективною у подібного роду наукових пошуках.

Розглянуті логічні аспекти запитань множинного вибору мають враховуватися при їх використанні. Керуючись викладеними положеннями, необхідно складати перелік альтернатив та інструкцію з їх відбору. На жаль, неможливо дати вичерпні рекомендації стосовно оптимальної кількості альтернатив у списку або кількості альтернатив, які може обрати респондент. Ці показники мають визначатися, виходячи з мети та завдань конкретного дослідження. Але в будь-якому випадку, визначаючи їх, необхідно пам'ятати про логічні особливості, які

відокремлюють неальтернативні запитання від інших типів запитань.

Література:

1. **Аверьянов Л. Я.** Социология: искусство задавать вопросы – М., 1998.
<http://www.socd.univ.kiev.ua/local/lib/soc/averyanov/iskustvo.htm>
(12.02.2004).
2. **Белнап Н., Стил Т.** Логика вопросов и ответов. – М.: Прогресс, 1981.
3. **Волович В. И.** Надёжность информации в социологическом исследовании. – К.: Наукова думка, 1974.
4. **Гречихин В. Г.** Лекции по методике и технике социологических исследований. – М., 1988.
5. **Садмен С., Брэдберн Н.** Как правильно задавать вопросы. – М.: Институт Фонда “Общественное мнение”, 2002.

Соціокультурна детермінація політичної дії

Дмитро Дмитрук,
науковий співробітник
Державного інституту проблем
сім'ї та молоді

Формування збалансованої політики та проблеми її імплементації вимагають всебічного вивчення трансформаційних процесів у суспільстві, розгляду їх іманентних закономірностей і особливостей з одночасним зверненням до рушійних інтересів основних суб'єктів правових та економічних дій, що ініціюються ними в суспільстві. Слід враховувати, що політичні процеси в нашій країні відбуваються на тлі доволі високого рівня конфліктності, обумовленого суперечливістю декларованих різними силами політичних ідей і програм, зіткненням інтересів, непоєднуваністю цінностей. В таких умовах вироблення оптимальних та неконфліктних механізмів прийняття рішень вимагає ідентифікації їхнього контексту, під яким слід розуміти сукупність реальностей (історико-культурних, психологічних, ціннісних), які не підлягають однозначній операціоналізації.

Врахування соціокультурних детермінант при здійсненні соціально-політичного аналізу переносить розгляд процесів ухвалення рішень у площину опосередкованих, так би мовити, „мовчазних” реалій, а вони, суттєво впливаючи як на суб'єктів ухвалення рішень, так і на застосовувані ними схеми і механізми їх впровадження, залишаються на другому плані, зберігаючи свою латентність. Отже, контекст ухвалення політичних рішень, якщо не брати до уваги case study, як правило, можна реконструювати лише як загальну агреговану величину, що створює відповідний фон діяльності суб'єктів політики.

Наголос на контекстуальних обставинах обумовлюється складністю застосування концептів політичної культури, викладених у теоріях Г. Алмонда, С. Верби, Дж. Пауелла, У. Розенбаума та ін. [1]. Типології політичної культури, запропоновані цими авторами, є спробою побудувати універсальні моделі, які віддзеркалювали б загальний характер та етапи

еволюції політичної культури. Однак звернення до соціокультурних детермінант дозволяє відмовитися від обмежуючої тези щодо культурної узгодженості як передумови руху політичної культури до загальної задоволеності демократичною політичною системою. Такий ідеал суспільного устрою вважається обов'язковим.

Тим часом, українське суспільство з відомих причин не має історичного, громадянського та культурного досвіду щодо того, яким має бути наповнення макрополітичних понять у кожному конкретному випадку прийняття політичних рішень. Акцентуація уваги на соціокультурній детермінації не є одночасною відмовою від концепту політичної культури, який в подальшому може розглядатися як одна із складових соціокультурного контексту. Для вивчення українських реалій, на нашу думку, більшу пізнавальну цінність має концепція політичної культури, запропонована Є. Головахою. Вона ґрунтується на показниках розвитку політичної культури, які безпосередньо відображають послідовність включення громадян у сферу політичного життя суспільства. А саме:

- ³⁵₁₇ інтерес до політики,
- ³⁵₁₇ залученість до організованої суспільно-політичної діяльності,
- ³⁵₁₇ політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення),
- ³⁵₁₇ політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку і відповідних політичних організацій),
- ³⁵₁₇ ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах тощо [2, с. 95 — 97].

Такий підхід дозволяє розглядати вплив соціокультурних детермінант через соціальну активність, соціальну інтеграцію, саморегуляцію, активацію і дієвість соціальних суб'єктів, а також вимірювати інтенсивність прояву соціокультурних орієнтацій через рівень залученості громадян до прийняття рішень, активацію засобів впливу громадськості на рішення влади. Однак такий підхід зорієнтований на активну участь усіх агентів соціальної взаємодії – як держави, носіїв владних повноважень, з одного боку, так і рядових громадян – з іншого. Поза увагою залишаються аспекти соціокультурного середовища, які не мають вияву у громадянській активності.

Аналізуючи специфіку соціальних відносин в українському суспільстві, необхідно зазначити, що взаємовідносини „влада – громадянин” сьогодні значно детерміновані соціально-історичним і соціально-психологічним досвідом, нагромадженням усіма учасниками цього процесу. Тим більше, що такі відносини реалізуються не тільки і не стільки на рівні інституціональних структур. Соціальний досвід нашого суспільства впливає на реалізацію нових соціальних відносин, обумовлюючи можливості й особливості подальшого їх розвитку.

В суспільній свідомості громадян пострадянських країн утримується

стійке уявлення, що тільки держава і влада є реальним активним суб'єктом, що продукує, ініціює і санкціонує прийняття рішень на всіх рівнях. У зв'язку з цим з П. Слотердайк у праці „Критика цинічного розуму” зазначає, що проблема двобічного цинізму – влади відносно народу та народу відносно влади – має глибокі історичні корені. Виходячи з того, що традиції панування підготували підґрунтя для політико-символічних позицій величчя влади (створили значні дистанції у соціокультурному полі), цинізм влади провокується знизу як „...виклик неперевершеній владі з боку нахабної рабської позиції” [3, с. 232], а він, через суперечності між можновладцями та гнобленими, втілюється у дві контрпозиції: „...тут „славетна” влада з пишним фасадом, там – безпосередній досвід раба щодо насильницької суті влади і фасадного характеру пишноти. Середній пункт між ними утворюється завдяки політико-правовим діям влади, з яких вона виводить свою легітимність. У цій серединності – досягнення права і держави – можуть зійтися свідомості панів і рабів” [3, с. 235].

З одного боку, сучасні умови дають підстави говорити про збільшення кількості соціальних суб'єктів, здатних активно функціонувати в українському суспільстві, про формальні умови для підвищення залученості громадян до прийняття рішень на місцевому рівні, розширення засобів впливу громадськості на рішення влади. Але чи готові українські громадяни до нових відносин? Який ступінь їх залученості до прийняття рішень на місцевому рівні? Наскільки дієві засоби впливу громадськості на рішення влади? Проаналізуємо результати проведеного всеукраїнського соціологічного опитування (таблиця 1)¹.

Аналіз відповідей засвідчує загальний рівень усвідомлення респондентами можливостей впливу громадськості на процеси прийняття рішень, а також обмежений вибір засобів такого впливу. Респонденти найпоширенішими засобами свого впливу вважають, у першу чергу, вибори, референдуми, які ініціюються „згори” та мають переважно „анонімний” (безособистісний) для громадянина характер. При цьому громадяни вказують на те, що місцеві вибори (54 %) виступають дієвішим засобом впливу на процеси прийняття рішень на місцевому рівні порівняно з національними виборами (39 %) та референдумами з конкретних питань (30 %).

¹ За результатами опитування, проведеного Центром „Соціальний моніторинг”, громадян віком від 18 років і старше. Опитування проводилося з 22 по 29 листопада 2002 року в усіх областях України, АР Крим, містах Києві і Севастополі. Всього опитано 3063 респонденти. Стандартні відхилення при достовірних 95 % і співвідношенні змінних від 0,1: 0,9 до 0,5: 0,5 становлять 1,1 % – 1,83 %.

Результати опитування засвідчують, що засоби впливу на прийняття рішень, які є невід'ємними складовими функціонування повноцінного громадянського суспільства, сьогодні практично не розглядаються громадянами України як форми й знаряддя їхньої особистої участі у прийнятті рішень на місцевому рівні (області, населеного пункту).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“На вашу думку, як краще вплинути на процес прийняття рішень на місцевому рівні (області, вашого населеного пункту)?” , %

Засоби впливу	
Брати участь у місцевих виборах	54
Брати участь у національних виборах	39
Брати участь у референдумах з конкретних питань	30
Звернутись до Уповноваженого з прав людини	9
Брати участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях	7
Брати участь у санкціонованих страйках	5
Подати петицію до місцевих органів влади	5
Подати петицію до центральних органів влади	5
Бойкотувати виконання рішень органів влади	4
Брати участь у діяльності політичних партій	4
Активно брати участь у роботі місцевих неурядових організацій	4
Брати участь у блокуванні руху на дорогах	3
Активно брати участь у роботі національних неурядових організацій	2
Брати участь у несанкціонованих мітингах	1
Брати участь у незаконних страйках	1
Голодування на знак протесту	1
Інше	2
Важко сказати	16
Нічого	11

Проблема пов'язана, в першу чергу, з тим, що більшість населення не усвідомлює можливостей свого реального впливу на вирішення питань, не вважає себе активним суб'єктом соціального процесу, спроможним дієво впливати на процес прийняття рішень на будь-якому рівні, в тому числі й місцевому.

В умовах низької активності пересічних громадян щодо процесів впливу на прийняття політичних рішень і природну закритість груп тиску та лобювання інтересів, зростає значення соціокультурного середовища, в якому ухвалюються рішення.

До соціокультурного контексту у вітчизняній літературі [4] прийнято відносити: загальну історичну ситуацію, у контексті якої приймається те чи інше політичне рішення; витрати та переваги, їх перерозподіл у суспільстві, якій відбивається на розстановці політичних сил (чим більше політичне рішення (його наслідки) артикулює перерозподіл витрат та переваг, тим більше це позначається на архітектурі розташування політичних сил і може докорінно змінювати формати взаємодії між

політичними суб'єктами, їхнє розташування відносно політичної системи загалом); чинне законодавство або легітимні механізми прийняття рішень, закріплені в інституціолізованих практиках (так звана інституціоналізована легітимність).

Необхідно також враховувати специфіку громадських настроїв та очікувань, які в сукупності з ідеологічними та міфологічними компонентами віддзеркалюють специфіку ситуації. Важливе місце посідають традиції, які впливають на попередні форми та практики політичної організації суспільства, на досвід, що склався в результаті ухвалення і реалізації попередніх політичних рішень.

Розуміння соціокультурного контексту не було б повним без урахування психологічних чинників, до яких зараховують усю сукупність ознак, котрі виявляються через суб'єктів прийняття політичних рішень, відносячи до них, передусім, життєвий досвід, освітній та культурний капітал. Крім того, всебічний аналіз умов ухвалення політичного рішення неможливий без урахування ролі груп інтересів і тиску, що впливають на процеси вироблення та ухвалення політичних рішень. Тут основні акценти аналізу мають бути поставлені на вивченні механізмів впливу, котрі використовуються для здійснення тиску, та на механізмах формування самих груп впливу, їх освітньому і культурному капіталі, особливостях процесів передачі інформації до суб'єкта прийняття рішень, ступенях свободи суб'єктів прийняття рішень від груп тиску та інтересів.

Соціокультурний контекст, до якого деякі вітчизняні дослідники апелюють здебільш як до історико-культурного, стає своєрідним підґрунтям і водночас тканиною, що конструює політичне життя суспільства.

Соціокультурна детермінація процесів ухвалення рішень загалом, особливо в умовах суспільства, що трансформується, проявляється через посередництво соціогрупового (структурного), ціннісно-культурного та діяльнісного компонентів, кожен з яких є суттєвим фактором при виборі політичного рішення та отримує вираження як на рівні формальних і неформальних соціальних структур та інститутів, так і на рівні життєвих стратегій соціальних акторів та суб'єктів, що ухвалюють рішення. Соціокультурна детермінація процесів ухвалення політичних рішень може розглядатися як своєрідна емерджентна якість, що виникає та характеризує життєздатність суспільства, його внутрішні можливості для подальшого саморозгортання. Крім того, соціокультурна детермінація – це сукупність ресурсів і здібностей суспільства, які визначають вектори та обмеження його можливих змін, а також найвірогідніші ефекти цілеспрямованого реформування. Загалом діалектику соціокультурної детермінації можна уявити як вплив на соціальну структуру (інституціональну, групову та ціннісну) та на діючих агентів (акторів, суб'єктів), які, в свою чергу, через формальні та неформальні прояви і

життєві та соціальні стратегії впливають на соціокультурний потенціал суспільства.

Виходячи з того, що процеси, пов'язані з політичними рішеннями, а саме вироблення політичного рішення, його ухвалення та впровадження, перебувають під впливом соціокультурних чинників, процес прийняття політичного рішення слід розглядати як класичний вияв соціальної дії, котру, за М. Вебером, можна було б віднести до цілераціонального виду діяльності. Зрозуміло, що закладену в політичне рішення цілераціональність можна розуміти як з точки зору соціального середовища, спільноти, суспільства, так і з точки зору конкретного агента (наприклад, групи інтересів і тиску), що, в свою чергу, може робити рішення ірраціональним та неадекватним для інших соціальних груп, а подекуди й таким, що загрожує їх соціальному статусу і капіталам (у розумінні ресурсів).

Відповідно до цього, політичне рішення можна розглядати і як цінніснаціональне. Але в такому випадку стикаємося з проблемою ідентифікації тих політичних і культурних цінностей суспільства, до яких апелюють і на які орієнтуються суб'єкти прийняття політичних рішень. Класичні теорії політичної культури, про які ми згадували, оперують цінностями, пов'язаними з демократією та громадянським суспільством. Однак проблема в тому, що політичні системи та режими, що утворилися на теренах посткомуністичних країн, не можуть бути віднесені до класичних представницьких демократій. Більше того – малоімовірно, що вони найближчим часом стануть такими.

Для опису політичної системи, що склалася в Україні, нам здається дуже вдалим термін, запропонований Г. О'Доннеллом – „делегативна демократія” [5]. Вчений вважає, що існуючі теорії і типології демократії розглядають представницьку демократію лише такою, якою вона склалася у розвинених країнах. Але ж низка новітніх демократій, відповідаючи критеріям поліархії, запропонованим Р. Далом, не належить до них.

Делегативні демократії не можна вважати закріпленими та інституціональними, однак вони можуть бути стійкими, бо успадкували від авторитарних режимів уявлення про правильне використання політичної влади, а практика її використання будується так, щоб зафіксувати існуючий стан, не рухаючись при цьому до представницької демократії. Свій висновок автор аргументує тим, що перехід влади до демократично обраного уряду має обумовлювати наступний (другий) перехід до інституціоцізованого сталого демократичного режиму. Однак нова демократія може регресувати до авторитарного правління або балансувати у невизначеній ситуації. Така невизначеність може зберігатися постійно, заважаючи встановленню інституційної демократії, оскільки уряд не досягає успіхів у вирішенні економічних та соціальних кризових ситуацій.

За таких умов аналіз соціокультурної детермінації політичних рішень, заснований на ціннісно-культурних концептах, набуває особливого значення. Але необхідно зважати на те, що більшість ціннісних концептів (таких, як „демократія”) в українському суспільстві не відповідає уявленням (еталонам), викладеним у теоріях політичної культури.

Відтак соціокультурне середовище і політична культура діючих в ньому суб'єктів набуває додаткового змісту, а саме – моделювання нових культурних сенсів, моделей та сукупностей поведінки, в рамках яких агенти намагаються діяти. Відповідно до цього, із досягненням певного рівня рефлексії діючи суб'єкти прагнуть свідомо керувати та контролювати (структурувати або моделювати) соціокультурну реальність навколо себе. Таким чином, можна розглядати будь-яку політичну дію, політичне рішення як її конкретний вияв, як таку, що містить в собі імпліцитне прагнення контролю над культурною моделлю суспільства. Специфічність здобуття можливості такого контролю-моделювання полягає в тому, що суспільство не створюватиме історичної культурної довгострокової пам'яті, бо її носії переслідують інтереси, що мають реалізовуватися у нинішньому часовому просторі й не зорієнтовані на майбутнє.

На думку американського дослідника А. Хеллера, громадянське суспільство як таке не має культурної пам'яті і, відповідно, не має власної ідентичності. Єдино можливе загальне визначення полягає в тому, що це сукупність інститутів та груп, які не є частиною державної машини: „Сучасне громадянське суспільство складається з мозаїчного набору груп, які мають ідентичність, та груп, що її не мають. Ряд сегментів та інститутів громадянського суспільства зберігають окремі елементи культурної пам'яті і навіть утворюють власну пам'ять” [6].

Брак культурної пам'яті характерний і для суспільних рухів, що концентруються навколо однієї проблеми. Найполітизованіші рухи громадянського суспільства можуть формувати культурну пам'ять доти, доки вона протистоїть офіційній. Але зрештою вони або гинуть, або перемагають. В останньому випадку контрпам'ять стає офіційною, завдання її культивування перебирає на себе держава, і вона вже не належить громадянському суспільству.

Відповідно до запропонованої точки зору, групи інтересів, на думку А. Хеллера, не можуть мати культурної пам'яті. Інтерес повинен реалізовуватися, а реалізація можлива у поточний момент або у майбутньому. Тому групі інтересів досить мати короткострокову пам'ять – довгострокова, а тим більше культурна, їй не притаманна. А. Хеллер відносить всі групи інтересів та тиску до ціле-раціональних, а не до ціннісно-раціональних.

За умов делегативної демократії саме соціокультурний контекст стає тлом, на якому через політичні рішення відбувається інтерналізація

інтересів у політичні цінності, через які виявлені інтереси прагнуть бути представленим суспільству. Зрештою (що є кінцевою метою агентів, які ініціювали та надають протекції своїм інтересам) вироблений дизайн цінностей має стати елементами майбутньої політичної культури. Причому тимчасова мета, скоріш за все, не передбачає включення до політичної культури сьогодення нових цінностей. Скоріш належить говорити про нову схему поєднання іноді не поєднаних політичних цінностей.

При ухваленні політичних рішень, тим більше – стратегічного характеру, ми змушені констатувати, що інституціональні лідери та представники груп інтересів розраховують на те, що поведінка інших груп інтересів (у першу чергу – опозиції як конфліктної групи) залишатиметься у вузькому діапазоні заздалегідь заданих можливостей. Інакше кажучи, спроба інтервенції нової схеми та порядку цінностей має, крім того, задати контекст, в якому антагоністичні групи мають розвивати конфлікт. Отже, певні агенти та представники груп інтересів, не зацікавлені в нав'язуванні такого контексту, можуть виступати проти звуження рамок.

За А. Туреном, всі діючі суб'єкти суспільства володіють культурними векторами, що визначають так звану „область історичності”, та постійно оспорюють контроль над ними. За сучасних умов центральним конфліктом у суспільстві є конфлікт тих, хто є агентом та господарем цих культурних моделей, та тих, хто бере в них залежну участь та намагається визволити їх від впливу суспільної влади: „Не буває правлячого класу, який би не мав можливості мобілізувати для захисту власних інтересів та відтворення привілеїв політичні інститути, державний апарат і культурні організації. Його ідеологія не вступає безпосередньо у зіткнення з ідеологією народного класу: вона приховується за абстрактними принципами або так званими технічними вимогами” [7, с. 73].

Прикладом такої боротьби в Україні є, зокрема, впровадження конституційної реформи. Всі аспекти проблеми, на яких наголошує у своєму визначенні А. Турен, спостерігаються в цьому процесі. Комбінуючи ідею про те, що діючі агенти орієнтуються на цінності, та те, що суспільне життя базується на відносинах панування, ми отримуємо, за А. Туреном, суспільний рух – діючі агенти, протипоставлені один одному відносинами панування та конфлікту, мають одні й ті ж культурні орієнтації та борються між собою за суспільне управління цією культурою і обумовлені нею форми діяльності.

Конфліктуючі групи протистоять одна одній в центральному конфлікті – оволодіти „історичністю” (влада та істина, або мати владу називати, визначати істину), на яку вони зорієнтовані та яка є ставкою їх конфлікту. Таким чином, ставка конфлікту – влада, що стає, за Н. Луманом, своєрідним „генералізованим кодом”. Всі групи діють в рамках

однієї культурної автомоделі (мають ті ж культурні орієнтації, що можуть підтвердити дослідження програм політичних партій, контент-аналіз виступів політиків, які оперують одними й тими ж цінностями).

Отже, центральним соціальним механізмом стає прийняття та впровадження політичних рішень як конфлікт та одночасно точка біфуркації, в якій політичні суб'єкти намагаються водночас детермінувати та збалансувати поле історичності (культурну модель). Вироблена таким чином сукупність культурних моделей під час цього процесу трансформується в систему соціальних відносин, які завжди є відносинами нерівності та влади, відносинами до влади.

Література:

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : Учеб. пособие. М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. – К., 1996. – С. 95–96.
3. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.
4. Валецький О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : Монографія . К. –.: НІСД, 2001. – 242 с.
5. О'Доннелл Г. Делегативная демократия. Посилання на матеріал: <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm> (2000-12-09).
6. Хеллер А. Культурная память, идентичность и гражданское общество. // Политическая наука. Современное состояние: тенденции и перспективы : Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. Политологии и правоведения, Ин-т сравнит. политологии, Рос. ассоц. полит. науки; Отв. ред. и сост. Верченков Л. Н. (Политология / Редкол. сер. Пивоваров Ю. С. (гл. ред.) и др.). – 2002. №1. – С. 169–173.
7. Турен Аллен. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

"Третя хвиля" демократизації: підсумки і перспективи Аналіз зарубіжних концепцій

Світлана Наумкіна,
доктор політичних наук, професор,
завідуюча кафедрою політичних наук
Південноукраїнського державного педагогічного університету
ім. К. Ушинського

Метою статті є розкриття та аналіз наукових концепцій провідних зарубіжних дослідників демократії, еволюція їх поглядів у контексті міжнародної політичної ситуації кінця XX – початку XXI століття. Проаналізовано структуру, способи ініціювання, тенденції та перспективи розвитку "третьої хвилі" світового процесу демократизації. Здійснено також аналіз структур демократичного транзиту, що дозволяє відрізнити становлення демократії від її стабілізації. З'ясовано, що, згідно з провідними концепціями демократизації, перехідний стан, який є, природно, проміжним, часто буває невизначеним за результатами процесів, які відбуваються за специфічних умов конкретної країни, але загалом ці процеси базуються на основі єдиних закономірностей та відносно вузького набору шляхів, способів та моделей руху до нового демократичного політичного режиму.

Повсюдне поширення демократії у світі, поза сумнівом, є найважливішим політичним феноменом останніх десятиліть XX століття. У цей період такі явища, як військові хунти, особистісні диктатури й однопартійні системи були потіснені демократичними урядами. Протягом тривалого часового відрізка минулого сторіччя демократія сприймається вже не як альтернатива античному полісу чи "старому порядку", а як теоретично універсальна, хоча практично й обмежена певними економічними та культурними межами, форма політичного устрою, яка забезпечує широким прошаркам населення можливість визначати певною мірою (насамперед через вибори та референдуми) характер політики. Але це розуміння демократії досить умовне і не відображає глибокої сутності

явища. Так, важко, а вірніше, неможливо перелічити навіть найчастіше вживані дефініції цього поняття. І не тільки тому, що в різних суспільних системах демократія інтерпретується неоднаково, але й тому, що практично кожна держава будь-якого режиму вважає себе сьогодні демократичною. (Хоча з усіх незалежних країн приблизно третина може називатися справді демократичними. Але й вони далекі від ідеалу, тому що якнайменш третина їх населення приречена на маргіналізацію).

Труднощі в утвердженні єдиних концептуально-ідеологічних підходів до розуміння демократії існують, здається, і через те, що демократія за своєю сутністю – полісубстанційне явище і тому є внутрішньо сумісною з досить широким колом уявлень, а отже й режимів. Хоча в результаті вся різноманітність позицій неминуче зводиться до прагнення вирішити певні принципові питання, які характеризують природу даного політичного устрою. Наприклад, питання про співвідношення інституціональних і ціннісних основ демократії. Ця дискусія тільки на перший погляд може здатися далекою від реальних проблем, оскільки правлячі кола повинні дати практичну пораду щодо питання: чи розцінювати демократію як інституціональний захід, який припускає можливість застосування механізмів раціонального перерозподілу владних ресурсів між групами на підставі систематичних виборів, установлення процедур ротації еліт, визначення повноважень і взаємної відповідальності між верхами і низами, або ж її варто вибудовувати як сукупність політичних зв'язків, що втілюють деякі наперед визначені цінності й ідеали (на зразок “справжнього народовладдя”), які містять певні пріоритети та обмеження для входження у владні структури й використання влади? Якою є теоретична відповідь – така й практична модель політичної демократії.

Оцінюючи вражаюче розширене трактування демократії, директор Інституту стратегічних досліджень ім. Дж. Оліна, професор Гарвардського університету С. Хантінгтон виокремлює два важливі моменти. По-перше, демократія не обов'язково вирішує проблеми суспільної нерівності, корупції, неефективності, несправедливості й некомпетентного прийняття рішень. Однак вона забезпечує інституціональні умови, котрі дозволяють гарантувати свободу індивіда, захищати його від масових порушень прав людини.

Істотний внесок у виявлення співвідношення між ступенем демократичності та рівнем свободи належить Р. Гастилу. (У цій статті не будемо заглиблюватися в саме розуміння терміну “свобода”, що вже блискуче зроблено І. Берліном у його лекції “Два поняття свободи”. Термін вживається автором у його сукупній значимості). 1978 року Р. Гастил створив дослідницький центр у США – „Фрідом хаус”, який проводив і публікував щорічно компаративістський аналіз інституціональних умов забезпечення і виконання основних прав і свобод людини та громадянина. Методологія і методика аналізу рівня свободи, за Р. Гастилом, досить

проста: вона здійснюється на основі двох складових – списку політичних прав у країні та переліку громадянських свобод [1].

Демократія – це засіб проти тиранії, і саме через те, вважає С. Хантінгтон, вона дає людям шанс вирішувати й інші соціальні проблеми. Це по-перше. А по-друге, поширення демократії у світі знижує ймовірність війн [2]. Однак водночас С. Хантінгтон вважає, що спроба подальшого розвитку демократії викликає істотні перешкоди економічного та культурного характеру. Крім того, спрацьовує і діалектична природа історії – будь-який значний рух у якомусь напрямку втрачає, зрештою, свою енергію та породжує контртенденцію.

Це справедливо і щодо процесів демократизації. Нинішня, третя її “хвиля” розпочалась на Іберійському півострові в середині 70-х років XX сторіччя, охопивши далі майже 40 країн. А “перша хвиля” зародилася в США на початку XIX століття, сягнувши кульмінаційного розвитку після Першої світової війни, коли у світі утворилося більш 30 демократичних держав. Однак марш Б. Муссоліні на Рим у 1922 році знаменував собою початок зворотної хвилі, що підтверджується тим фактом, що на початок 40-х років залишилося усього 12 демократичних країн у світі. “Друга хвиля” демократизації була викликана результатами Другої світової війни і продовжувалася до 60-х років (приблизно два десятиліття). Зворотний рух продовжувався до 1973 року, у результаті чого в світі стало на 6 демократичних держав менше.

С. Хантінгтон робить висновок про початок зворотного руху вже і “третьої хвилі” демократизації, враховуючи, насамперед, соціальне поле діяльності політичних прав людини в сучасних країнах. Так, 1992 року, вперше за останні десять років, “Фрідом хаус” не зміг повідомити про збільшення у світі числа вільних країн. Відповідно до оцінок цієї організації, кількість людей, котрі живуть у “вільних” суспільствах, зросло на 300 мільйонів, а у “залежних” – збільшилося на 531 мільйон. У 42 країнах рівень свободи значно знизився, і лише в 19 – підвищився. Нині тільки 19% населення світу проживає у “вільних” суспільствах. Це найнижча цифра, починаючи з 1976 року [3].

С. Хантінгтон навіть намагається охарактеризувати “третю хвилю” демократичного процесу у вигляді військової кампанії, у ході якої “демократичні сили визволяють одну країну за іншою”. Але іноді “можна просунутися занадто далеко вперед”, ставши мішенню для нападів і контратак. На думку С. Хантінгтона, третя хвиля демократизації досягла саме цієї фази.

Аналогічну точку зору висловлює й Л. Даймонд, аналізуючи соціально-економічну і політичну ситуацію в Латинській Америці. Так, він, зокрема, вважає, що цей регіон “у цілому досяг моменту застою в демократичних перетвореннях, коли відступи врівноважують і навіть перевершують досягнення”.

Відхилення від шляху демократизації постають значнішими й через те, що, на думку С. Хантінгтона, уявлення людей про найголовніше зло в їхньому житті змінюється зі зміною обставин. Так, у період репресивної диктатури та після її повалення ціннісні пріоритети в суспільстві можуть бути діаметрально протилежними. І, як часом буває, смак свободи, економічний добробут приходять на зміну бажанням про реальну свободу, правову державу тощо. С. Хантінгтон спробував на конкретних історичних прикладах проаналізувати, який режим – демократія чи диктатура – здатна краще вирішити ці завдання. Висновок не є тривіальним. Так, вчений вважає, що як тільки в країні „запанують” свобода і демократія, люди починають до цього ставитися, як до чогось само собою зрозумілого, і їхні першочергові турботи переносяться в економічну сферу. А ці проблеми під силу вирішити, скоріше, досвідченим авторитарним лідерам.

Другий висновок, якого дійшов С. Хантінгтон, стосується питання про максимальні перешкоди на шляху демократії. До них він відносить неможливість країн і нетривалість приходу демократії в ті або інші країни. Безумовно, не існує універсальних рецептів інституціонального будівництва, але є універсальні, типові помилки, котрих варто всіяко уникати. Є багато такого, чому нові демократії можуть навчитися одна в одної, а також у більш розвинених демократій.

Однак „...демократія не є величина однозначна... Демократія не є просто державною формою, що можна насунути на голову будь-якому народу, – зійде – підійде...”, – писав ще понад півстоліття тому І. Ільїн [4].

Як образно висловився Т. Еліот, демократія являє собою щось на кшталт машини і рослини. Причому якщо машина символізує принцип універсальності, що однаково проявляється у всіх країнах, то рослини – принцип унікальності, укоріненої в кожній національній культурі (саме таке сполучення унікальності й універсалізму зустрічається в трансформації сучасного Сходу).

Викликає інтерес у цьому плані й позиція Дж. Брайса, який у своєму класичному дослідженні проблем демократизації дійшов висновку, що „у минулому до демократії вів лише єдиний шлях – прагнення позбутися деяких відчутних утисків”. Демократія не була одвічною або основною метою боротьби, до неї зверталися як до засобу досягнення якоїсь іншої цілі, або ж вона діставалася як побічний продукт боротьби [5].

Отже, є всі підстави стверджувати, що у світі немає двох демократій, які б пройшли через боротьбу тих самих сил, що ведуть спір з того ж кола питань і з тими ж інституціональними наслідками. Тому здається малоімовірним, щоб якась демократія з точністю повторила шлях уже відомої демократії. Щоб прийти до демократії, вважає Д. Ростоу, потрібне не копіювання конституційних законів чи парламентської практично вже наявної демократії, а спроможність реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективні механізми їх

розв'язання. І, зрозуміло, "прихід" демократії не варто тлумачити як щось таке, що здійсниться протягом року. Оскільки процес становлення демократії припускає появу нових соціальних груп, їх становлення і розвиток, то мінімальний термін переходу, за Д. Росту, мабуть триває протягом життя цілого покоління. У країнах, що не мали раніше зразків для імітації, перехід до демократії, як правило, відбувається ще повільніше.

Серйозну увагу й обґрунтування взаємозалежності між демократією й економічним розвитком країн приділяв у своїх дослідженнях С. Хантінгтон. Так, аналізуючи "третю хвилю" демократизації, він дійшов висновку, що майже 2/3 країн, які здійснюють перехід до демократії, мали показники ВВП на душу населення 300 – 1300 доларів (у цінах 1960 року). Твердження С. Хантінгтона щодо "відступу демократії" базуються, насамперед, на економічному фундаменті цього політичного феномена. На його думку, демократизації сприяють певні економічні та культурні умови, зокрема відносно високий рівень економічного розвитку та переваги цінностей західної культури. За даними "Фрідом хаус", із 75 країн "вільними" названо тільки 5 азійських (Японія, Південна Корея, Монголія, Непал, Бангладеш), усього 2 мусульманські (Бангладеш і Турецька республіка Північного Кіпру) і лише 3 належать не до західної, а східної гілки християнства (Греція, Болгарія, Республіка Кіпр). Окрім країн Балтії, жодна з держав пострадянського простору не кваліфікована як "вільна" [6].

Аналогічну точку зору щодо взаємозв'язку економіки і демократії висловлюють С. Ліпсет, К.-Р. Сен, Дж. Торрес, які вважають, що шанси для демократії зростають у країн із рівнем економічного розвитку до 2346 доларів ВВП на душу населення, у межах 2346 – 5000 доларів – значно знижуються, а після 5000 відбувається стабілізація між демократією й економікою [7]. А Р. Даль стверджує, що існує верхня межа (близько 700 – 800 доларів ВВП на душу населення), вище якої шанси поліархії є найліпшими, за нижньою межею – 100 – 200 доларів – шансів для її виникнення практично немає.

Іншого погляду дотримується Д. Росту, вважаючи, зокрема, що відправною точкою демократизації може слугувати лише наявність національної єдності. І тому, за Д. Росту, "значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або якоїсь явної упередженості щодо того, до якої політичної спільноти треба належати. Вимога національної єдності відбиває ситуації, коли в суспільстві наявний латентний розкол або, навпаки, є сильне прагнення до об'єднання кількох спільнот, як, наприклад, у багатьох країнах арабського світу. Демократія – це система правління тимчасової більшості. Щоб склад правителів і характер політичного курсу могли вільно змінюватися, кордони держави мають бути стійкими, а склад громадян – сталим. За образним

зауваженням І. Дженнінгса, “народ не може вирішувати, поки хтось не вирішить, хто є народ” [8].

Національна єдність названа передумовою демократизації в тому сенсі, що вона мусить об'єднати всі стадії процесу. В протилежному випадку вона не має значення для демократичних перетворень. Вона може скластися в доісторичні часи, як у Японії або Швеції; може випереджати фази переходу до демократії на сторіччя, як у Франції, або лише на десятиліття, як у Туреччині. Не має значення, на думку Д. Ростоу, й те, яким чином досягалася національна єдність. Головна його теза полягає в тому, що національна єдність є найголовнішою попередньою умовою переходу до демократії, заперечуючи при цьому необхідність якогось мінімального рівня економічного розвитку і соціальної диференціації. Економічні та соціальні чинники такого роду входять у модель лише опосередковано як можливі підстави національної єдності або ж глибинного конфлікту, і висувати їх в якості “передумов” демократії або її індикаторів – принаймні сумнівно, тому що “лише запеклий економічний детермініст буде пояснювати колоніалізм або релігійні розбіжності винятково економічними причинами” [9].

А. Токвіль у передмові до XII видання “Демократії в Америці” поставив риторичне запитання: “Невже... знищивши феодальну систему і перемігши королів, демократія відступить перед буржуазією і багатіями? Чи зупиниться вона тепер, коли стала настільки могутньою, а її противники настільки слабкими?” [10]. А. Токвіль не був ворогом “буржуазії і багатіїв”. Він лише був стурбований тим, що економічна влада може виявитися причиною загибелі демократії – саме через матеріалізм самих демократій. І якщо його побоювання, висловлені на початку ХХ століття, перенести на теперішній час, то виявиться, що демократії відступають, поступаючись місцем іншим політичним режимам, що забезпечують матеріальний добробут народу.

Іншої точки зору дотримується Ф. Фукуяма, який у відомій праці “Кінець історії?” обґрунтував “універсалізацію” західної ліберальної демократії як кінцеву форму політичного устрою людства. Ця стаття виражала впевненість у тріумфі західної ліберальної демократії. Кінець ХХ сторіччя для американського вченого – це не просто кінець холодної війни чи періоду післявоєнної історії, а завершення ідеологічної еволюції людини на основі універсалізації західної демократії як остаточної форми правління [11].

Причому для Ф. Фукуями ця перемога позначена тільки в сфері ідей та свідомості, а в реальному, матеріальному світі до такої перемоги, на його думку, ще далеко. Але саме цей ідеальний світ і визначає, з точки зору Ф. Фукуями, у кінцевому сенсі, світ матеріальний.

Матеріалістичний ухил сучасного мислення характерний не лише для лівих (прихильників марксизму), вважає Ф. Фукуяма, посиляючись на

веберові ідеї, але й для багатьох антимарксистів, які розглядають людину лише як індивіда, що прагне максимального прибутку. Він категорично проти такого тлумачення, тому що, як зазначає М. Вебер у праці "Протестантська етика і дух капіталізму", вибір завжди здійснюється переважно в сфері свідомості, в ідеології. Центральна тема роботи М. Вебера, до аналізу якої не раз повертається Ф. Фукуяма, – довести, всупереч К. Марксові, що матеріальний спосіб виробництва – не "базис", а, навпаки, "надбудова", яка має корені в релігії та культурі. Ф. Фукуяма вважає: нерозуміння того, що економічна діяльність зумовлена свідомістю і культурою, призводить до досить поширеної помилки – пояснювати навіть ідеальні в природі явища матеріальними причинами.

Власне бачення цієї проблеми подає американський соціолог і футуролог О. Тоффлер. Так, зокрема, він пророкував, що останнє десятиліття XX сторіччя буде й останніми роками демократії у формі, зумовленій індустріальним суспільним розвитком. Якщо в індустріальному суспільстві основними силами були "традиціоналісти", прихильники аграрного порядку "першої хвилі", і "модерністи" – носії цінностей індустріалізму "другої хвилі", то наприкінці XX століття вже не спостерігається яскраво виражених полюсів у структуруванні влади. Нова соціальна реальність, заснована на ідеалі їх розмаїтості і неоднорідності, буде все більше витискувати реальність індустріальних спільнот з їхніми прагненнями – асиміляцією і гомогенністю. Зростаюча соціальна неоднорідність руйнує саму підставу ідеї масової демократії, як, власне, поняття "маси". О. Тоффлер робить висновок, що узгоджена з "мозаїчною" економікою "мозаїчна" демократія орієнтується на окремого індивіда [12]. Але розмаїтість викликає до життя групи і рухи, які почасти мають виражену антидемократичну спрямованість та претендують на тоталітарне панування в окремо взятому суспільстві, а то й в усьому світі. До них О. Тоффлер відносить три основні розгалуження: релігійні групи, окремі екологічні та націоналістичні сили, а також об'єднання людей, що дотримуються екстремістських поглядів (масонські ложі тощо). Тобто соціальні напрями, які залучають різні антидемократичні сили, мають різну основу: релігійного фундаменталізму, еко-фашизму, расизму, котрі воліють обмеження прав людини, порушення свободи віросповідання й несуть загрозу самій демократичній інституції приватної власності. Тільки стабільне суспільство є, за О. Тоффлером, значною мірою захищеним від наслідків діяльності таких груп. Однак щодо глобального перехідного періоду, то саме ці сили вступають у єдиноборство з демократією XXI століття в епоху зрушень у владних структурах. Таким чином, робить висновок О. Тоффлер, замість прогнозованого "кінця ідеології" ми стаємо свідками виникнення як на глобальному, так і на національному рівнях множини нових пересічних ідеологій, кожна з яких містить власне бачення реальності. І, виходячи з цього, футуролог з'ясовує одну із

фундаментальних підвалин сучасних демократій – свободу інформації. Закритість інформації властива репресивним режимам у корумпованих суспільствах. Свобода інформації тісно пов'язана з поняттям “свобода самовираження” особистості. А регулювати ці взаємини, на думку О. Тоффлера, мусить інформаційна етика.

Підсумовуючи своє дослідження, О. Тоффлер ще раз підкреслює, що зміна влади, яка відбувається на всіх рівнях – міжособистісному, соцієтальному, глобальному – визначається принциповою зміною самої природи влади. Влада, заснована на силі і багатстві, втрачає свій вплив (хоча й не зникає взагалі). Справжньої влади в сучасних демократіях досягають знання в різних формах – інформації, науки, мистецтва, етики. Цьому типові влади відповідає і новий тип культури й у цілому – новий тип суспільства.

Аналізуючи процес демократизації в повоєнній Європі, німецький філософ К. Ясперс пов'язував воєдино поняття “свобода”, “демократія”, “право”, “воля”. Людина, вважає він, має дві претензії: по-перше, на захист від насильства, по-друге, на значущість своїх поглядів і власної волі. Захист дає їй правова держава, значущість поглядам і волі – демократія. До непорушності прав людини як особистості приєднується її право брати участь в житті суспільства. Таке можливо, за твердженням К. Ясперса, тільки за умов демократії, тобто за можливості всіх громадян здійснювати вільне волевиявлення.

К. Ясперс дає визначення поняттю “політична воля”: “Воля людини починається з того моменту, коли в державі, де вона живе, вступають у дію прийняті закони. Така воля називається політичною свободою” [13]. Він ставить знак рівності між аналізованим поняттям і демократією. Проте К. Ясперс попереджає, що абстрактна абсолютна значущість демократичних методів і механічна більшість не може бути в усіх випадках надійним засобом для вираження справжньої волі народу. У більшості випадків ці демократичні методи ефективні, але іноді може виникнути необхідність поставити їх у певні межі. Але це дозволено тільки тоді, коли небезпека загрожує правам людини і самій свободі, тому що воля – найцінніше благо; вона ніколи не приходить сама собою, не зберігається автоматично. Зберегти волю, вважає К. Ясперс, можна лише в тому випадку, якщо вона усвідомлена і відчувається відповідальність за неї. “Воля завжди піддається нападам і тому завжди в небезпеці. Там, де ця небезпека не відчувається, волю вже майже втрачено”. К. Ясперс робить висновок, що вирішальною ознакою відчуття свободи є “віра у волю”. З цього виникає надія на майбутнє.

Цілком аналогічний зміст вклав у свій останній публічний виступ Ф. Рузвельт: “Єдина межа нашим завтрашнім досягненням – це наші сьогоднішні сумніви. Тому давайте підемо вперед із могутньою і дієвою вірою в серці”.

Таким чином, як свідчить історичний досвід, єдина можливість уникнути принципового розбалансування різних політичних сил і не допустити "зворотної хвилі" демократичного процесу – це зорієнтувати діяльність його інституцій на захист прав і свобод неподільного політичного і соціального атома – індивіда. Саме таку відповідь дає нам багатовікова політична практика, котра показує, за рахунок чого демократія може виявити свою конструктивну спроможність в організації політичного, економічного та соціального життя. І в цьому сенсі насамперед розвинені західні країни наочно продемонстрували неминучість домінування в культурному полі демократії універсальних цінностей прав людини, що означає визнання окремого індивіда як вирішального джерела влади і вимірника, показника ефективності політичних процесів. Тільки на цій ціннісній основі можна виявити універсальну природу сучасної демократичної організації влади, створивши мережу таких політичних інститутів, які дали б можливість перевести демократичну практику зі стану "безладдя", у якому вона перебуває з моменту розпаду тоталітарних структур, у фазу організації й подальшої стабілізації.

Література:

1. **Сморгунов Л. В.** Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. – СПб: Изд-во СПб ГУ, 1999. – С. 128-130.
2. **Хантингтон С.** Будущее демократического процесса: от экспансии до консолидации // МЭ и МО. – 1995. – №6. – С. 87-88.
3. **Хантингтон С.** Указ. праця. – С. 90.
4. **Ильин И. А.** Наши задачи. Статьи 1948-54 гг. – Париж, 1956. – С. 343.
5. Цит. за: **Ростоу Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамичной модели // Полис. – 1996. – №5. – С. 8-9.
6. **Хантингтон С.** Указ. праця. – С. 88.
7. **Сморгунов Л. В.** Указ. праця. – С. 145.
8. **Ростоу Д. А.** Указ. праця. – С. 6-7.
9. **Ростоу Д. А.** Указ. праця. – С. 8
10. **Токвиль А. де.** Демократия в Америке. – М., 1992. – С. 23.
11. **Фукуяма Ф.** Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-135.
12. **Тоффлер О.** Проблемы власти на пороге XXI столетия // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С. 118.
13. **Ясперс К.** Цель – свобода // Новое время. – 1990. – №5. – С. 35.

Складова духовної культури та запорука стабільності політичного режиму Марокко

Камілі Дріс,

аспірант кафедри політології філософського факультету
Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Головною тенденцією останніх десятиліть стали процеси глобалізації, які по-різному впливають на країни, так би мовити, „старого центру” та „периферії”. У „центрі” зосередилися країни, в яких демократія має давні традиції, що зміцнювалися на засадах західноєвропейської християнської культури. Якщо взяти африканський континент, то побачимо там сукупність специфічних проблем, які одночасно наближають і віддаляють країни, що її складають, від глобалізаційних процесів. Отже, природно, що увага спеціалістів з проблем світового демократичного транзиту, культурології, політології, хоча й з різних причин, прикута до „чорного континенту”. Однією з проблем, що викликає небуденний інтерес дослідників, є стосунки, взаємодія західної та східної цивілізацій.

Королівство Марокко – одна з найдавніших (з XI ст.) монархій Африки. Духовна культура і суспільне життя держави будувалось на моральних і соціальних принципах мусульманської релігії. Звільнившись 1956 року від колоніальної залежності, країна обрала шлях демократичного розвитку. За взірць правила політичні режими парламентських монархій. Але марокканці сліпо їх не копіювали. У зв'язку з цим виникають вельми цікаві для політичної науки проблеми взаємовідносин та взаємозалежності ісламу (як складника культури) і політичного режиму Марокко. Як вони впливають на стабільність держави, особливо в ході модернізації політичної системи? Деякі аспекти цих проблем вивчали такі вчені, як О. Малащенко, З. Ментешашвілі, Р. Ланда, Н. Луцька (Росія), О. Фісун, В. Кушніренко, Т. Шамсутдінова-Лебедюк (Україна), Леса Дж. Робер, Б. Кубертафон (Франція), А. Амін, Б. Буталіб, А. Будахрін, А. Сааф, А. Газі, М. Тузи (Марокко) та інші. Проте їх здебільш цікавили або проблеми пошуку концептуальних альтернатив подальшого розвитку арабських країн, що звільнилися, або дослідження історичних джерел структури

управління Марокко, його культурних, релігійних і правових засад, аналіз неопатрімоніального характеру політичного режиму та модернізації політичної системи королівства тощо. Поза увагою залишився ісламський чинник, який, на нашу думку, впливає на особливості політичного режиму, його модернізації в будь-якій ісламській країні, а в Марокко й поготів (згідно з ст. 6 конституції іслам є державною релігією [1]). Отже, завданням нашої статті буде заповнення, хоч деякою мірою, цієї дослідницької прогалини.

Перш за все зазначимо, що іслам – наймолодша світова релігія, догмати якої найбільше зберегли зв'язок з нормами повсякденного життя (включаючи етику особистої поведінки, міжособистісних стосунків, правила господарського й суспільного життя). Проблеми ісламського світу привертають чим далі більшу увагу наукової спільноти на Заході. Одна з причин: кількість мусульман зростає значними темпами.

Ісламська культура ніби залишається осторонь світових тенденцій розвитку в духовній сфері. Проте в ісламі є і непомічений західними дослідниками великий позитивний духовно-політичний потенціал, який треба не тільки розгледіти, а й пояснювати його, поширювати знання про нього серед самих правовірних та представників інших цивілізацій і вірувань.

Марокко, як і всі північноафриканські країни, належить до ісламської цивілізації, котра, за визначенням О. Малащенко, є „основою для економічного, політичного та культурного самовизначення народів, які її складають” [2, с. 16]. Але, на відміну від них, Марокко – єдина в цьому регіоні монархія. Існує певна взаємозалежність між релігією та політичною системою суспільства, форми якої зумовлені як політико-режимними, так і духовно-моральними характеристиками. Марокканська націодержава легітимізована в рамках ісламу, а її конституційні принципи узгоджені з Кораном (свого роду надконституцією) та принципами ісламської законності (шаріатом). Гарантом цієї державно-релігійної конструкції виступає король Амір Ель Мумінін (правитель правовірних), легітимність влади якого підсилена прямим спадковим зв'язком з родом Пророка Мохаммеда. Нинішній король Марокко Мохаммед VI є 36-им прямим нащадком Пророка. І це не є фактом особистої гордості монарха як представника шерифської династії Алауїтів, а свого роду релігійно-ідеологічним і політичним феноменом, вплив якого поширюється у кількох напрямках.

Перший напрямок – політичний. Король-імам (правитель правовірних), за державно-релігійною конструкцією, особа „священна і недоторканна” (ст. 23) [1], а це, в свою чергу, є додатковим політичним ресурсом і сильним аргументом морально-політичного виправдання влади традиційного суверена. (Це має важливе значення під час модернізації політичної системи як запобіжний чинник її можливої дестабілізації).

Другий напрямок – національний. Марокканський монарх символізує єдність нації в межах всієї нації-умми (громади правовірних), що відповідає традиції халіфату і водночас закріплене в конституції (ст. 19) [1]. Його обов'язком є також гарантування територіальної цілісності країни.

Третій напрямок – ідеологічний. Король, по-перше, як муджтахід (наділений справедливістю й мудрістю) має право використовувати принцип іджтіхаду (незалежна думка, яку він може висловлювати щодо неврегульованих Кораном і Сунною правових та інших питань), а по-друге – особисто пропонувати концепції стратегічного розвитку країни, не порушуючи при цьому жодного з релігійних догматів Корану та принципів Умми (таухіда – принципу суворого монотеїзму; рівності всіх перед Аллахом, визнання його верховного суверенітету; братерства всіх мусульман тощо).

Все це є специфічною рисою суверенної мусульманської держави Марокко, яка є „конституційною, демократичною і соціальною монархією” (ст. 1).

Протягом всього періоду незалежності країни конституційно-правова еволюція (п'ять конституцій: 1962, 1970, 1972, 1992 і 1996 роки) демонструвала ефективні можливості пов'язувати модернізацію з непохитними догмами віри та знаходити в ній аргументи на користь важливих політичних рішень. Так, давня суннітська традиція „бейя” (подвійна клятва вірності, що зв'язує як імама, так і верхівку його підданих), про важливість якої зауважував ще Ібн Таймійя (1263 – 1328 роки) – один з піонерів ісламської правової реформи [докладніше про це див.: 3, с. 40 – 41], діє й сьогодні, підтверджуючи історичну легітимність королівської влади релігійною. Марокканський політолог А. Газі цитує тлумачення принципу „аль бейя” Фе Хассаном II: „Я зв'язаний своїми зобов'язаннями зі своїми підданими. Я їхній підданий і король одночасно” [4, с. 57]. Недарма девізом королівства є тріада: „Аллах, Вітчизна, Король” (ст. 6) [1], яскраво ілюструючи духовно-політичну єдність народу з королем, спільним об'єктом піклування яких є вітчизна, захищати яку – почесний обов'язок кожного марокканця.

Іслам – інтегруюча серцевина нації, марокканської самобутності. Наголошуємо, що така – інтеграційна – функція релігії має місце лише у незахідних монархіях, бо роль релігії у мусульманських суспільствах набагато вища, ніж у західних, саме завдяки її всеосяжному характеру, який робить межу між світським і духовним майже непомітною. Проте ми погоджуємося з думкою тих дослідників (наприклад, Л. Сюкіяйнена), котрі стверджують, що релігія і політика в ісламі – відносно самостійні царини [див. 5, с. 9].

Парадоксальною цивілізаційно-культурною рисою ісламу (яка багато в чому пояснює стабілізуючу та інтеграційну роль його для політичного режиму Марокко в період трансформації) є поєднання міцної

асимілятивної здатності й водночас сил відторгнення, готовність до сприйняття і засвоєння нових знань, елементів інших культур і водночас суворий відбір їх заради збереження власної ідентичності і, що найважливіше, соціально-релігійної цілісності (на відміну від європейської християнської культурної традиції, котра чітко визначає суто духовний зміст і місце релігії в державі й суспільстві). Стрижнем цієї цілісності є ідея посередництва між Небом і Землею, людиною і людиною, культурою і культурою та принцип таухіда, нерозривно пов'язаний із священним архетипом громади Мухаммеда.

Мусульманська покірність волі Аллаха не передбачає однакового тлумачення цієї волі у всіх без винятку. За право тлумачити цю волю і транслявати її серед правовірних змагаються різні політичні сили та релігійні школи. Отже, можна констатувати, що роль релігії у сучасному марокканському суспільстві двояка: з одного боку, іслам сприяє зміцненню позицій режиму, системи органів державної влади та духовних засад суспільства (разом із тенденцією монополізувати світську і духовну владу в одних – королівських – руках), а з іншого – певною мірою протистоїть їм.

Проте про який іслам йдеться? Про такий, що через комплекс самодостатності, інертності під гаслом „збереження первісної чистоти” не тільки виправдовує консервативну позицію, а й здатний зруйнувати суспільно-політичну рівновагу? Чи помірний, з високими адаптивними властивостями, здатний гнучко сприймати все нове й корисне для суспільства і самої релігії?

Відповідь не це дав ще перший король незалежного Марокко Фе Мохаммед V, який виділив два головні принципи побудови в країні демократії: поміркований іслам і конституційна монархія [6, с. 28]. Отже, постійним завданням лідера нації, керівника держави, короля-імама є дотримання і гарантування сповідання помірною ісламу, аби оберігати мирне життя своїх підданих, розв'язувати важливі соціально-політичні проблеми за допомогою свідомої підтримки й активної участі громадян і, в кінцевому підсумку, прискорити динаміку еволюції стабільного політичного режиму в напрямку його демократизації.

Як відомо, іслам не є єдиним. Крім основних течій (суннізм і шиїзм) існує безліч шкіл, сект, угруповань, а відтак і вся ісламська цивілізація неоднорідна, яку, однак, весь час, як слушно зауважує російський дослідник Є. Рашковський, „намагаються уніфікувати”. Те ж головне, що насправді може бути уніфікованим, є „наріжним каменем” культурного світу ісламу: священна аравійська земля, спільність священного (арабського) шрифту, мова і зміст коранічного тексту [див.: 7, с. 149, 150].

Рамки журнальної статті не дозволяють докладно викласти головні типи ісламістських течій (традиціоналістські, реформаторські, відроджувальні, фундаменталістські, модерністські тощо). Зауважимо

лише, що всі вони з'явилися у відповідь на виклики модернізації як вестернізації та її руйнівних якостей для традиційних засад духовної культури. Лідери їх ведуть своїх прибічників у різні (часто протилежні) сторони, прагнучи при цьому докорінно (навіть із застосуванням насильницьких методів) змінити політичний устрій у країнах, де вестернізація, на їхню думку, зайшла надто далеко і загрожує існуванню ісламської цивілізації. Або навпаки – відмовитися від релігійних засад суспільства. Або на підставі іджтіхаду, який, з погляду одного з мусульманських реформаторів І. Рагаба, дозволяє „пошук керівництва до дій у нових ситуаціях” [цит. за 8, с. 9], пристосуватися до нових політичних реалій. Проте при цьому, як підкреслює дослідник А. Алікберов (і ми поділяємо цю думку), модернізації підлягає не сама релігія, а її використання у суспільстві, що модернізується [див. 7, с. 153], тобто йдеться про еволюцію релігійної практики.

Саме тому одним із наріжних каменів шаріату виступає іджтіхад. Вищезазначена відносна самостійність релігії та політики посилюється під час політичної модернізації. Втім, зауважимо, поєднання релігійного та духовного в цілому притаманна трактуванню ісламу як способу життя. У товщі народного буття, в його буденній свідомості, шлюбно-сімейних відносинах, ставленні до влади тощо постійно відтворюється авторитет традиційно-релігійних настанов, які мають безперечний і обов'язковий характер. І тут, на наш погляд, існує і невичерпний політичний ресурс легітимації для правлячого режиму, і небезпека формування організованого опору з боку соціально-політичних сил, які використовують релігійні догмати як ідейну зброю (а ми вже не раз ставали свідками того, що соціальне невдоволення, озброєне релігійними гаслами, стає потужною деструктивною силою).

В тому, що конкретна форма ісламізму, його місце і роль у суспільній свідомості та духовному житті широких верств населення певною мірою залежить від політичної орієнтації правлячого режиму (а часто-густо – від однієї особи, державно-політичного лідера), приховується небезпека узурпації кимось такого вибору. Однак, на щастя, в Марокко політичний режим можна характеризувати як такий, що зберігає стабільний динамізм, розвиває традиції конституціоналізму, вдосконалює парламентську практику. Важливим чинниками цієї стабільності є також обрана тверда лінія на поміркований іслам як головне духовно-ідеологічне підґрунтя суспільного устрою і подальшого розвитку, а також особистісні риси короля Марокко Мохаммеда VI, авторитет і популярність якого не тільки в країні, а й за її межами ґрунтується на здобутій вищій мусульманській і європейській освіті, високій ерудиції та дотриманні ним політичного курсу на демократизацію, обраного і багато в чому реалізованого його славнозвісним батьком королем Фе Хассаном II. Перші кроки молодого короля щодо внутрішньої політики в царині релігії

підтверджують, що він має намір продовжувати співпрацю зі створеними його батьком установами – Вищою радою улемів (учених богословів) та міністерством у справах хабусів (власності духовних закладів) та ісламу, контролювати діяльність релігійних (особливо опозиційних) організацій, брати участь у теологічних дискусіях тощо.

На нашу думку, належало б підвищити роль Ради улемів для посилення нею просвітницької роботи серед населення, давати правильне тлумачення основних положень Корану, що відповідають самій суті ісламу й призначенню мусульманина (що у перекладі означає „покірний”), яке полягає у самовдосконаленні, відвертати молодь від звабливих гасел деяких екстремістських ісламістських сил, що обіцяють швидке вирішення соціальних проблем і повернення до „чистої віри”.

Ще одним чинником, який запобігає поширенню фундаменталізму в Марокко, є те, що в країні не існує жодної сильної організаційної підтримки його серед прибічників традиційного ісламу. Це, зокрема, пояснюється тим, що Марокко (на відміну від Алжиру) не зазнав глибокого розпаду соціальних відносин під час колоніалізму і зберіг свою ідентичність. Махзен (центральный державний апарат) створив тоді досить міцну мережу клієнтельних відносин, згуртовуючи тим самим суспільство, зміцнюючи його спроможність підтримувати традиційні релігійні структури і толерантно ставитися до різних організацій. І хоча сьогодні махзен не відіграє тієї ролі, як раніше, а патрон-клієнтельні зв'язки, що характеризують політичний режим як неопатримоніальний, уповільнюють модернізаційний рух, здатність режиму на основі помірної ісламу (гарантованого конституцією) відтворювати позитивні й корисні морально-політичні настанови у суспільстві, відданість (чи хоча б лояльність) до влади та того, хто її уособлює, формулювати стратегічну лінію розвитку і тактичні реформи для її реалізації – все це є свідомою поміркованою, зваженою внутрішньої політики королівства, зорієнтованою на досягнення високих стандартів розвинених демократичних країн і збереження своєї національно-культурної самобутності та цивілізаційно-релігійної ідентичності.

Іслам (помірний) не є перешкодою для демократичного розвитку, в чому, на нашу думку, переконує досвід демократизації в конституційній незахідній монархії – Марокко. Навпаки, він сприяє стабільності політичного режиму та через конструктивну критику неминучих на новому для народу шляху прорахунків, за допомогою об'єднаних зусиль і свідомої підтримки громадян (віруючих) здатний бути додатковою моральною опорою для тих, хто обрав цей шлях. С. Хантінгтон зазначав, що „успішне завершення третьої хвилі демократизації закладе підвалини для її четвертої хвилі, яка принесе демократію в незахідні й бідніші регіони світу, тобто туди, де її поки що немає” [9, с. 95]. Проте, на наш погляд, демократизація в незахідних регіонах вже відбувається, і процес цей

поширюється, не дочекавшись завершення третьої хвилі.

Було б помилкою стверджувати, що зазначені вище завдання вирішені остаточно, а позитивні характеристики політичного режиму сьогодення Марокко можуть заспокоювати. Пошуки подальшого, без внутрішньо- і зовнішньополітичних ускладнень, розвою тривають. Більше того, останні (у вересні 2002 року) парламентські вибори довели, що ісламістські сили (одна з опозиційних ісламістських партій, яка називає себе Партією справедливості і розвитку, посіла третє місце) не тільки діють, а й намагаються розширити поле свого впливу, особливу увагу приділяючи залученню молоді до своїх лав. А отже мають продовжуватися й дослідження розвитку тенденцій, що складаються у політичному, суспільному та духовному житті народу-умми, відстежувати зміни у партійно-політичному полі та аналізувати суто релігійні і політико-релігійні дискусії, які, як правило, оперативно реагують на помилки соціально-економічного управління, політичні прорахунки опонентів і, зрозуміло, на події в світі, що останніми десятиліттями демонструють посилення ісламського чинника, яким тепер така країна-гегемон, як Сполучені Штати, залякують світ. Такі дослідження мають бути продовжені й для того, аби довести, що помірний іслам – добре підґрунтя для буття, демократичного розвою і гарант рівноправних стосунків з країнами, народи яких сповідують інші релігії.

Література:

1. La constitution Marocaine 13 september 1996.
2. **Малашенко А. В.** В поисках альтернативы. Арабские концепции путей развития.- М.: Наука, 1991.- 208 с.
3. **Кушніренко В.** Шаріатська концепція реформування державної системи в ісламських країнах// Людина і політика.- 2003.- №2.- С. 37-47.
4. **Abdelhadi Gazi:** D' hier a aujourd ' hui, Le champ politique Marocain ed. Najah El Jadida Casablanca 1997. - 286 p.
5. **Сюкияйнен Л.** Война с террором. Ислам против исламского экстремизма// Азия и Африка сегодня.- 2003.- № 2.- С. 8-14.
6. **Le Ftah M.** Pensee royale: De liberation a l'edification//Le temps du Maroc.- 1999.- du 17 au 23 Septembre.- №264.- P. 27-28.
7. **Рашковский Е. Б.** Ислам: от племенных обществ – к постиндустриальной эпохе// Восток.-2001.-№1.- С. 148-156.
8. **Полонская Л. Р.** Современные мусульманские идейные течения// Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сб. статей.- М.: ГРВЛ изд-ва «Наука», 1985.- 279 с.
9. **Хантингтон С.** Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации// Мировая экономика и международные отношения.- 1995.- № 6.- С.87-95.

Філософське осмислення світу політики

Юрій Шайгородський,

кандидат психологічних наук
президент Українського центру
політичного менеджменту

Наша країна перебуває на важливому етапі свого історичного розвитку. Відбуваються докорінні перетворення у всіх сферах суспільного життя, які супроводжуються появою відповідних моделей розвитку, спрямованих на подолання протиріч суспільства і держави та формування нової парадигми їх взаємодії.

Зокрема, зміни у політичній сфері характеризуються плюралістичною організацією влади, динамічним розвитком політичних комунікацій, інтеграцією широких мас населення в політичний процес, переосмисленням політичних цінностей тощо.

За таких обставин виникає потреба формування нової політологічної парадигми, яка, з одного боку, стимулюватиме цивілізаційний розвиток української держави, а з іншого – дозволить зберегти національну, етнічну і, зрештою, особистісну індивідуальність.

Суттєвим надбанням української наукової думки став збірник „Філософія політики”, створений провідними фахівцями – політологами і філософами з ініціативи і під керівництвом кандидата філософських наук, доцента А. В. Толстоухова.

Вдала спроба систематизації філософської теорії реалізована в шести логічно пов'язаних книгах – підручнику, короткому енциклопедичному словнику та хрестоматії у чотирьох томах.

У підручнику „Філософія політики” ґрунтовно викладені основні засади політологічних знань. Заслуговує на увагу вже сам структурно-тематичний поділ книги, особливо такі її розділи, як „Політична онтологія”, „Політична антропологія” і „Теорія та методологія політичного пізнання”.

Так, „Політична онтологія” розкриває сутність політичного світу, сутність та структуру політичної влади, сутнісні ознаки політичної діяльності. Цікавою новацією є класифікація форм політичної діяльності, а саме політичного представництва, публічного адміністрування та політичної залученості. Розкриття цих питань дозволяє по-новому зрозуміти проблеми взаємодії між громадянами та політичною елітою в

умовах третьої хвилі демократії, необхідність посилення ролі громадян у політичному процесі.

Вагомим здобутком колективу авторів-упорядників під керівництвом В. П. Андрущенка є виклад сучасного розуміння співвідношення політики і моралі, а також тлумачення категорій політичної етики відповідно до новітніх підходів міжнародного політичного простору. На сьогодні необхідність в узгодженій гуманістичній, морально відповідальній політиці стає загальнолюдською потребою, вимогою сучасного етапу розвитку людської цивілізації.

Принцип систематизації втілено не лише у викладі матеріалу, а й у бібліографічному списку літератури, поданому наприкінці підручника. Майже 400 джерел української та зарубіжної філософії з виокремленням підручників, навчальних посібників та довідкової літератури значно полегшать роботу студентів, викладачів, всіх, хто переймається проблемами філософії та політичних наук.

Цінність збірника посилюється узагальненням понятійного поля філософії політики, викладом основних категорій і термінів у короткому енциклопедичному словнику. На 670 сторінках можна ознайомитися не лише з усталеними політологічними поняттями. У словникові знаходимо тлумачення геополітичних, зовнішньополітичних, а також соціологічних, культурологічних і філософських категорій.

Вельми актуальними в умовах розбудови української демократичної, правової держави та становлення громадянського суспільства є поняття „інтереси соціальні”, „корупція”, „маніпулювання політичне”, „соціалізація політична”, „управління політичне” тощо. Окремо виділено статтю „XX століття” як особливий період розвитку історії людської цивілізації. У такий спосіб здійснено першу спробу виявити загальні та своєрідні ознаки минулого століття.

Додає вагомості словнику й алфавітний перелік особистостей, причетних до світу політики. На шпальтах „Філософії політики” можна „зустрітися” з багатьма відомими особистостями, починаючи від Платона та Аристотеля і закінчуючи нашими сучасниками – В. Бабкіним, В. Кременем, Р. Мертоном, О. Онищенком, Ф. Рудичем, Ю. Хабермасом та ін.

Органічним доповненням до підручника і словника стала хрестоматія „Філософія політики”. В чотирьохтомному виданні зібрано політологічні першоджерела, починаючи з „Законів Хаммурапі”. Крім того, у першому томі читаємо рідкісні твори – „Сповідь” Августина Блаженного, „Про право війни та миру” Гуго Гроція, „Казання про владу” Петра Могили.

Окремий том присвячено філософсько-політичній класиці (Д. Юм, І. Кант, Г. Спенсер та ін.), а також філософсько-політичній думці марксизму. Це свідчить про неупередженість авторського колективу та прагнення уникнути суб'єктивістського ставлення при формуванні збірника.

актуальні видання

актуальні видання

Зasadничі принципи сучасної політологічної теорії відображені в роботах Макса Вебера, Девіда Істона, Карла Поппера та ін., які знаходимо у третьому томі хрестоматії.

Природно, що розділ про розвиток філософії політики на теренах незалежної України починається викладом основоположних нормативних актів, які засвідчують появу нової держави. Йдеться, насамперед, про „Декларацію про державний суверенітет України” та „Акт проголошення незалежності України”. Сучасний період розвитку політологічної теорії і практики в Україні репрезентують відомі політичні діячі та вчені-політологи (Л. Кравчук, В. Литвин, І. Курас, А. Толстоухов та ін.).

„Філософія політики” – неординарне видання. Воно вкрай необхідне для українського „перехідного” суспільства, яке визначає стратегічні пріоритети, відпрацьовує дієві моделі та засоби їх досягнення.

Проблеми українського націєтворення

Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.

У Національному інституті стратегічних досліджень (НІСД) відбулася презентація колективної монографії „Українська політична нація: генеза, стан, перспективи”, створеної в межах загальноінститутського проекту „Гуманітарний розвиток України”. До авторського колективу цієї ґрунтовної праці крім працівників НІСД увійшли вчені інститутів Національної академії наук України, Національного університету ім. Т. Шевченка та інших освітніх установ.

Презентував книгу перший заступник директора НІСД доктор економічних наук Олександр Власюк. В обговоренні праці взяли участь завідуючий відділом НІСД доктор політичних наук Валерій Барков, перший проректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова доктор філософських наук Володимир Бех, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України член-кореспондент НАН України Микола Михальченко, професор Національного університету ім. Т. Шевченка доктор філософських наук Микола Хилько та інші вчені. Вони відзначили актуальність питань, що знайшли висвітлення в монографії, ґрунтовність розгляду ключових проблем сучасного націєтворення в країні як концептуальної політичної константи. Зазначалося, що поява такої праці свідчить про потужний потенціал української науки й слугуватиме подальшому розвою політичної думки.

В монографічному дослідженні розглядаються пріоритетні питання українського державотворення, порушені в контексті становлення і розвитку національно-політичної та соціокультурної ідентичності громадян України, а саме: історичні передумови формування етнічної та соціальної структури населення країни, основні етапи формування її державності; історичний досвід розвитку політичних націй сучасності, зокрема історико-культурні особливості їхнього становлення, механізми функціонування і вироблення політичної культури; процеси самоорганізації та відтворення етнічних, соціокультурних, ментальних, виробничих тощо сил; генеза і становлення в Україні держави новітнього типу; збереження культурних цінностей національних меншин і корінного

народу; політико-правове поле прав людини і забезпечення прав представників національних меншин на збереження і розвиток своєї етнокультурної самобутності; перспективи розвитку в Україні системи політичної влади; актуальні проблеми політичної культури, місце і роль громадських організацій у суспільно-політичному житті; геостратегічні пріоритети та євроінтеграційний вибір України.

Про діапазон охоплених науковцями проблем можна скласти уявлення з назв розділів монографії: „Теоретико-методологічний аналіз націєтворчих процесів”, „Український етнос у просторі і часі”, „Історичний досвід і становлення української політичної нації”, „Політико-ідеологічні засади національної ідентичності”, „Соціальні виміри буття української політичної нації”, „Взаємовідносини держави і суспільства в Україні”, „Політичні партії як чинник формування політичної влади в Україні”, „Динаміка політичних процесів у сучасній Україні”, „Цивілізаційний вибір України”.

Як зазначає у вступному слові до книги директор НІСД доктор економічних наук Анатолій Гальчинський, „провідною думкою дослідження є теза про необхідність активізації зусиль, спрямованих на політичну консолідацію громадян України навколо спільних національних інтересів і культурних цінностей, на збереження національного миру, подолання існуючих суперечностей і досягнення належного рівня життя, який відповідатиме потребам і прагненням громадян. Водночас проголошений курс на розбудову правової, демократичної держави, на створення умов для становлення громадянського суспільства є свідомим культурно-цивілізаційним вибором України, який безперечно засвідчує її євроінтеграційні прагнення та зорієнтованість на європейські культурні цінності. Історична неминучість, культурна невипадковість і водночас реальна можливість просування цим стратегічним маршрутом є єдиною, принциповою умовою подальшого демократичного історичного поступу українського суспільства”.

Монографія розрахована на політиків, державних службовців, науковців, фахівців з державного управління, всіх, хто цікавиться актуальними проблемами суспільного розвитку України. Вона може бути використана як навчальний посібник студентами вищих навчальних закладів.

Книжкова полиця

Васильєв В. В. Соціологічний моніторинг діяльності керівника: Навч. посібник/ В. В. Васильєв, В. Л. Мокряк. - Д.: РВВ ДНУ, 2002. - 112 с.

Ваххабиты XVIII-XX века: Историческое исследование / Сост. С. А. Шумов, А. Р. Андреев. - М.: "Крафт+", 2003. - 172 с.

Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформ. матеріали. - К.: Державний ін-т сім'ї та молоді, 2003. - 191 с.

Власенко О. Політика "за склом" або таємниці виборчих технологій: Наук. вид. - К.: Вид-во "Знання України", 2003. - 96 с.

Воротіна Л. І. Кандидатська дисертація: методика написання і захисту: Посіб./ Л. І. Воротіна, В. Є. Воротін, С. О. Гуткевич. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. - 76 с.

Геополитика Каспийского региона/ С. С. Жильцов, И. С. Зони, А. М. Ушков. - М.: Международные отношения, 2003. - 280 с.

Герасимчук А. А. Соціологія: Навч. посібник/ А. А. Герасимчук, Ю. І. Палеха, О. М. Шиян. - К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2003. - 246 с.

Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / Горбачев М. С. и др. - М.: Альпина паблишер, 2003. - 592 с.

Дементьев В. В. Власть: экономический анализ. Основы экономической теории власти: Монография. - Донецк: "Каштан", 2003. - 200 с.

Дорофеев Б. Ф. Размышления о человеческом обществе. - Донецк: "Юго-Восток Лтд", 2003. - 530 с.

Етносоціальні трансформації в Україні / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. - К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. - 308 с.

Залізник Г. М. Чинники національно-патріотичної орієнтації молоді Києва. - К.: НДІСЕП, 2003. - 83 с.

Зельницький А. Політичні партії і вибори (довідник партійного працівника)/ А. Зельницький, П. Удовенко. - К.: ІУЕП "Гарант квалі", ФКП "НДІСЕП" ВПЦ "Тираж", 2003. - 600 с. - (Довідники - порадики).

Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. - Х.: Фолио, 2003. - 559 с.

Корені трави: Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку/ Упоряд. І. Підлуська. - К.: Фонд "Європа ХХІ", 2003. - 288 с.

Крючков Г. К. Больных вопросов не обходит. - К.: Оріяни, 2003. - 324 с.
Кто есть кто в экономике, вооруженных силах, науке, культуре

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

книжкова полиця

Севастополя. Вып. 1. - К.: "Киев. кн. фабрика", 2003. - 230 с.

Курс лекций по социологии образования: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Астаховой. - Х.: Изд-во НУА, 2003. - 424 с.

Лазарев А. Расшифрованная библия или реквием цивилизации. - К.: "А.С.К.", 2003. - 1064 с.

Лебедева М. М. Мировая политика: Учеб. - М.: Аспект Пресс, 2003. - 351 с.

Левченко К. Б. Гендерна політика в Україні: визначення, формування, управління: Монографія. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. - 344 с.

Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції: Теоретико-аналітичні нариси: Монографія. - К.: НІСД, 2003. - 240 с. - (Національна безпека; Вип. 6).

Макаровський І. П. Політологічні етюди. - Івано-Франків.: ТІПОВІД, 2003. - 273 с.

Молодежи о гендере. - Д.: Проспект, 2003. - 52 с.

Негудихата Т. І плакали у січні квіти...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. - К.: "МП Леся", 2003. - 256 с.

Ницше Ф. Воля к власти: Пер. с нем. / Сост. и примеч. И. В. Минакова. - М.: Эксмо; Х.: Фолио, 2003. - 864 с. - (Антология мысли).

Обговорення законів України "Про інформацію" та "Про порядок висвітлення діяльності органів місцевого самоврядування в Україні засобами інформації": Матеріали засідання "Круглого стола" приведення українського законодавства до європейських стандартів / Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації; Рада Європи; ОБСЕ. - К.: АртЕк, 2003. - 104 с.

Пивоваров Ю. Л. Основы геоурбанистики: Урбанизация и городские системы: Учеб. пособие. - М.: Владос, 1999. - 232 с.

Практикум з політології / За заг. ред. Ф. М. Кирилюка. - К.: "Комп'ютерпрес", 2003. - 622 с.

Преса і влада: Біла книга про утиски засобів масової інформації та окремих журналістів в Україні. - К.: КП "Журналістський фонд України", 2001. - 190 с.

Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО: Парлам. слухання, 23 жовт. 2002 р. / О. О. Зарубінський, І. І. Мисик, С. О. Дворник та ін.; Комітет з питань Європейської інтеграції Верховної Ради України. - К.: Ін-т Євро-Атлантичного співробітництва, 2003. - 286 с.

Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / Ін-т соціології НАН України. - К., 2003. - 184 с.

Роль еліт у трансформаційному суспільстві: Матеріали засідання "круглого столу" 16 квіт. 2003 р., м. Київ / Нац. ін-т стратегічних досліджень. - К., 2003. - 96 с.

Соціальні виміри суспільства: Зб. наук. праць. Вип. 6 / Ін-т соціології НАН України. - К., 2003. - 438 с.

Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX- перша половина XX ст.) / Відділення релігієзнавства ін-ту філософії ім. Г. С. Сковороди; Рівнен. ін-т слов'янознавства Київ. славістичного ун-ту НАН України. - Рівне: РІС КСУ - ППФ "Ліста - М", 2003. - 480 с.

Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А. С. Гальчинського. - К.: НІСД, 2003. - 328 с.

Уткин А. Единственная сверхдержава. - М.: Алгоритм, 2003. - 576 с. - (Национальный интерес).

Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. - К.: Знання України, 2002. - 670 с.

Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. - К.: Знання України, 2003. - 400 с.

Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. / Авт.-упоряд.: В. П. Андрущенко (кер.) та ін. - К.: Знання України, 2003. -

Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. - Івано-Франків.: Плай, 2002. - 435 с.

Хто є хто на Львівщині. Видатні земляки: Довід. - біографічне вид. - К.: ЗАТ "Київська книжкова фабрика", 2003. - 336 с.

Хто є хто на Полтавщині: Довід. - біографічне вид. - К.: ЗАТ "Київська книжкова фабрика", 2003. - 160 с.

Хто є хто на Хмельниччині: Довід. - біографічне вид. Вип.1. - К.: ЗАТ "Київська книжкова фабрика", 2003. - 210 с.

Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. - М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К", 2003. - 232 с.

Шеломенцев В. М. Етикет і сучасна культура спілкування. - 2-е вид. - К.: Вид-во "Лібра", 2003. - 416 с.

Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / Ін-т соціології НАН України. - К.: Стило, 2003. - 261 с.

Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: Монографія. - К.: Наук. світ, 2003. - 227 с.

Вийшов у світ №2 (4) журналу „Соціальна психологія”

Під рубрикою „Теорія” часопис публікує статтю доктора філософських наук В. Москаленко „Сучасні напрямки досліджень в економічній психології”.

Окремі проблеми методології розглядаються в публікації кандидата психологічних наук О. Васильченко „Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень”.

У розділі „Політична психологія” представлені статті доктора соціологічних наук М. Пірен „Проблеми формування сучасної політичної еліти”, кандидата психологічних наук В. Зливкова „Вибори і використання кризового менеджменту”, молодшого співробітника Інституту соціальної та політичної психології Г. Циганенко „Партійна ідентифікація та електоральна поведінка” і кандидата психологічних наук В. Духневича „Психологічна готовність до політичного вибору”.

Доктор психологічних наук Л. Орбан-Лембрик розглядає у своїй статті особливості формування такого соціально-психологічного масового явища, як громадська думка. В публікації кандидата соціологічних наук А. Бови здійснюються крос-національні зіставлення довіри до соціальних інститутів.

„Конфліктологічна експертиза: від мистецтва до технології” – тема статті президента Товариства конфліктологів України кандидата філософських наук А. Гірника.

Проблема психологічних війн у сучасному світі розглядається в публікації начальника відділу Національного науково-дослідного центру оборонних технологій і воєнної безпеки України О. Шевченка.

Різним аспектам дослідження психології особистості присвятили свої розвідки кандидат психологічних наук Л. Овсянецька, практичний психолог психологічної служби Академії муніципального управління Ю. Лановенко та асистент кафедри загальної психології Таврійського національного університету ім. В. Вернадського С. Пінчук.

Завершує номер есе доктора філологічних наук Г. Золотухіна „Молитва жінці, жінка в молитві”.

Наступний номер журналу вийде у травні цього року.